ТОФИГ ҺАЧЫЈЕВ

ЈАЗЫЧЫ ДИЛИ ВӘ ИДЕЈА-БӘДИИ ТӘҺЛИЛ

«МААРИФ» НӘШРИЈЈАТЫ
БАКЫ — 1979

8
h 33

Китабда орта мәктәбин әдәбијјат програмларынын нәзәрдә тутдуғу јазычыларын конкрет әсәрләринин, һабелә фолклор нүмунәләринин дил-үслуб хүсусијјәтләри тәһлил олунур. Бу тәһлилдән мәгсәд әсәрләрин тәдриси просесиндә диггәти сәнәткарлыг мәсәләләринә чәлб етмәкдир.

Китаб орта мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллимләри вә јухары синиф шакирдләри, һәмчинин филолог-тәләбәләр үчүн нәзәрдә тутулур.

Елми редактору: Г. Ш. Казымов.

© «Маариф» нәшријјаты, 1979.

$\frac{7-2-2}{М-652}$ 167—79

МҮӘЛЛИФДӘН

Һәр һансы бир әсәрин тәһлилиндә идејаны, сүжети дил, үслуб, сәнәткарлыг мәсәләләри илә комплекс шәкилдә даһа тә'сирли чатдырмаг мүмкүндүр. Бәдии әсәрин тәдрисиндә анчаг мәзмун, чылпаг сосиоложи сөһбәт, олса-олса, кәмијјәт көстәричисидир. Тәбии ки, бәдии мәзмун бәдиилији тә'мин едән елементләрин тәһлили илә ачылмалыдыр. Бу һалда әсәрин бәдии кејфијјәти, естетик мәзијјәти ашкар олур. Бу һалда әсәр охучу-мәктәблинин јалныз јаддашына јох, һәм дә дујғуларына һопур; дујулараг, јашана-јашана дәрк олунан әсәр ја кеч унудулур, ја да һеч унудулмур. Бу да мә'лум мәсәләдир ки, бәдии деталларын шәрһи мәктәблијә бәдии зөвг ашылајыр, онда јүксәк естетик сәвијјә һазырлајыр.

Беләликлә, мөвзунун тәдриси елми-ичтимаи чәһәтлә јанашы, партија вә дөвләтимизин кәнч нәслин тәрбијәсиндә бөјүк әһәмијјәт вердији естетик тә'лим ахарына да дүшүр. Мүәллиф бу китабында һәмин нијјәти изләјир. Доғрудур, бурада орта мәктәбин әдәбијјат програмларында нәзәрдә тутулан әсәрләрдән сөһбәт кедир вә мәһз програмларын мәгсәди әсас тутулур. Анчаг нәзәрә алмаг лазымдыр ки, дәрсликләрдәки мә'луматы мүәллимләрлә бәрабәр шакирдләр дә охујурлар. Бу китабда исә мүәллимләр үчүн әлавә мә'лумат верилир. Әсәрләрин дил, үслуб, сәнәткарлыг мәсәләләринә диггәт јетирилир. Ону да дејәк ки, китабын адында мүәјјән шәртилик вардыр. Belә ки, фолклор нүмунәләриндән данышаркән «јазычы дили» анлајышы өзүнү доғрултмаја биләр. Анчаг јенә дастанларын дил вә үслуб хүсусијјәтләри әсас көтүрүлүр. Бу һалда конкрет јазычынын дили јох, бүтөвлүкдә халг јарадычылығы дили вә конкрет фолклор әсәринин дили үзәриндә дајанылыр, јә'ни үмуми адла ајры-ајры башлыглар арасында зиддијјәт јохдур.

Китабда мүхтәлиф әсәрләр вә јазычылар үзрә, јери кәлдикчә, мүгајисәләр апарылыр. Бу һәм үмуми чәһәтлә-

ри ашкара чыхармаг, һәм дә фәрди, спесифик кејфијјәтләри мүәјјәнләшдирмәк мәгсәдини дашыјыр. Белә мүгајисәләр тәдрисдә әлагәли тәсәввүрә вә бунунла да үмумиләшмә јаранмасына көмәк едир.

Көрүндүјү кими, китабын һәчми јалныз бир нечә мөвзуну әһатә етмәк имканы верир. Анчаг мүәллиф үмид едир ки, башга әсәрләрин тәдрисиндә дә мүәллимләр һәмин иш үсулуну тәтбиг едә биләрләр. Мәһз һәмин нијјәтлә мүәллиф мүхтәлиф дөврләрә, мүхтәлиф жанрлара вә мүхтәлиф үслублара аид әсәрләр үзәриндә дајаныр.

ГӘҺРӘМАНЛЫГ ДАСТАНЛАРЫМЫЗЫН ДИЛ-ҮСЛУБ ВӘ ТИПОЛОЖИ ӘН'ӘНӘСИ

Јазы васитәсилә бизә чатан илк дастанымыз «Китаби-Дәдә Горгуд»дур. Дастан јарадылыш е'тибарилә дә бәдии тәфәккүрүмүзүн ән гәдим мәһсулу сајылыр. Бу да мараглыдыр ки, дил, үслуб, тиположи-гурулуш көстәричиләринин күлл һалында тәзаһүрүнә көрә бу вахта гәдәр она бәнзәр икинчи бир дастанымыз мә'лум дејилди.

Лакин «Дәдә Горгуд»у јетирән мүһит ону тәкчә јаратмајыб; о дөврүн башга бәдии нүмунәләрини дә јарадыб. Белә нүмунәләрдән икинчиси ашкар едилди—«Гараоғлу» дастаны. Исте'дадлы чаван фолклорчумуз филолокија елмләри намизәди Азад Нәбијевин топлајыб чап етдирдији, «Азәрбајчан дастанлары»нда охучулара чатдырдығы бу надир халг јарадычылығы абидәси гәдим бәдии тәфәккүр тәрзимизи, улу ше'р техникамызы, онун вәзнини ајдынлашдыран гијмәтли тапынтыдыр. «Гараоғлу» дастаны ономастик системинә, дил-үслуб хүсусијјәтләринә, ше'р формаларына вә үмумијјәтлә, поетикасына — бәдии нормаларына көрә «Дәдә Горгуд»а ујғун кәлир. Бу дастан горгудшүнаслыг үчүн дә бөјүк фајда верәчәк, «Дәдә Горгуд»ла бағлы бир сыра проблемләрин һәллинә көмәк едәчәкдир. Һәм дә сүжетдәки тарихилик, поетик-үслуби әламәтләр көстәрир ки, «Гараоғлу» ән гәдим дастанымыз олан «Дәдә Горгуд»ун нәинки хәләфи, һәтта мүасири дә дејил, мәһз онун сәләфидир.

Әввәлчә бу дастанын «Дәдә Горгуд»ла ујғунлуғу барәдә:

1. Һәр ики дастанын ад системиндә үмумилик вардыр. Адларын јаранма типолокијасы ејнидир. Бу вәзијјәт инсан адларында даһа ајдын көрүнүр. «Гараоғлу» дастанындакы бу адлары «Дәдә Горгуд» образлары илә мүгајисә един: *Дәдә Чалмаған, Туран Хатун, Гараоғлу, Гаралы бәј, Седрәк бәј, Кәлләкөз, Кузә хатун.* Көрүндүјү кими, бунлар азәрбајчанлыларын әввәлки ад системинә

дахилдир. Адгојма мәрасими дә «Дәдә Горгуд» тәрзиндәдир: Дәдә Чалмаған кәлир, һәјатда газандығы уғура көрә, давранышына, чисмани вә мә'нәви-мәчази әламәтләринә көрә икидләрә — әрләрә ад верир.

2. Үмумијјәтлә, «Гараоғлу»нун лексиконунда «Дәдә Горгуд» гәдимлији ашкар көрүнүр.

Мүасир дилимиздә мә'насыны дәјишмиш бир чох сөзләр «Гараоғлу» дилиндә «Дәдә Горгуд» мәзмунунда ишләнир: *һалал*—арвад, һәјат јолдашы; *охумаг*—чағырмаг; *әр* — киши; *бош* — азад, мәһрумијјәтсиз вә с. Дастанда мүасир әдәби дил нормасындан кәнарда галан сөзләр аздыр. Бунлардан бә'зиләринин «Дәдә Горгуд»дакы сөзләрлә мә'на әлагәси ајдын сечилир: *гопуз* (чалғы аләти), *бајмак* (мүлк, көшк), *улан* (гулан сөзүнүн әввәлиндә г дүшүб), *дүн көрмәк* (гаракүнлүк көрмәк) вә с.

Дастан чох гәдимләрә аид олдуғундан онун дили мүасир дилимиздән хејли фәргләнмәли иди. Анчаг, көрүнүр, абидәни нәсилдән-нәслә тәһвил верән ифачы-устад ашыглар дастанын дил-ифадә, үслуб, вәзн архитектоникасыны, илкин тарихи колоритини сахламагла үнсијјәт наминә бә'зи сөзләри әвәз етмиш, морфоложи тәкамүллә бағлы (онсуз да аглүтинатив дилләрдә дәјишмә ләнк кедир) мүвафиг әвәзләнмәләр апармыш, һазыркы анлашыглы шәклиндә заманәмизә чатдырмышлар. Әрәб-фарс кәлмәләринин чоху вә кениш охучу күтләси үчүн анлашыглы олмајан чәми 5—6 диалектизм дә «Гараоғлу»нун дилинә мәһз һәмин јолла кечмишдир.

3. Синонимләрин мүрәккәб сөз мөвгејиндә јанашы ишләнмәси «Дәдә Горгуд»ун дили үчүн тарихи мөһүр мәгамында сәчијјәвидир. Ејни ишләнмә үсулу «Гараоғлу»нун дилиндә дә фәал үслуби фигурлардандыр: (нәғмә) *дүздү-гошду, вәдә-вахт, шәр-јаман, шад-хүррәм, кафир-дүшмән, јашајыб өмүр сүрмәк, дава-далаш, јабы-мадјан, кечди-өтдү, дүшүб галыб* вә с. Дастанын гәдим луғәт материалларында мүәјјән дәјишмә кедиб, анчаг кәлән сөз әвәз етдијинин үслуби мөвгејини тутуб. Сүрәклилик, тә'кид, емосионаллыг билдирмәк үчүн јенә синонимләр гоншу ишләнмишдир.

4. «Дәдә Горгуд»ун дилиндәки *кәлимли-кедимли дүнја; башын тачы; ана сөзү, хатун сөзү — һагг сөзү* (һагг — танры мәнасында) кими ифадәләр, синтактик гәлиб-бичимләр «Гараоғлу»да да бол-болдур: *ханлар ханы, бәјләр бәји, хатунлар хатуну, атлар аты...*

5. Дастандакы ше'р нүмунәләри вәзн, форма хүсусиј-јәтләринә көрә «Дәдә Горгуд»ун ше'р гәлибиндәдир. Һәр ики дастанда мүасир ше'римиздәки гафијә ардычыллығындан чох, үмуми ритм низамы әсасдыр:

Дәдәм деди: икидләрим,
Һаг сөзүдүр ана сөзү,
Һаг сөзүдүр хатун сөзү.
Гојунлулар хатунудур Туран хатун,
Хан хатунлар хатунудур Туран хатун...

6. «Дәдә Горгуд»ун устаднамә сајылан «Мүгәддимә»-синдә олдуғу кими, «Гараоғлу»нун да һәмин һүгуглу «Дастангабағы»нда Горгуд ше'ри үслубунда, мәнзум шәкилдә һикмәт сөјләнир:

Дәдәм деди: зүлм едәни удар торпаг.
Дәдәм деди: сөз гылынчдыр.
Дәдәм деди: башлар кәсмә, башын кәсләр.
Дәдәм деди: әр икидин һалалына
Көз тикәнин көзү төкләр...

7. Һәр ики дастанда етник композисија бахымындан да ујғунлуг вардыр; һәр икисиндә бәдии сүжети тә'мин етмәк үчүн ја һәмрә'јлил мәгамында, ја да бәдии конфликт үчүн етник парчаланмадан, етник икиликдән (дуаллыгдан) васитә кими истифадә олунур. «Дәдә Горгуд»да тајфадахили диференсиасија вә дамға мүәјјәнликләри: *Ич оғуз — Даш оғуз; Үч ох — Боз ох;* «Гараоғлу» дастанында: *Ағпапаглылар — Гарапапаглылар; Ағгојунлулар— Гарагојунлулар.* Анчаг бу, јазычы тәрәфиндән зеһиндә һазырланмыш ади бәдии васитә — пријом дејил, гәдим тарихи һәгигәтин, тајфа гурулушу дөврүндәки етник ичтимаи-мәишәт һәјатынын екс олунмасыдыр, јә'ни мүасир әдәбијјатшүнаслыг тә'бири илә десәк, һәр ики әсәр тарихи дастан жанрында јазылмышдыр, тарихилијин бүтүн тәләбләринә чаваб верир. Бунлар улу бабаларымызын адәтләринин, ичтимаи-етник давранышынын реал-бәдии тәчәссүмүдүр. Мүвафиг сүжет-фабула дастанларын һәм мөвзу, һәм дә јарадылыш гәдимлијиндән кәлир.

Бүтүн бу охшарлыгларла јанашы, һәм ичтимаи тајфа мүнасибәтләри, һәм дини инамлар, һәм дә жанр-вәзн хүсусијјәтләри тәсдиг едир ки, «Гараоғлу» дастаны «Дәдә Горгуд»дан даһа гәдим абидәдир.

«Гараоғлу» дастанында һадисәләр матриарх дөврүндән башланыр. Бурада гөвмүн башчысы ағсаггал, ханлар ханы Бајындыр хан дејил, ағбирчәк, хатунлар хатуну Туран хатундур. Көстәришләр, сәрәнчамлар Туран хатундан, онун игамәткаһындан (бајмакындан) кедир, тәдбир истәјәнләр, көмәк көзләјәнләр бу «меһрибан тајфаја башчылыг едән һәлим тәбиәтли» Туран хатунун гаршысына кәлирләр. Бу чәмијјәтдә синифләр ајрылығы вә ја зиддијјәти һәлә јохдур, «Туран хатун һамыны бир көздә көрүр, аслан басмаз икидләрин кәтирдији варидат һамыја чатыр, һамы шад-хүррәм јашајыб өмүр сүрүр». Тајфада ичтимаи зиддијјәт јеничә башланыр (бунун сәбәби фантастик доғушла изаһ олунур, ичтимаи илләтлә јох, мәишәтлә бағланыр. Мараглыдыр ки, дастаны јарадан тајфа'-халг бу зиддијјәти, тәфригәни башлајана мәнфи мүнасибәтинин әламәти кими, ону ејбәчәр мәхлуг сифәтиндә — кәлләкөз шәклиндә тәгдим едир. Јәгин ки, бу илкин дамғанын ән'әнәси олараг сонралар да кәлләкөзләр, тәпәкөзләр халг әдәбијјатында шәр јүклү бәдии образ кими галырлар). Бу зиддијјәтләр илк нөвбәдә гадынларла кишиләр арасында ихтијарат уғрунда тәфригә салыр. Нәтичәдә патриарх башланыр. Дәдә Чалмаған Туран хатунун адындан дејир: «Икид сечин, олсун ата. Ана галсын ев дирәји». Гаралы бәј улуса ағсаггал кәлир, бәјләр бәји олур. «Гараоғлу»дакы тарихилик, олса-олса, бундан сонра «Дәдә Горгуд»дакына ујғун кәлә биләр. Һәлә бу мәгамда да хејли заман фәрги вар: «Дәдә Горгуд»дакы Оғуз гөвмү чохдан Ич оғуз-Даш оғуз, Үч ох-Боз ох дамғаларына ајрылыр вә дастанын сонунда артыг тајфа мүнасибәтләри позулур, халг тәшәккүлү просеси екс олунур. «Гараоғлу»да исә Гојунлулар гөвмүнүн гәбилә'-тајфа бирлијинин илк мәрһәләләринә мәхсус вәзијјәти верилир: Гојунлулар Азәрбајчан халгынын етник тәшәккүлүндә иштирак етмиш ағгојунлу вә гарагојунлу будагларына (гәдим дуал тәшәккүл) јеничә ајрылыр.

«Гараоғлу» дастанынын гәдимлик мөһүрү Гојунлулар улусунун дини давранышында да сечилир. Бурада ән гәдим дини көрүшләрдән олан тотемизм фәалијјәтдәдир. Гојунлуларын тотеми чанавардыр. Туран хатунун һакимијјәти сарсылынчаја гәдәр Гојунлулр хан чанавары аллаһ кими танıјырлар. Тајфанын икијә бөлүнмәси хан чанавары ваһид аллаһ — тотем һүгугундан чыхарыр, һәр будағын тотеми јаранмалы олур. Бундан сонра дастанда-

кы һадисәләр Гарагојунлуларын талејини әкс етдирир. Бәјләр бәји Гаралы бәј дә Гарагојун икидинин башчысыдыр. Әсәрдә атәшпәрәстлијин дә изләри вар: «Гојунлулар аллаһыјдым, Тәндир ичрә јашајардым».

Дастанын топонимләри дә бизи тарихин дәринлијинә апарыр. Надир факт кими бурада гәдим Атропатен дөвләтинин ады чәкилир: «Гојунлулар һесаба кәлмәз сүрүләрини, илхыларыны көзәл Атропатенин јашыл вадиләринә, чәмәнләринә јајырдылар».

Атропатен дөвләти дөврүндә Мидијанын игтисади, мәдәни јүксәлиши әдәбијјатда да әкс'-сәдасыны тапыр. Гәдим әдәби'-бәдии абидә мүасирләшмә елементләриндән бири кими, Атропатен топонимини өз дилинә дахил едир. Ејни вәзијјәти әсәрдәки *чәнки* вә *аварлы* етнонимләринә дә аид етмәк олар: узун тарихи јол кечән дастан мүхтәлиф дөврләрдә шөһрәтләнмиш бу етносларын адына тәмас етмишдир. Мараглыдыр ки, дастанда Албанија әразиси даһа чох хатырланыр: озанлар озаны Дәдә Чалмаған Дәрбәнд улусундандыр, Гојунлуларын әсас мәскәни Албанијанын јүксәк тәрәггиси илә сечилән әјаләтләриндән бири Дәрбәнд дијарыдыр. Белә һесаб етмәк олар ки, әввәлләр гәбилә'-тајфа һадисәләри шәраитиндә јаранмыш бу дастан сонралар үмумиләшәрәк бүтүн Азәрбајчанда охунмуш, сөјләнмиш, өз илкин үслуби зәмининдә дил вә сүжет тәкамүлү кечирмишдир.

* * *

Әсәрин образлар системи вә поетикасы тарихилик бахымындан диггәти хүсусилә чәлб едир. Әсәрин композисија бүтөвлүјүнү тә'мин едән вә ону «Дәдә Горгуд»ун бәдии системинә даһа чох бағлајан Дәдә Чалмағандыр. Онун әсәрдәки бәдии функсијасы Дәдә Горгудун мә'лум мөвгејиндәдир. Анчаг әсәрдә Дәдә Чалмағанын кечмишинә дә ишарә олунур: о вахтилә адлы-санлы пәһләван олуб. Дәрһал Короғлу јада дүшүр. Көрүнүр, Дәдә Чалмаған белә бир инкишаф хәтти кечиб: пәһләван — пәһләван-озан — озан-ағсаггал.

Классик гәһрәманлыг дастанларында ән'әнәви тиположи ујғунлуға даһа чох риајәт едилмишдир. Дастандакы Седрәк образында да синкретиклик вар: о каһ «Дәдә Горгуд» гәһрәманларыны, каһ Короғлуну, каһ да нағылларымыздакы әфсанәви инсанлары хатырладыр. Седрәк

бәјин Гор аты да образ утопијасы илә Гыратын әчдадыдыр Бүтүн бу әламәтләри илә «Гараоғлу» дастаны халг тәфәккүрүнүн бүнөврәсини тәшкил едир.

Дастанын ән марaглы вә гијмәтли чәһәти әдәбијјатымызын гәдим поетик хүсусијјәтләрини горујуб сахламасыдыр. Дастаны јазыја көчүрәнин ше'р кими тәгдим етдији парчаларда вәзн чох ардычыл шәкилдә мүһафизә олунур. Мисралар, үмумән, 8 вә 12 (бә'зән исә 16) һечадан ибарәтдир. Ше'р кими верилән нүмунәләрдә мисраларын һамысы 8 вә ја 12 һеча олмајыб, бир-бирини әвәз едир—бир нечә 12 һечалы мисрадан сонра бир вә ја бир нечә 8 һечалы мисра кәлир вә әксинә. Анчаг бир парчадакы мисраларда 8, башгасында 12 һеча апарычыдыр. Тәбии ки, белә нөвбәләшмә интонасијаны мәзмуна, психоложи шәраитә көрә көкләјир. Бүтүн мисралардакы бөлкү 4 һечалы тактлар үзәриндә гурулур (такт бахымындан «Дәдә Горгуд» дастанындакы ше'рләр даһа рәнкарәнкдир). Бә'зән мисраларын һәчми шәртиләшир, 12 һечаны 4 вә 8-дән, 16 һечаны 8 вә 8-дән ибарәт мисралар кими көтүрмәк олур. Беләликлә, гәдим бәдии тәфәккүрүмүз үчүн типик олан аз һечалы мисралара кениш јер верилир. Гафијә, әсасән, вар, анчаг гафијәсиз мисралар да чохдур. «Дәдә Горгуд»дакы ше'рләрә нисбәтән бурада гафијә системи даһа чох көзләнилир (сәбәби ашағыда дејиләчәк). Алитерасија вә дахили гафијәдән дә истифадә олунур. Дејиләнләр һаггында тәсәввүр јаратмаг үчүн ашағыдакы нүмунәјә нәзәр салаг:

... Дәдәм деди:
Дуз-чөрәјә, дүз чөрәјә илгарлы ол...
Гарапапаг икидләрим,
Јара папаг икидләрим!
Мәскән салын Килаварда,
Торпаг чәкин көзүнүзә,
Тохтаг верин өзүнүзә
Әр икидин дәстәсиндә.
Туран хатун һөрмәтинә
Атланыныз.
Гојунлулар гејрәтинә
Һәр чәфаја гатланыныз...

Дуз-чөрәк — дүз чөрәк мисалында дахили гафијә, *торпаг — тохтаг* сөзләриндә аллитерасија вә дахили гафијә, *гојунлулар гејрәтинә* бирләшмәсиндә исә аллитерасија ајдын көрүнүр. *һөрмәтинә, гејрәтинә* мисрасону гафијә-

ләр тәләб едир ки, «атланыныз» сөзү мүстәгил мисра кими ишләнсин. Көрүндүјү кими, ше'рләрдә ән ардычыл риајәт олунан поетик-техники фактор мисраларын һеча ујғунлуғудур. Бу, бүтөвлүкдә дастанын ше'р гурулушуна аиддир. Мә'лум олдуғу кими, үмумијјәтлә, гәдим түрк ше'риндә башлыча вә стандарт тәләб вәзн, һеча олмуш-дур. Орхон'-Јенисеј абидәләринин ше'р техникасындан данышан мүтәхәссисләр дә буну тәсдиг едирләр — мисраларда һеча өлчүсү мәчбуридир, галан атрибутлар исә көнүллүдүр, имкан дахилиндә көзләнилир. Ајдын олур ки, «Гараоғлу» дастанындакы ше'рләр дә түрк-Азәрбајчан һеча вәзнинин јени шәкил алмыш мүасир типиндә јох, мәһз гәдим'-илкин шәклиндәдир.

Башга мараглы факт одур ки, «Гараоғлу» дастаны бүтөвлүкдә ше'рләдир. Нәср кими верилмиш мәтн һиссәләри дә хатырлатдығымыз 4 һечалы тактлардан тәшәккүл тапмыш мисралардан ибарәтдир. Нүмунә үчүн нәср типиндә јазыја көчүрүлмүш ики абзасы мисралара дүзәк:

Чох сөз деди, чох охуду Дәдәм мәним	—12	
Галаларын адын гојду,	— 8	
Икидләрин адын гојду,	— 8	
Гојунлулар улусуну бина етди.	— 12	
Дәдәм чалды һавасыны	— 8	
Чәнкиләрин,	— 4	
Дәдәм гојду бинасыны	— 8	(икисини 16
Дәмиргапы Дәрбәндимин.	— 8	һечалы бир мисра кими дә алмаг олар).
Аслан басмаз бир икидим	— 8	
Торпаглара көмүләндә	— 8	
Дәдәм тутду гырх күн јасын.	— 8	
Гырх күн чалды һәсрәт илә	— 8	
Гопузунун јас һавасын.	— 8	

Парчаја диггәт јетирдикдә һеча илә јанашы, ше'рин башга әламәтләри дә көрүнүр (гәдим ше'римизин мелодија көстәричиләриндән сајылан аллитерасија — 7 вә 8-чи мисраларын илк сөзләри: *дәдәм — дәмир;* ахырынчы мисраларда: *гырх — гопуз* вә с). Гәдим ше'римиздә гафијәни тә'мин едән ритмик сәсләрин сөз көкүндә олмасы зәрури дејил, һәтта бир нечә сәсин ујғунлуғу да мәчбури сајылмыр, көк вә ја шәкилчидә бирчә сәсин ујғунлуғу да нормал һесаб олунур. Һәмин бахымдан јанашдыгда хејли гафијәјә раст кәлирик: *һавасыны — бинасыны*,

чәнкиләрин — Дәрбәндимин, јасын — һавасын; көмүлән-дә — һәсрәт илә. Тарихилик чәһәтдән илк мисраларын-да гафијәлилији ашкар олур; биринчи мисрадан «Дәдәм мәним» синтагмыны кәсиб мүстәгилләшдирсәк (бу, ритмик чәһәтдән тамам јолверилән һалдыр), *охуду — гојду* сөзләри дә гафијә олур. Анчаг мә'лумдур ки, тарихән додаг аһәнки позулур, јә'ни *гојду* јох, *гојди* јазылыр вә дејилир. Бу һалда һәмин сөз *етди* илә һәмгафијә олур. Башга бир факт: гәдим ше'римиздә сөзүн әввәлиндә, ортасында, ахырында кәлмәсиндән асылы олмајараг, гоншу сөзләрдә ејни сәсләр мелодија јаратмаға, мәтнә ше'р әламәти вермәјә хидмәт етмишдир. Бу парчада онун нүмунәләри: *Дәдәм мәним-м* сәси; *гојунлулар улусу-лу* һечасы; *аслан басмаз-ас* сәсләри, *јас һавасын-ас* сәсләри. Бунлардан әлавә, сөзләрин дүзүмү ади нәср синтаксисинә дејил, поетик синтаксисин тәләбләринә риајәт едир. *Чох охуду Дәдәм мәним* мисрасы поетик нормадан кәнар белә сыраланмалы иди: *Мәним Дәдәм чох охуду* (көрүн ритм, емосионаллыг нечә итир?!); *Дәдәм гојду бинасыны Дәмиргапы Дәрбәндимин* мисрасы гејри-поетик синтаксисә көрә белә олмалы иди: *Дәдәм Дәмиргапы Дәрбәндимин бинасыны гојду* (һәлә мәнсубијјәт билдирән *-м, -им* шәкилчиләри—*Дәдәм, Дәрбәндим*—ифадәјә поетик мунислик верир, сөзләри емосијасыз тәләффүз ахарындан чыхарыр, онлара поетик маја һопдурур); *Дәдәм тутду гырх күн јасын, Гырх күн чалды һәсрәт илә Гопузунун јас һавасын* мисралары нәср синтаксисинә көрә белә олмалы иди: *Дәдәм гырх күн јасыны тутду, гырх күн һәсрәт илә гопузунун јас һавасыны чалды* (г ы р х к ү н бирләшмәсинин тәкрары да ше'рә поетиклик верир/. Јенә бир детал: сөз вә сөз бирләшмәләринин тәкрары халис ше'р технолокијасы үзрә ичра олунур: *чох* сөз деди, *чох* охуду; галаларын *адын гојду,* икидләрин *адын гојду; Дәдәм* чалды һавасыны, *Дәдәм* гојду бинасыны, *Дәдәм* тутду гырх күн јасын вә с. Сонунчу мисалда лексик тәкрар синтактик тәкрарла мүшајиәт олунур: ејни заманлы, ејни шәхсли фе'ллә ифадә едилән хәбәрләрлә — *чалды, гојду, тутду.* Бу да тәләффүзә ритмик тон верир. Үмумијјәтлә, ше'р архитектоникасы үчүн типик олан бу синтактик тәкрар дастанын дилиндә чох ишләкдир:

Дәдәм олду *сеһир гуран,*
Дәдәм олду *сеһир ачан.*

Јелди нардан *гошун дүздү,*
Буғда илә *ојун ачды,*
Буғда илә Шаһвәләди *мат ејләди...*

Биринчи ики мисрада мүбтәда, сонракы мисраларда исә хәбәрлә тамамлыг тәкрар олунур, лексик-синтактик тәкрарларла бир ансамбл тәшкил едән бу үслуби фигур халис ше'р мелодијасы јарадыр. Бу дил гәтијјән нәср нүмунәси дејил. Поетик деталларла јанашы (вердијимиз парчалардакы мәнзумлуг әламәтләри дастанын нәср сајылан бүтүн јерләриндә өзүнү көстәрир), техники-проседур сәчијјәли бир сыра көстәричиләр дә дастанын бүтөвлүкдә мәнзум олдуғуну тәсдиг едир. Әввәлән, ше'р шәклиндә олмајан мәтни һеч бир ашыг, һеч бир устад бу дәгигликдә бүтүн тактлары, синтагмлары, бүтүн винтчикләри илә јадында сахлаја билмәз. Сонра елә шәкилчиләр, сөзләр вар ки, олмаја биләр, анчаг техники мәгсәдлә ишләнир, вә эксинә: *Өзүн* көзлә, *көрәммәсин* сәни ајғыр (12), *хәлвәти* кәл *саһил* сары (8) — *өзүнү, көрмәсин, хәлвәт, саһилә* әвәзинә. Һәтта дәгиг ритм хатиринә сәс узун тәләффүздән чыхарылыр: «...Һүзуруна дәвәт етди (8)» — әслиндә *дә'вәт* сөзүнүн илк һечасында 2 ә сөјләнир. Бунун экси дә мүшаһидә олунур: бир сөзүн вә ја шәкилчинин артыглығы вә ја әскиклији вәзни позур. Мәс.: «Бах, аман оғул, бирчә кәлмә данышма һеч (13), әтрафына бәнд олубан мәһәл гојма (12)...» — *бах* әдаты артыгдыр. Тә'кидлилији күчләндирмәк мәгамында ашыг өзүнү сахлаја билмәјиб, аффектә гапылыб, өз емосијасы илә бәдии стандарта мүдахилә едиб. «Һури сөзү, мәләк сөзү (8) Јолдан ејләр, оғул, сәни (8), Ешитмә бир сөкәлмәни (7)... Сонунчу мисрада *«дә»* әдаты вә ја «һеч» сөзү ишләнмәли иди: *«Ешитмә бир кәлмәни дә»* вә ја *«Ешитмә һеч бир кәлмәни»*. Бәдии мә'на да, реал грамматик шәраит дә бутә'киди тәләб едир. Әввәлки мисрадакы «сәни» сөзү илә гафијә мөвгејиндән чыхмамаг үчүн, көрүнүр, икинчи вариант даһа мәгбулдур.

Дастанда беләһаллара тәсадүф едилир: ше'р тактлы мисралар кәлир, бирдән ритм итир, сонра јенә бәрпа олунур. Көрүнүр, тарихин бурулғанлары бу мисралардан сөз-һечалар гопарыб салыб, нәсилдән-нәслә, озандан озана кечәркән сөз дејәнләрин јаддашындан гәлпә дүшүб галыб, дилин дөврләри, мәрһәләләри дәјишдикчә устад сәнәткарлар поетик гәлиб чәрчивәсиндә лексик дәјишмә-

ләр апарыб, анчаг дастанын поетик архитектоникасына бәләд олмајыб, ону садәчә әзбәрләјиб ифа едән ашыглар динләјичиләрин анлама тәләбини нәзәрә алараг мүәјјән сәрбәстлијә јол верибләр. Беләләри гәдим шәкилчиләри дә јениләри илә әвәз едәркән поетик фәргә вармамышлар. Вәзн, ритм әјинтисини Азәрбајчан дилинин архаизмләри һесабына бәрпа етмәјә даир нүмунә: *«Мәним үчүн су аланда кәлләкөзләр сәни өз адынла чағырачаг»*. Буну 8-6-8 вә 8-4-10 һечаларла мисралара ајырмаг олар. Биринчидә 6, икинчидә 10 һеча олмасы бу дастанын ше'р вәзни үчүн типик дејил. Анчаг ***өз*** әвәзлијини гәдим гаршылығы ***кәнди*** илә әвәз етсәк: «Мәним үчүн су аланда (8) кәлләкөзләр сәни кәнди адын илә (12) чағырачаг (4)» вариантында дастанын вәзнинә ујғун 8-12-4 һечалы мисралар алыныр. Һәтта синтагматик ритми нәзәрә алмасаг, 8 һечалы үч мисра мүәјјәнләшир

Јахуд: *«Ханлар ханы Туран хатун, изин верин, сизә бир сирр ачаг»*. «Дәдә Горгуд»да, үмумијјәтлә, дастанларымызда белә ән'әнәви һаллар вар ки, мүрачиәт заманы ше'рдән ибарәт мәтн фәаллашыр. Демәли, бу мәнзум парчанын вәзнли олмасы шүбһәсиздир — мөвчуд һечаларла ону 8-10 һечалы 2 мисра кими алмаг олар (10 һечалы мисралар Орхон-Јенисеј мәтнләриндә вә «Дәдә Горгуд»да фәалдыр). «Гараоғлу» дастанынын вәзнини алмаг үчүн әмр шәкилчисинин гәдим-архаик формасыны көтүрмәк кифајәтдир: *«Ханлар ханы Туран хатун, изин верин, сизә бир сирри ачағун»*. 8-12 һечалы 2 вә ја 8-4-8 һечалы 3 мисра дүзәлир (бу һалда мүәјјәнлик, тә'кидлилик үчүн «сирри» сөзүндә тә'сирлик һал шәкилчиси зәруридир). Вәзндән әлавә, бу һалда *изин верин* сөзләриндәки гафијә илә јанашы, *хатун — ачағун* гафијәләри дә үзә чыхыр (јахуд ола биләр ки, ән гәдим вариантда *сизә* сөзү јохдур. Онда 8 һечалы ики мисра алыныр).

Дастанын вәзн позулан јерләриндә (онсуз да белә јерләр аздыр) ону мүвафиг ассосиасијаларла бәрпа етмәк мүмкүндүр, јалныз бир јердән башга. Бу, «Гаралы бәј» фәслинин биринчи абзасыдыр (онун да илк чүмләсинин әввәли 8 һечалы ики мисрадыр). Көрүнүр, бу абзас бүтөв бир бојун мәзмунундан ибарәтдир. Белә һесаб етмәк олар ки, Туран хатунун һакимијјәтини көстәрән, онун тәнтәнәсини верән мүстәгил бој олмушдур. Јени боја — «Гаралы бәј» бојуна кечмәк үчүн онун бир абзаслыг хүласәси верилмишдир. Дүздүр, бу, көзәл, чилалы, әсл «Дәдә Гор-

гуд» нәсринә ујғун синтаксислә верилмиш бәдии парчадыр, анчаг халис нәсрдир. Дастанын башга һиссәләриндә көрдүјүмүз вәзн-ритм өлчүсүнү бу абзаса аид етмирик. Башга јерләрдә исә ритм тәһриф олундугда белә, онун нишанәләри галыр. Мәсәлән, ахырынчы сәһифәдә биринчи абзасын икинчи һиссәсиндә вәзн позулур, анчаг хәбәрләр арасында илкин гафијә рабитәси галыр: *вар — сор — ачар; јох олду — јол алды; сахлады — ағлады.*

Гејд етдик ки, дастандакы мисра бөлкү-тактларынын әсасында дөрд һеча дајаныр. Лакин дастанын ики мүһүм шәхсијјәтинин адында бу һеча принсипи позулур: Д ә д ә Ч а л м а ғ а н вә Г а р а о ғ л у б ә ј. Титулларсыз *(дәдә вә бәј)* адлар такт гәлибинә дүшүр. Анчаг гәдим дастанларымызда титул ад һүгугунда верилир вә һөкмән адла ишләнир, һәтта титул адсыз ишләнир (дәдәм, бәјим, ханым), ад титулсуз јох. Дастанда *гара* рәнк чох хатырланыр, ағсаггал да Г а р а л ы б ә ј адланыр (*гара* сөзү бөјүк мә'насында ишләнир — «Дәдә Горгуд»да *гарагоча* сөзү *ата* мә'насындадыр). Гәһрәманын Ғ а р о ғ л у олмасы даһа инандырычыдыр. Онда бу ада Азәрбајчан дили гајдасы үзрә Г а р о ғ л у б ә ј дејилмәлидир. Тәмиз дөрдлүк бир такт алыныр. Д ә д ә Ч а л м а ғ а н адына кәлинчә, садәчә һејрәтләнмәк лазымдыр: нијә бу, Ч а л а н јох, Ч а л м а ғ а н адландырылыб? Индики***-ан*** фе'ли сифәт шәкилчисинин гәдим***-ган*** формасыны нәзәрә аланда ад Д ә д ә Ч а л г а н шәклиндә олмалы иди. Ашкар көрүнүр ки, **-ма** үнсүрү бурада артыгдыр вә ады вәзнә сығышмаға гојмур. Нә исә бу, сонрадан артырылыб. Ола билсин ки, ад ики вариантда — фе'ли исим вә фе'ли сифәт шәкилчиләри илә ишләниб, сонралар синтезләшдирилиб.

Нәсрлә верилән парчаларда дастанын илкин ше'р гурулушуну бүтүн чизкиләри илә сахлајан јерләр чохдур. Типик нүмунәләрдән бири:

> Дәдәм көрду, сел јеринә ахыр ганлар /12/,
> Гопузуну чүда едиб синәсинә /12/
> Мејдан ачды /4/.
> Туран хатун һөрмәтинә /8/
> Бу нәғмәни дүзду гошду /8/

Ше'р шәклиндә верилән парчалардакы кими гафијәләр мүнтәзәмләшир: **синәсинә — һөрмәтинә; ачды — гошду** (**ачды** сөзү, тәбии ки, тәләффүздә ассимилјатив тәрз

алыр вә бу һалда гафијә баризләшир: *ашды — гошду*). Бә'зән тактлар сөз сәрһәдләри илә ајрылмыр; илк бахышда ритм озулур. Анчаг нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бүтөвлүкдә дастан мусиги илә мүшајиәт олунмушдур. Бу һалда бир такт бүтөв сөзләрдән тәшкил олундуғу кими, гоншу тактлары 4 һечада тамамламаг үчүн бир сөз асанлыгла, мелодик әсасда ики һиссәјә дә бөлүнә билир. Бир нүмунә:

Дара дүшән /дә онлардан/ бирин јандыр/—12
Гаршына ағ /вә гара и/ки көјәрчин /—12
Чыхачагдыр. —4
Гара көјәр/чин нә десә/, тәрсинә гыл /—12
Ағ көјәрчин/лә дәрдин бөл /—8
Бәјләр бәји! —4
Бир сирри дә /дејим сәнә: —8
Гаршына тәк/көзлү бир дүш/мән чыхса, ву/руша кирмә —16.

Гафијәләри дә бунлардыр: *јандыр, чыхачагдыр, гыл, бөл, сәнә, кирмә.*

Көрүнүр, бу типли дастанлар ики шәкилдә мусиги илә охунмушдур: бир аһәстә, тәһкијә мелодијасы, бир дә мотивә көрә көкләнмиш гызғын, тә'кидли мелодија илә. Нә вахтданса башлајараг, дастаны сөјләјән ашыглар тәһкијә мелодијалы һиссәләри нәср, гызғын мелодијалы јерләри исә ше'р интонасијасы илә демишләр. Јәгин ки, дастан бизә бу ән'әнә илә чатмышдыр. Һәмин ән'әнәнин јаранмасы, шүбһәсиз, орта әсрләрдән башланыр. О вахтдан ки, Азәрбајчан ше'риндә һеча вәзни јени мүасир формасына дүшмүшдүр. Дастанын дилиндә мүасир редактә анлајышына ујғун кәлән дәјишикликләр дә мәһз һәмин дөврдән башланыб.

Бүтүн бу дејиләнләр «Гараоғлу»нун илк дәфә бүтөвлүкдә мәнзум дастан кими чох гәдимләрдә, Орхон-Јенисеј китабәләриндән дә, «Дәдә Горгуд»дан да әввәл јарандығыны тәсдиг едир. Мә'лумдур ки, әдәби-бәдии дилин илк нүмунәләри — әмәк нәғмәләри, аталар сөзләри, тапмачалар мәһз ше'рлә јаранмышдыр. Абстраксијанын зәифлији мәчаз, тәшбеһ, образлылыг үчүн имкан вермәдијиндән бәдии нәср дили јаратмаг гәдим инсанлара чәтинлик төрәтмишдир. Она көрә дә илк дөврләрдә инсанлар әдәби-бәдии дили данышыг дилиндән анчаг вәзнлә фәргләндирмишләр. Көрүнүр, гәдим мәнзум әдәби-бәдии дилдә епик нүмунәләр дә јаранмышдыр ки, «Гараоғлу» дастаны мәһз һәмин әсәрләрдәндир. Нәср дили сонра меј-

дана кәлдији кими, нәсрлә дастанлар да нисбәтән сонраларын мәһсулудур.

Дастанда гәдим бәдии дилин әламәтләриндән бири онун садә образлылыг үзәриндә гурулмасыдыр. Онун дилини ади данышыгдан мәһз вәзни ајырыр.

«Гараоғлу» дастанында мисра тутуму һечаларын сајы илә бағлыдыр. Үмумијјәтлә, ән гәдим поезијада мисралар 2, 3, 4 һечалы олуб (көрүнүр, 1 һечалы мисралар да ишләниб; әмәк нәғмәләриндә, хитаб-ше'рләрдә хүсуси фасилә, интонасија илә сечилән «һеј» хитаб-нидасы, јәгин ки, вахтилә мүстәгил ишләнмиш гәдим һеча-мисранын варлығына ишарә едир). Нағылларымызда:

Аз кетди, — 3
Үз[1] кетди, — 3
Дәрә, тәпә, — 4
Дүз кетди. — 3

«Дәдә Горгуд»да:

Бәри кәлкил, — 4
Башым бахты! — 4
Евим тахты! — 4

«Дәдә Горгуд» ше'рләриндә кениш ишләнән 4 һечалы мисраларла јанашы, «Ханым һеј», «Мәрә гыз» кими 3 һечалы, «Дејәр», Деди», «Бәјләр» гәбилиндә 2 һечалы мисралар да вар. Сонралар инсанларын поетик ганунлар һаггында тәсәввүрү кенишләндикчә илкин мисралар бирләшиб, јени һәмчинсләрини јарадыб: 2+3; 2+4; 3+3; 3+4; вә 4+3; 4+4. Поетик тәфәккүрүн нөвбәти тәкамүлү даһа мүрәккәб комбинасијаларла нәтичәләниб; бу дәфә илкинләрлә төрәмәләр бирләшәрәк јени өлчүләр јарадыб: 4+5; 5+5; 5+6 вә ја 6+5; 4+4+3; 4+4+4 вә ја 7+5; 7+6; 7+7; 8+7; 8+8 вә с. Беләликлә, тутуму артдыгча, епик мүдахилә күчләндикчә кичик — бүнөврә мисралар бир чәркәјә дүзүлүб, ири ваһидләр әмәлә кәтириб. Мүасир ше'рдәки мисра бөлкүләринин — тактларын әсасында гәдим мүстәгил мисралар дурур. «Гараоғлу» ше'ринин дә дилиндә ән гәдим мисра нөвләриндән бири ишләниб:

---

[1] Үз (уз) мүасир дилимиздәки *узун, узаг, узатмаг* сөзләринин көкүдүр вә вахтилә мүстәгил ишләниб.

Чох сөз деди, — 4
Чох охуду —4
Дәдәм мәним. — 4

Дастанда узун мисралар да 4 һеча комбинасијалары илә дүзәлир. Үч һечалы мисралар јохдур вә үмумијјәтлә, нә тәкһечалы мисралар вар, нә дә узун мисраларда тәкһечалы тактлар. «Дәдә Горгуд»да 2-дән 22-јә гәдәр һечалардан гурулмуш мисралар вар. Демәли, «Дәдә Горгуд» ше'ри бәдии тәфәккүрүн даһа јеткин чағында јарадылыб. «Гараоғлу» исә һәмин поетик тәфәккүр сәвијјәсиндә јараныб ки, јалныз бир мисра (4 һечалы мисра) комбинасијасындан истифадә олунуб. Ибтидаи поетика бу шәкилдә ејни гәлиби механики сурәтдә бир-биринә бағламаг имканы вермишдир.

«Гараоғлу» дастанынын даһа гәдим олмасы Азәрбајчан вә үмумијјәтлә, түрк ше'ринин һансы вәзн-мелодија бешијиндә бәстәләниб мејдана кәлмәси һаггында да фикир јүрүтмәјә имкан верир. Гәдим түрк-Азәрбајчан ше'ринин поетик техникасы — вәзни һаггында ики фикир вар: 1) гафијә јох, аллитерасија әсас олмушдур (В. Радлов, Р. Нур); 2) аллитерасија вә гафијә ејни сәвијјәдә башланғычдыр (В. М. Жирмунски, А. М. Шербак).

«Гараоғлу» дилиндә, гафијә ишләклијинә чатмаса да, аллитерасија вар: *«Хан хатунлар хатунудур Туран хатун»; «Улајырам улус үстә»; «Бәјләр бәји, икид бахтым, бәркдән-бошдан горхаммазсан»; «Атлар аты ал-гырмызы мадјан аты чәршәнбәдә...»; «Гара дашын дөврәсинә доланачаг»; «Көпүк-көпүк көкләјәчәк ахан чешмә» вә с.* 1-дә **х**, 2-дә **у**, 3-дә **б**, 4-дә **а**, 5-дә **д**, 6-да **к** сәсләри илә башланан сөзләрин силсиләси аллитерасион ритм верир. Һәтта сөзләрин тарихи-фонетик гурулушуну нәзәрә алсаг, бә'зи мәгамларда позулмуш аллитерасијаны бәрпа етмәк мүмкүндүр: *«Јағу јолу кәсиб улајачаг, Јел атыны суваранда илдырымлар курлајачаг».* Азәрбајчан дилинин гәдим дөврләриндә сөз башында **ј** ишләнмәсинә көрә у л а ј а ч а г вә и л д ы р ы м л а р сөзләрини ј у л а ј а ч а г вә ј ы л д ы р ы м л а р шәклиндә тәсәввүр етдикдә мисалдакы аллитерасија даһа да артыр. *«Әр икидин һаланына көз дикәнин көзү төкүләр»* мәсәлиндә гәдим ***д-т*** сәс ујғундуғу үзрә «д и к ә н и н» вә т ө к ү л ә р» сөзләринин һәр икиси ја ***д***, ја ***т*** илә башланмалыдыр.

«Гараоғлу» ше'риндә аллитерасијанын хүсуси јери ол-

мушдур. Анчаг бу ше'рдә гафијә мелодијасы аллитерасија ритминдән чохдур. Ејни вахтда ики ритмик деталы (гафијә вә аллитерасијаны) керчәкләшдирмәк ибтидаи поетик тәрәфәккүр үчүн чох чәтиндир вә һеч буна еһтијач да јохдур. Демәли, бунлардан бири илкиндир, о бири төрәмәдир, һәмин зәминә кечмәдир. Дастанда һеча (вә гафијәнин) мүнтәзәмлији көстәрир ки, бурада аллитерасијанын јери аздыр, әсас ритмик зәмин һеча вә гафијәдир. Дастанын гәдимлијини нәзәрә алараг тәсдиг етмәк олар ки, үмумијјәтлә, түрк-Азәрбајчан ше'риндә гафијә-һеча поетикасы даһа гәдимдир, илкиндир. Бу мә'нада аллитерасијаны түркдилли поезијаја монгол ше'р техникасынын тә'сири кими изаһ едәнләри (Ј. Д. Поливонов) һаглы сајмаг олар. Јухарыда дедијимиз кими, илк ше'рләрдә әсас поетехник васитә һеча гәлиби олмушдур. Әввәлләр гәлиб-симметрија илә јаранан мелодија сонралар сәс-гафијә ујғунлуглары илә долғунлашыр вә әсл поетик ритм формалашыр. Беләликлә, гафијә һеча поетехникасынын тәркиб һиссәси кими јараныр, гафијә һеча гәлибиндә фәалијјәт көстәрир. «Гараоғлу» дастаны тәсдиг едир ки, гәдим түрк-Азәрбајчан ше'ринин поетик техникасы һеча-гафијә үстүндә гурулмушдур. Гәдим, илкин дастанларын мәнзум јарадылмасы башга түркдилли халгларын бәдии јарадычылығында да көрүнүр (тамам ше'рлә јаранмыш гәдим гырғыз дастаны «Манас»ы[1] хатырла). Демәли, «Гараоғлу»нун мәнзумлуғу тәсадүфи дејил. Бу, түрк дилләриндә бәдии јарадычылығын мүәјјән мәрһәләдәки хүсусијјәтидир. «Дәдә Горгуд»дакы бојларын да бир чоху мәһз һәмин мәрһәләнин мәһсулудур. Бу абидәдән данышан мүтәхәссисләр онун дилиндә ритм олдуғуну, нәсриндә тез-тез гафијәләрә раст кәлиндијини сөјләмишләр. Һәгигәтән, «Дәдә Горгуд»ун нәсрлә верилмиш чох јерләрини «Гараоғлу» дастанында көстәрдијимиз кими, асанлыгла ше'р мисралары шәклиндә системләшдирмәк мүмкүндүр. Дастанын мүхтәлиф нәшр парчаларындан нүмунәләр:

Бу еви хараб оласы, — 8
Әрә варалыдан бәри дәхи — 10
Гарным дојмады, — 5
Үзүм күлмәди. — 5
Ајағым башмаг, — 5

[1] *Бах:* В. М. Жирмунский. Тюркский героический эпос. Л., 1974, сәһ. 642.

Үзүм јашмаг — 4
Көрмәди, дејәр. — 5
Нә олајды, — 4
Бу өләјди, — 4
Биринә дәхи варајдым, — 8
Умарымдан јахшы о бары олајды, — 12
Дејәр. — 2[1]

Бәри кәлин, гырх јолдашым, — 8
Сизә гурбан (олсун) мәним башым—8(10)
Көрәрмисиз, — 4
Ағам Газан баш кәсди, — 7
Ган төкдү. — 3
....Ағ әтиндән ган чыхынча дөјдүләр, — 11
Баба дејү ағлатдылар, — 8
Ана дејү бозлатдылар, — 8
Әли бағлы, бојну бағлы — 8
Үзү үзәринә салыб алдылар. — 11[2]

Ирағындан, јахынындан кәлишдиләр, — 12
Кизли јаха тутубан ијләшдиләр, — 11
Дадлы дамаг верибән сорушдулар, — 11
Ағ-боз атлар минибән јортушдулар, — 11
Бәј бабасы јанына иришдиләр — 11[3].

Дастанын елә сәһифәси јохдур ки, нәсрин мүәјјән гисмини бу шәкилдә вәзнли, гафијәли ше'р кими дүзмәк мүмкүн олмасын. Дүзүлмәси мүмкүн көрүнмәјән һиссәләрдә дүзәлмәзлик әламәти одур ки, мисралар арасында һеча фәргләри олур. Мәсәлән, бири 8, бири 13, бири 5 вә с. Бунун бир сәбәби одур ки, академик. Һ. Араслынын дедији кими, дастан һәмишә мусиги илә ифа олундуғундан озанлар дејилиш просесиндә һармоник саһманлама иши апармыш вә буна көрә дә о вахтлар нәзми дүзүб-гошан устадлар мисраларын мүхтәлиф һечалылығындан нараһат олмамышлар. Бир сәбәби дә одур ки, дастаны јазыја көчүрән ону, көрүнүр, нәср һесаб етмиш вә нәср тәләбләрини өдәјән кәлмәләр артырыб-әскилтмишдир. Чүнки «Дәдә Горгуд» ше'ри X әсрдән сонра түрк дилләри үчүн архаикләшир.

Артыг бу заман түрк-Азәрбајчан ше'риндә әруз вәзнинин тә'сири илә һеча вә гафијә мүасир системинә дүшмүшдү. «Дәдә Горгуд»у јазыја көтүрән шәхсә белә ше'р јабанчы иди (бу һагда кениш мә'лумат алмаг үчүн бизим бу әсәрә бах: Азәрбајчан әдәби дили тарихи, Бакы, 1976, сәһ. 73—80).

[1] Китаби-Дәдә Горгуд. Бакы, «Кәнчлик», 1978, сәһ. 17.
[2] Јенә орада, сәһ. 76—77.
[3] Јенә орада, сәһ. 108.

Инди «Гараоғлу» дастанынын поетехник гурулушу буну гәтиҹәтлә демәјә имкан верир ки, онун мәрһәләсиндә дүзүлүб-гошулмуш «Дәдә Горгуд» бојлары мәнзум шәкилдә јаранмыш, сонралар — јазыја көчүрүләркән гисмән «нәсрләшдирилмишдир». Әкәр «Гараоғлу» дастаны XYI әсрә гәдәр јазыја көчүрүлсә иди, «Дәдә Горгуд» шәклинә салыначагды, јахуд «Дәдә Горгуд» бу күн бизә ағызла чатса иди, ону «Гараоғлу» кими мәнзум вә мүасир дилә ујғун лексик-грамматик гурулушда көрәрдик.

* * *

«Гараоғлу» вә «Дәдә Горгуд» дастанларынын поетик-техники әламәтләри сонракы Азәрбајҹан дастанларында мүәјјән изләр бурахмышдыр. Ән'әнә, биринчи нөвбәдә, о ҹәһәтдә мүһафизә олунур ки, дастанларда ше'р галыр вә нәсрлә нөвбәләшир. Мүрачиәт, тәрәннүм, тәгдим, доста вә ја рәгибә ҹаваб мәгамларында, хүсуси емосионал-психоложи анларын верилмәсиндә бәдии дил мәнзум шәкил алыр. Көрүндүјү кими, аналожи вәзијјәтләрдә «Гараоғлу» вә «Дәдә Горгуд» гәдим ше'рлилик хүсусијјәтләрини интенсив шәкилдә горујуб сахлајыр. Һәтта нағыл дилиндән фәргли олараг дастанларымызын нәср һиссәләриндә дә гәдим ше'р елементләри сых-сых мүшаһидә олунур. Мүгајисә үчүн «Гараоғлу» вә «Дәдә Горгуд»ун дастанчылыг ән'әнәләри үзәриндә мөһкәм дуран «Короғлу»нун дилинә диггәт јетирәк. Јухарыда көрдүк ки, гәдим дастанларда мүһүм поетехник васитәләрдән бири аллитерасијадыр. «Короғлу»нун нәср дилини ше'рләшдирән, она ритм, мелодија верән услуби-фонетик көстәричи кими аллитерасија чох фәалдыр. Дастанын ше'рләриндә белә мусиги алынмасына гафијә вә вәзнлә бирликдә аллитерасија да гошулур: ***Г***ул дејәрләр, ***г***улун ***б***ојнун ***б***урарлар, ***Г***уллар ***г***абағында кедән тирәм мән; Мисри ***г***ылынч ***г***ызыл ***г***ана бојанмыш; ***А***чышдырдын ***а***ч ***а***сланы, ***Г***ылынч ***г***ынында пасланы, ***Г***ојмам, ***г***ыррам бәји, ханы; Дава күнү ***г***улач ***г***олу ***г***ајытмаз; ***Г***оч ***г***узудан ***г***узу төрәр, ***г***оч олар; ***Г***онаг ***г***онмајан евә өлүм гонсун; Ахыр ***с***уда ***с***ынар ***с***ујун ***с***әһәнки; ***У***лу сөзүнә бахмајан ***у***лаја-***у***лаја галар вә с.

Дастанда тез тез ишләнән « ***Ј***едди ***ј***үз ***ј***етмиш ***ј***едди гылынч бирдән чәкилирди» ифадәсиндә тәкрар едилән ј е д д и рәгәминин мүгәддәслијини хатырлатмагла бәрабәр,

һәм дә *ј* сәсинин мелодија јаратдығыны көрүрүк. *Ојур-ојур ојнамаг, ишым-ишым ишылдамаг, пар-пар парылдамаг, гајыр-гајыр гајнамаг, гатым-гатым гатламаг* кими гәлиб-конструксијалардакы лексик-морфоложи тәкрарлар дилә интенсивлик, експрессивлик вермәклә, һәм дә аллитерасион ритм јарадыр, нәсрә ше'ријјәт верир.

Тәһкијә-тәсвир заманы нәср гафијәли, һечалы ше'р мисралары илә һармоникләшир, санки ади нәср, динләјичини јормасын дејә, ара-сыра ше'рләшир (бу нәср нүмунәләрини әјани олмаг үчүн ше'р техникасы илә веририк):

Аз кетди, — 3
Чох дајанды. — 4
Чох кетди, — 3
Аз дајанды. — 4
Јолда јел олду әсди, — 7
Булагда мәнзил кәсди, — 7
Күнләрин бир күнүндә — 7
Кәлиб Чардаглы Чәнлибелә чатды. — 11

Көрүндүјү кими, ән гыса мисралар гәдим ше'рдә олдуғу кими, гафијә тәләби илә јох, мәһз һеча өлчүсү үзрә ритмләнир. Сонракы мисраларда да јенә һеча ардычыллығы әсасдыр, гафијә јалныз бир јердә *(әсди — кәсди)* көрүнүр. Һеча илә јанашы, башга поетик васитәләр дә вар: аллитерасија — Јолда јел; Чардаглы Чәнлибел; тәзад — аз — чох; кетди — дајанды.

Јахуд:

Бу дағ мәним, — 4
О дәрә сәнин, — 5
О дәрә мәним, — 5
Бу дағ сәнин, — 4
Аз кетди, — 3
Үз кетди, — 3
Тәпә ашыб — 4
Дүз кетди, — 3
Кечәләрин бириндә — 7
Кедиб Чәнлибелин әтәјинә чатды. — 12

Жанр бахымындан мухтаријјәт јаратмаса да, нәср чүмләси ичәрисиндә бу чүр ше'р бичиминдә синтагматик елементләрин көрүнүб, емосионал-еффектив из бурахараг кечмәси һалларына тез-тез раст кәлирик. Бир нечә нүмунә (нәср фонунда ше'р курсивлә ајрылыр):

«— Дәлиләр

ат сүрдүләр,
јол јордулар,

сәһәр дан јери тәзәчә сөкүләндә кәлиб Чәнлибелә чатдылар».

«— Мәчлис гурулду,
Кефләр дурулду,
Саги доланды,
Руһ тазаланды,
Никар әлиндә бадә, Короғлунун
Јанына кәлди».

«— Короғлу бахды ки, бу
Чијниндә кәпәнәји,
Әлиндә дәјәнәји
чаван бир оғланды».
«— Тахтын тарач олсун,
Јәһәрин ганла долсун,
Нә дурмусан, Короғлунун дәлиләри бу саат...».

Нәср фонунда сәпәләнмиш ше'рдә бә'зән «мисраларын» илк сөзләри дә гафијәләнир. Әслиндә исә бу гафијә гәдим мисранын һүдудудур. Гәдим епик ше'р нәсрә чеврилдикчә кичик илкин мисралар белә ритм-гафијә шәклиндә из салыб:

«— Бәли,
Орда
Узун-узун јол илә
Бурда
Мүхтәсәр дил илә

дәстә кәлиб Чәнлибелә чатды».

«— *Аја* дејир:
Сән чыхма,
Мән чыхым.
Суја дејир:
Сән ахма,
Мән ахым».

Мараглыдыр ки, бә'зән гафијәли сөзүн әввәлләриндәки аһәнк галыр, сонларында мүхтәлиф сәсли шәкилчиләр кәлир:

« — Мәнә Бәлли Әһмәд дејәрләр. Мәним

ганым селләнәр,
сиррим бәлләнмәз».

Беш һечалы бу ики мисрада гафијәнин позулмасы аһәнкдарлыға хәләл кәтирмир. Һеча өлчүсүндәки ритми *селлән — бәллән* сәс ујғунлуглары тамамлајыр. Гафијәни позар кими көрүнән ***-әр*** вә ***-мәз*** шәкилчиләри һәмин поетик деталлары даһа да долғунлашдырыр. Бу тәсдиг вә инкар шәкилчиләри мәтнә мәрдлик мәзмунуну поетик детал кими әлавә едир. Белә аһәнк аллитерасија илә гафијә арасында һармонија әламәтидир.

Бу мисалда исә тамам башга вәзијјәт көрүнүр:

«Паша,
Короғлуја
кәлә-кәләләр нә eләјиб [ки,]
сәнин кими
картәнкәләләр нә елэсин?»

Әслиндә «кәлә-кәләләр нә eләјиб», «картәнкәләләр нә еләсин» сәккиз һечалы ики мисрадыр. Гафијәләр исә адәт олунмуш јерләрдә јох, мисраларын әввәлиндә кәлмишдир. Бу да аллитерасијадан гафијәјә кечид мәрһәләсинә мәхсус поетик-техники хүсусијјәтдир. Бүтүн бу ритм-аһәнк елементләри гәдим ибтидаи ше'рин поетехник изләридир. Һәмин ше'р үчүн аһәнк јарадан васитәнин сөзүн әввәлиндә вә ја ахырында, мисранын әввәлиндә, ортасында вә ја сонунда кәлмәсиндән асылы олмајараг, поетик ритм јаратмасы әсас олмушдур.

Синонимләрин мүрәккәб сөз мәгамында мүвази ишләнмәси, үмумән, «Дәдә Горгуд» дили үчүн сәчијјәви сајылмыш вә бу һагда чох данышылмышдыр. Мисаллар көстәрди ки, һәмин үслуби фигур «Гараоғлу»нун да дилиндә ишләкдир. Експрессивлијә, емосионал интенсивлијә хидмәт едиб бәдии дилин бүнөврәсиндән кәлән, мајасына бәдиилик һопмуш бу фигур «Короғлу» дастанында да фәалдыр. (Бу форма данышыг дилиндә дә чох ишләнир. О мәһз гәдим дастанларын дилиндән данышыға кечмиш вә һәмин үслуби мәгсәди дашымышдыр. Инди данышыгда вәрдиш һалына кечдијиндән адиләшиб вә даһа фәргинә варылмыр.) «Короғлу»нун дилиндә һәм милли, һәм дә алынма сөзләр синоним мүвазилији јарадыр: сораглашыр-салығлашыр, әлләшиб-вурушуб (67)[1], голлу-

[1] Сөзләрин грамматик формасы дастанда ишләнән шәкилдә верилир. Мисаллар «Азәрбајчан дастанлары»ндан (IY чилд, Бакы, 1969) көтүрүлүр. Мө'тәризәдәки рәгәм китабын сәһифәсидир. Синонимләрин анчаг бир ишләнмә јери көстәрилир.

гүввәтли, бојлу-бухунлу (68), архасы-көмәји олду (74), фикир-хәјал (76), тәбил-дөһүл (93), вар-кет (97), сајсечмә (119), әчир-хејир (148), әчир-пај (149), нөкәр-најыб (234) фәһмли-фәрасәтли, һандан-кечдән, һал-һекајәт (236), бач-хәрач (285), фәнд-фел (286), мәсләһәт-мәшвәрәт (288), хәдәнк-ох (305), бојлу-бухунлу-шәстли-бәстли (312) вә с. Сөзүн тәк вә чәми, һәмчинин јарымтәкрары илә дүзәлән гәлиб дә бу гәбилдәндир: тачир-түччар, дәлил-дәлајил (145), јараг-јасаг (139).

Һәтта инсан адларынын ишләнмәси чәһәтдән дә бу гәһрәманлыг дастанларында тиположи ујғунлуг вардыр. «Гараоғлу» вә «Дәдә Горгуд» дастанларында әрәб адларынын ишләнмәмәси асан изаһ олунур: бунлар исламијјәтин гәбулундан әввәл јаранмышдыр. «Короғлу» бојларыны исә, адәтән, XVII әсрлә бағлајырлар вә тәбии ки, бу һалда гәһрәманларын ады мүасир ад системинә ујғун кәлмәлидир. Һалбуки Короғлу дәлиләриндән әксәријјәтинин ады «Дәдә Горгуд» адвермә моделинә ујғун кәлир. Охучу-динләјичи дастанда јалныз Рөвшәнә «Короғлу» ады верилмәсинин шаһиди олур. Анчаг һисс олунур ки, Короғлу дәлиләринин ады ушаг доғулан кими верилән адлардан дејил; бу дәлиләр «Дәдә Горгуд»дакы кими мүәјјән јаша чатдыгда, һәјатда көстәрдикләри гәһрәманлыға вә ја һәр һансы хасијјәтинә, ичтимаи давранышына көрә ад алыблар. Јә'ни ад-исим өзүндә мүәјјән атрибут дашыјыр: Һалајпозан, Топдағыдан, Тохмагвуран, Танрытанымаз, Дилбилмәз, Горхуғанмаз, Керидөнмәз. Башга адларда да милли мәнсубијјәт көрүнүр: Дәмирчиоғлу, Кизироғлу. Короғлу гәһрәманлары да дәли адланырлар: «Дәдә Горгуд»дакы кими — Дәли Гарчар, Дәли Домрул. «Короғлу»дакы инсан вә јер адларында гәдим етник изләр вар: Булғар ханым, Тәкә-Түркман. Һәтта бурада «Дәдә Горгуд»ун актив лексиконуна раст кәлирик: *әсрәмиш* (күкрәмиш, чошмуш, гызышмыш), *душ* (јуху), *јазы* (чөл), *кәпәнәк* (јапынчы), *јеј* (јахшы), *улашмаг* (говушмаг, чатмаг), *сејван* (көлкәлик, чадыр, ејван), *кәнди* (өз), *сунмнаг* (вермәк), *сүјсүн* (пејсәр) вә с.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, бир тәрәфдән, «Короғлу» бојларында гәдим дөврләрин изләри вар, дикәр тәрәфдән, һансы дөврдә јаранмыр-јарансын, о мәһз «Гараоғлу» вә «Дәдә Годгуд» ән'әнәси үзәриндә дурур.

* * *

Бу дастанлар үчүн үмуми олан чәһәтләрдән бири гәдим тәшбеһләндирмә методикасыдыр. Гәдим бәдии тәфәккүрдә грамматик тә'јиндән чох, бәдии тә'јин ишләнир. Бу, бәдии нитгә аллитерасија, гафијә, вәзн кими поетехник деталлар һүгугунда дахил олур. Әламәт, кејфијјәт мүчәррәд шәкилдә јох, ону дашыјан предметин, һадисәнин тимсалында тәсәввүр олунур, беләликлә, тә'јин епитетә, әшја образа чеврилир. «Дәдә Горгуд»да гызын, кәлинин көзәллији үчүн *«газа бәнзәр гыз-кәлин»*, дүшмәнин мәнфи сифәтини вермәк үчүн *«итим кафир»* дејилир. «Қороғлу»да узун, назик, ширин, мәлаһәтли, гырмызы әламәтләри конкрет әшјаларла чанландырылыр: *дурна боғазлы, тути данышыглы, гумру ағызлы, алма јанаглы.*

Бу дастанлардакы тәшбеһләрә мәһз тарихилик мөвгејиндән гијмәт верилмәлидир. Мүасир бахымдан гејриади көрүнән, һәтта мәнфи образ үчүн мәгбул олан бәнзәтмәләр «Дәдә Горгуд»да тәбии сәсләнир вә мүсбәт образа јарашыр. Селчан Хатун сынамаг үчүн Гантуралыја учсуз-дәмирсиз ох атыр, сәррастлыг әламәти кими дејилир: «Гыз бир охла Гантуралыјы атды. Шөјлә ки, *башында олан бит ајағына енди»*. Јахуд онун Гантуралыны көрүб хошламасы мәгамында дејилир: «Гыз көшкдән бахырды... *Өјсәл олмуш дана кими ағзынын сују ахды»*.

Аты тәрәннүм үчүн Бејрәк инсана мәхсус тәшбеһләрдән истифадә едир:

Ачыг-ачыг *мејдана* бәнзәр сәнин *алынчығын.*
Ики *шәбчырағa* бәнзәр сәнин *көзчијәзин.*
Әбришимә бәнзәр сәнин *јәличијин.*
Ики гоша *гардаша* бәнзәр сәнин *гулагчығын.*

Үмумијјәтлә, бурада ат инсанын атрибутудур, «боз атлы Бејрәк», «боз ајғырлы Бејрәк» вә с. дејә гәһрәман тә'јинләнир, «Ат ајағы көлүк, озан дили чевик олур», — дејә атын гијмәти озан һөрмәтинә чатдырылыр. «Дәдә Горгуд» гәһрәманлары «Әр ағырын, әр јүнүсүн ат билир» аталар сөзү јарадыблар («Ат мураддыр» мәсәли дә, көрүнүр, һәмин шәраитин јетирмәсидир). Бу мүһитдә «*ат ағызлы* Аруз Гоча» дејиләркән тәәччүб јаранмыр: бу гәһрәманлыглар дүнјасында ат да гәһрәман кими мүгәддәсдир («Қороғлу»дакы аналожи вәзијјәтлә мүгајисә ет: мәғлуб етмәк үчүн дүшмәнләр Қороғлуну Гыратдан мәһ-

рум етмәјә чалышырлар). Тәшбеһләр һәм емосионал вүс'-әт јарадыр, һәм дә чанландырдығы портретлә мәнзәрәни әјаниләшдирир. Буғачын күчү һаггында тәсәввүр белә әјаниләшир: «Оғлан јенә буғанын алнына *јумуруғу* илә гаты урду... сүрдү мејданын башына чыхарды...

Фикир еләди: бир дама *дирәк* уррурлар, о дама дајаг олур. Буғанын алнындан јумуруғуну кедирди, буға ајаг үстүнә дурамады, дүшдү, тәпәсинин үстүнә дүшдү»: буға дама, јумруг дирәјә охшадылыр; дирәк көтүрүләндә дам учар, јумруг чәкиләркән буға «учур» — јыхылыр. Јахуд Гантуралынын дөјүшдүјү буғанын зәһми белә верилир: «Дәмир зәнчирлә буғајы кәтирдиләр. Буға дизин чөкдү, бујнузу илә бир *мәрмәр дашы јоғурду, пенир* кими дидди». Мәрмәр даш буғанын бујнузунда хәмирә, пендир бәрабәр јумшаг көрүнүр. Һәрәкәтсиз, мүнтәзир дуруш нечә көзәл көстәрилир: «Бајындыр ханын гаршысында Гаракүнә оғлу Гарабудаг *јај дајаныб* дурмушду». Икидин дурушу јаја бәнзәдилир; гәһрәман јај кими чәкилмәјә, атылмаға — бујруға, шүчаәт көстәрмәјә һазырдыр.

Ардычыл мүшаһидәләр инсанлары бу гәнаәтә кәтирмишдир ки, бир-бири илә мүгајисәдә тәбиәтдәки варлыгларын, әшјаларын бә'зиләри мүсбәт, бә'зиләри мәнфидир, бә'зиләри күчлү, бә'зиләри зәифдир, бә'зи һадисәләр хејирлидир, бә'зиләри зијанлы вә с.

Гарача Чобан өз мәнсубијјәтини дүшмәнинкиндән үстүн тутаркән белә мүгајисә апарыр:

.. Алтындакы алача *атын* нә өјәрсән?
Ала башлы *кечимчә* кәлмәз мана.
Башындакы *туғулғаны* нә өјәрсән, мәрә кафир?!
Башымдакы кечә *бөркүмчә* кәлмәз мана
Алтмыш тутам *көндәрин* нә өјәрсән, мәрә кафир?!
Гызылчыг *дөјәнәјимчә* кәлмәз мана.
Гылынчыны нә өјәрсән, мәрә кафир?
Әјри башлы *човканымча* кәлмәз мана.
Белиндәки дохсан *охун* нә өјәрсән, мәрә кафир?!
Ала голлу *сапанымча* кәлмәз мана...

Әслиндә дүшмәндәкиләр күчлү, өзүндәкиләр зәиф предметләр олса да, Гарача Чобан өз тәәссүбүндән, сәдагәтиндән, торпаға е'тибарындан алдығы күчлә онлары вүс'әтләндирир, кечи атдан, кечә бөрк дәбилгәдән, дәјәнәк көндәрдән, човкан гылынчдан, сапанд охдан үстүн тутулур. Мүгајисәнин белә апарылмасы Гарача Чобанын әзәмәти һаггында гәнаәт һасил едир вә беләликлә, бу экс системин өзү күчлү бәдии мәнтиг јарадыр. Инсанлар һә-

мишә зәифи күчлү көстәрмәк үчүн ону өзүндән гат-гат јүксәкдә дуранла мүгајисә етмишләр: инсанын көзәллијини мүбалиғәли көстәрмәк үчүн Аја, Күнәшә бәнзәдибләр. Гарача Чобанын мүгајисәси мәһз һәмин типолокија үзәриндә дурур.

Бир гајда олараг гәһрәманлыгла дүшмән, тәбиәтдәки күчлү вә зәиф варлыгларын тимсалында верилмиш гәһрәманын мәрдлији илә дүшмәнин һијләси дә һәмин варлыгларла мүгајисә едилмишдир. «Короғлу»дан нүмунәләр: *Ширнән түлкүнүн* нә иши; Јүз *түлку бир аслана нејләјәр; Гарғалар* нејләр *лачына; Сәрчәјә* бах, *гарагуша* дон бичәр...

Инсан тәбиәтин варлыгларындан бири кими, өзүнү үмуми чанлылар системи илә мүгајисә едир. Инсан өз ибтидаи дүшүнчәсиндә инсанларла һејванлар, инсанларла гушлар, инсанларла ағачлар, инсанларла битки вә чичәкләр арасында аналокија көрүр. Инсанларын да һејванлар, гушлар кими күчлүсү вә зәифи, мәрди вә намәрди, јарашыглысы вә ејбәчәри, ағачлар кими голлу-будаглысы вә чылызы, биткиләр, чичәкләр кими әтирлиси вә тиканлысы вардыр. Күчлү кишини ширә, аслана, палыда, чинара, көзәл гадыны товуза, нәркизә, бәнөвшәјә бәнзәдибләр вә с. Буна көрә дә инсан долајы шәкилдә, схем гурмаг јолу илә кетдији кими, бирбаша да өзүнү күчлү тәбиәт варлыглары илә јанашы гојур: *Чалгара гуш* әрдәмли көзәл *јикит* олду («Дәдә Горгуд»); *Мәнәм* чәзирәнин әсл *пәләнки;* Ачышдырдын ач *асланы; Дәли һәсән* гочалмышды, анчаг *асланын* нә гочасы, нә чаваны («Короғлу»). Һадисә вә просесләр дә әшјалар үзрә мүгајисә олунур; инсанын чошғунлуғу — чај дашгыны, гызғынлығы — од илә: Мән чошмушам боз-буланыг чај кими. Инанма ки, нечә илә сөнәм мән («Короғлу»); гырғынын чохлуғу вә дөјүшүн асанлығы — јарпағын төкүлмәси илә: Јарпаг кими баш бәдәннән төкәрәм («Короғлу»), вә с.

Инсан тәбиәтдән јаранмыш, она сығынмыш, ондан истифадә етмишдир. Она көрә дә инсан тәбиәтин әшјаларына һөрмәтлә бахмышдыр: Бөјүк-бөјүк суларын көрпүсү *ағач* («Дәдә Горгуд»). Су инсан үчүн һәмишә дирилик рәмзи олмушдур. Инсан ону мүгәддәс билмиш вә тәрәннүм етмишдир: *Су* һагг дидарын көрмүшдүр; Бөјүк-бөјүк ағач кәмиләр ојнадан *су* («Дәдә Горгуд»). «Ајдан ары, судан дуру» мәсәли бабаларымызын суја бу

мүгәддәс бахымынын бәдии јадикарыдыр. Башга мәзмунда тәшбеһ кими ишләнмәси сонралара аиддир: «Һәр көрдүјүнә су кими ахма» (Ф ү з у л и). Бурада су ирадәсизлик рәмзидир. Белә сых физики әлагә һәмишә инсанла тәбиәт арасында мә'нәви үнсијјәт дә јарадыб. Бабаларымызын бәдии тәфәккүрүндәки тәбиәт тәшбеһләри мәһз һәмин мә'нәви тәмасын бәһрәсидир.

Мүасир бахымдан гәдим дастанларымызда гејри-ади көрүнән образлардан бири гурдла бағлыдыр. Гурд, бир тәрәфдән, күчлү варлыглар системиндә мүбалиғә кими ишләнмишдир: Једди бајырын *гурдуна* бәнзәр јикитлијим («Д ә д ә Г о р г у д»); Ач *гурд* кими дүшмән үстә уларам; Дава күнү, *гурд дәлиләр,* Баллычаја сәфәрим вар; Бир кечи гачыбан гуртулса *гурддан,* Бахар бујнузуна, кәркәдан олу; Чаггал әнији *гурд* олмаз, Јенә *гурд* оғлу *гурд* олу («К о р о ғ л у»). Дикәр тәрәфдән, гурд гәдим бабаларымызын мүгәддәс сандығы, сығындығы, инандығы бир варлыг сајылмышдыр. Һәр үч дастанда бу чәһәтдән дә ујғунлуг вардыр. «Гараоғлу»да: Гојунлулар-улусу ики тирәјә ајрыландан сонра Дәдә Чалмаған бир гәриб, кәдәрли сәс ешидир. Бу, гојунлуларын тотем-аллаһы гурддур. Јени ичтимаи инкишаф мәрһәләси гурдун аллаһлығына — тотемлијинә сон гојмушдур:

Дедим: кимсән, дәрдин нәдир?
Деди:
Гојунлулар улусунун *аллаһыјам,*
Дәрдим чохдур...
Гојунлулар аллаһыјдым...
Туран хатун ана олан күнләр јансын...
Хан чанавар аллаһларын талан етди,
Хан бабамын үрәјини дири-дири
Икидләрә о једиртди.
Биз *чанавар аллаһларын* талан етди...

Көрүндүјү кими, чанавар һөрмәтлә *хан чанавар* адландырылыр, онун әчдады да һәмин титулда олуб: *хан бабам.* Халг арасындакы бир ифадәнин дә мә'насы ачылыр; гурд үрәји јемәк. Ајдын олур ки, чанавары тотемликдән чыхараркән әчдадымыз ондан лагејдликлә узаглашмајыб: гурд ели-улусу илаһи гүввә кими һимајә едәрмиш; инди онун үрәјини улусун икидләринә једирирләр ки, гурд үрәкли — горхмаз олсунлар, улусу дүшмәндән горусунлар. Һәтта дастанда улу тотемә *Гоча Јағы* дејилирсә дә, бурада јағылыг — дүшмәнлик мүнасибәти дујулмур. Мүдрик озан Чанавар Тотемини — Гоча Јағыны сәмимијјәтлә, һәсрәтлә дәфн едир:

Гоча Јағы башын гојду
Гојунлулар торпағына.
Һәсрәт илә јенә сүзду улусуну.
Чыхды руһу бәдәниндән,
Торпаг гојдум көзләринә —
Гапанмады.

«Дәдә Горгуд»да еви јағмаланмыш Салур Газан дүшмәнин изини ахтараркән гурдла растлашыр. Гурддан гачмыр, әксинә, «Гурд үзү мүбарәкдир, гурдла хәбәрләшәјим», — дејә үзүнү гурда тутур вә ону тәрәннүмлә сорушур:

... Гар илә јағмур јағанда әр кими дуран!
Гарагоч атлары кишнәшдирән!
Гызыл дәвә көрдүјүндә бозлашдыран!..
Авазы габа көпәкләрә говға салан!
Чахмаглычана чобанлары дүнлә јүкүрдән!
Ордумун хәбәрин билирмисән, декил мана!
Гара башым гурбан олсун, гурдум, сана!

Гурд икид кими верилир, тәбиәтдәки күчлү варлыглардан (гарагоч ат, гызыл дәвә, авазы габа көпәк, чахмаглы чобан) даһа гүдрәтли сајылыр. Һәлә сәмимијјәтлә «мәним гурдум!» дејилир вә «башым сәнә гурбан олсун» сөјләнир. Мараглыдыр ки, Газан хан гара көпәклә белә тәрәннүмлү хәбәрләшмир, она «гарангу ахшам оланда ваф-ваф үрән, ачы ајран төкүләндә чап-чап ичән» кими тәнтәнәсиз сөзләрлә мүрачиәт едир, анчаг «гурд үзү мүбарәкдир» дејир. «Короғлу»да: Гурдларым вар, ајыларым вар, һај вурсам, шәһрин бошалы; Короғлујам, дадһазарам, Адым гурд олду, гурд олду.

Проф. М. Һ. Тәһмасиб һаглы олараг һесаб едир ки, Короғлунун оғлунун Күрдоғлу адландырылмасы јанлышдыр; јәгин ки, онун ады Гурдоғлу олмуш, заман кечдикчә, гурдун тотемлијиндән узаглашдыгча инсанлар халг етимолокијасы илә фонетик сәрбәстлијә вармышлар. Тәсадүфи дејил ки, Короғлунун оғлу Меһри ханыма белә дејир: «Короғлунун гурд оғлујам, Кәлмишәм, апарам сәни». Өз оғлу илә дөјүшә кирәркән дәлиләри Короғлуја ишарә едирләр ки: «Бу сән дејән *чанаварлардан* дејил, еһтијатлы ол». Әлбәттә, Короғлунун оғлунун аслана, ширә, пәләнкә јох, мәһз гурда бәнзәдилмәси тәсадүфи дејил, Короғлу да, дәлиләри дә мәһз Гурдоғлуна мәғлуб олурлар. Бурада, шүбһәсиз, тотем гүдрәтинә сығынма көрү-

нур. Бу да мараглыдыр ки, гәһрәманлыг дастанларынын һеч бириндә икидлик, гүввәт рәмзи кими гурд тәшбеһи «Короғлу»дакы гәдәр ишләк дејил. Һәтта «Короғлу»да дүшмән дә гурда бәнзәдилир. Бу о һалда баш верир ки, дүшмән дә күчлү сајылыр вә еһтијат тәләб олунур: *Османлы гошуну кәлир гурд кими; Ач гурдлардан салдырмаға гојуну Гурд ағызлы гочаг оғлан кәрәкди* («аҭ ағызлы Аруз Гоча» илә мүгајисә ет).

Тәшбеһләрдә һәмишә јығчамлыг принсипи изләнмишдир. Үмумән, дилдәки гәнаәтә мејл бурада да көзләнилир: «гурд кими гүввәтли, горхмаз дәлиләр» әвәзинә «гурд дәлиләр» дејилир. Јумру-јумру јаш дәнәләри ахыдыб ағлады» әвәзинә «јумру-јумру ағлады» /«Дәдә Горгуд») кими даһа еффектли, мелодик вариант ишләнир (буну да нәзәрә алсаг ки, ағламаг сөзү «Дәдә Горгуд» дөврүндә *јығламаг* шәклиндәдир, уғурлу бир аллитерасија алыныр: *јумру-јумру јығлады)*. Тәшбеһләр лексик вә ја фразеоложи ваһид һүгугунда һамы үчүн ејни мәзмунда мүәјјәнләшир вә тарихи тәкамүл кечирир, лексик-фразеоложи ваһидләр архаикләшдији вә ја јениләшдији кими, тәшбеһләр дә көһнәлиб ишләнмәдән галыр, јахуд јениләри төрәјир. Бу, мәдәни, елми сәвијјә, ичтимаи-игтисади әһатә, дүнјакөрүшү, тәкамүл мәрһәләси вә с. илә бағлыдыр. Илк тәбиәт тәшбеһләринин мүәјјән гисми бу күн дә галдығы һалда, бә'зиләри архаикләшиб вә мүасир бахымдан гејри-тәбии көрүнүр. М. Ә. Сабирин гәдим-классик тәшбеһләрә күлүшүнү хатырлајаг:

Еј алнын ај, үзүн күнәш, еј гашларын кәман!
Чејран көзүн, гарышга хәтин, какилин илан!
... Халын үзүндә буғда, башында сачын гураб,
Гаһ-гаһ!... Гәрибә күлмәлисән, ханиман хәраб!

«Гараоғлу», «Дәдә Горгуд» вә «Короғлу» дастанларынын дили үчүн гәдим, илкин бәдии тәфәккүрлә бағлы тәшбеһләр сәчијјәвидир. Дил-үслуб чәһәтдән биринчи ики дастан даһа јахындырса, үмуми тиположи-гурулуш хүсусијјәтләринә көрә һәр үчү ваһид принсип, ејни ән'әнә әсасында јаранмышдыр.

ФҮЗУЛИНИН СӘНӘТКАРЛЫГ ҮСУЛУ ВӘ ДИЛ ҮСЛУБУ

Фүзули сәнәтинин бөјүклүјү, фикринин мүдриклији дилә јијәләнмәк габилијјәти вә ондан истифадә исте'дады илә бағлыдыр. Онун дилиндә нә гәдәр чох әрәб-фарс сөзләри ишләнсә дә, онлар апарычылыг һүгугуна, һекемон мөвгејә саһиб дејил. Фүзули сәнәтинин јаранмасында ана дилинин—Азәрбајчан халг дилинин милли лексик вә грамматик материалы әсасдыр, һәлледичидир. Әкәр сәнәти бир бина кими тәсәввүр едириксә, ана дили материалы онун бүнөврәси, диварлары, гапысы, пәнчәрәси, алынма сөзләр исә ајры-ајры рәнкләр вә бәзәкләр сәвијјәсиндәдир. Әкәр ону бир табло кими алсаг, ана дили рәнкләри фон вә мәркәзи боја, алынма сөзләр исә мүхтәлиф нахышлардыр. Инкаролунмаздыр ки, бә'зән ајры-ајры парчаларда, ајры-ајры мисраларда әчнәби дил фактлары үстүнлүк тәшкил едир. Анчаг мәтнә аналитик јанашанда, лексик, морфоложи, синтатик јаруслары зеһнән мүзакирә едәндә ајдынлашыр ки, доғма азәрбајчан дилинин нормалары ардычыл изләнир. Хүсусилә синтаксис доғма нәфәси, мунис интонасијасы илә шаирин бәдии тәфәккүрүнү милли гәлиб-бичимдә кејиндирир, исиндирир. Бурада мүасир Азәрбајчан дилиндән һеч нә фәргләнмир: *Тәдричи-мәбади илә накаһ Лејлинин анасы олду акаһ. Одлара тутушду, јасә батды. Ол гөнчәдәһанә дил узатды.* Биринчи мисрада т ә д р и ч и-м ә б а д и, дөрдүнчүдә г ө н ч ә д ә һ а н алынма сөзләрдир. Икинчи вә үчүнчү мисраларда исә һәр шеј мүасир дилимиздәки кимидир—сөзләр дә, онларын бирләшмәләри дә: Л е ј л и н и н а н а с ы, а к а һ о л м а г, о д л а р а т у т у ш м а г, ј а с а б а т м а г. Јахуд: *Тәдбир илә ешг зөвг вермәз, Тәдбир дијари-ешгә кирмәз.* Бүтүн бу сөз вә ифадәләр инди дә дилимиздә ишләнир. Һәтта халг ичиндә олан сөзләри шаир елә вәзнләшдириб ки, аз гала мисраларын мисралығы һисс олунмур. Елә бил ади данышыгдан ики садә чүмләни ејнән ше'р сүтунуна салыб. Һеч икинчи мисрадакы д и ј а р и-е ш г сөз бирләшмәсинин әчнәбилији дә дујулмур. Әввәлән, һәр ики сөз (дијар, ешг) азәрбајчанча вардыр. Икинчиси, белә әчнәби сөз бирләшмәси типи, о чүмләдән д и ј а р и-е ш г халг јарадычылығынын вә зијалыларын дилиндә чох ишләкдир.

Јахуд индики аналарымыз анасынын Лејлијә нәсиһәт вердији диллә өз гызларына сөз демирләрми?: *Гызсан,*

үчүз олма, гәдрини бил! Һәр сурәтә әкс кими бахма! Һәр көрдүјүнә су кими ахма!

Һәлә ајры-ајры сөзләри — лүғәт ваһидләрини бир јана гојаг, бир бәһсдә — «Анасынын Лејлијә нәсиһәти» парчасында мүасир дилдәкинин ејни олан нә гәдәр ифадә вә идиом вар: *рүсвај олмаг, дилдән-дилә дүшмәк, фаш олмаг, мејл салмаг, акаһ олмаг, ода тутушмаг, јаса батмаг, дил узатмаг, јанар од олмаг, зәбанә чәкмәк, јана-јана демәк* (данышмаг), *т ә'н ә еләмәк, өзүнә зијан етмәк, јахшы адыны јаман етмәк, јүнкүл олмаг* (шит адама аид), *үзү ачыг олмаг* (дејән-күлән), *у ч у з олмаг, гәдир билмәк, көрдүјүнә су кими ахмаг, сәфа вермәк, ајаға дүшмәк, гаты үзлү олмаг, өзүнү бәзәтмәк, һәр јерә үз вурмаг, отуруб-дурмаг, садә олмаг, чәһд еләмәк, рәнк верилмәк, әчәб олмаг, ашиг олмаг, ики көзүм* (әзизим мә'насында), *намусуну итирмәк, инсаф еләмәк, тут ки* (фәрз елә ки, *нејләрсән, јетәр* (бәсдир). Бу тәхмини сијаһы Фүзули дилинин азәрбајчанча руһу һаггында ајдын гәнаәт верир.

Үмумијјәтлә, нитгдә олдуғу кими, бәдии фикрин ифадәсиндә дә әсас реаллашдырычы ваһид чүмләдир. Фүзули дилиндә чүмлә синтаксиси дә өз азәрбајчанлылығы илә сечилир: *Салмышды нигаб чөһрәдән күл, Чәкмишди сүруд-налә булбул.* Бу чүмлә ичәрисиндә јад кими көрүнән *сүруд-налә* һиссәчијидир. Буну да јад көстәрән с ү р у д (нәғмә) сөзүнүн мә'нача миллиләшмәмәсидир. Анчаг һәмин сөзүн мә'насы азәрбајчанча анлашыланда ајдын олур ки, бу, халис милли синтактик гәлибә кирмиш әчнәби сөздүр; милли синтактик бичим әчнәби лексик ваһиди өз нормасына табе едир. Ајдын олур ки, бу сөз анчаг поетехник гурулуш материалы кими, вәзнин тәләби илә ишләнир, күтләви үнсијјәт ваһиди кими јох. Иш ондадыр ки, бу гәлиблә Фүзули фикрини һансы сәвијјәдә тәгдим едир. Шаир һәр ики лексик ваһидин (сүрүд вә налә) мә'насыны үмумиләшдириб јени жанр јарадыр. Бу жанрын формасы нәғмәдир, мәзмуну налә. Јени лексик јарадылышын синтактик гәлиби — әлавә јол илә сөз јарадычылығы үсулу мүасир Азәрбајчан дилиндәкинин ејнидир. Һәтта әчнәби лексикон (мә'нача миллиләшмәмиш сөзләр нәзәрдә тутулур) ишләк олан јерләрдә дә синтаксисин азәрбајчанчалығы нәзәри чәлб едир:

Лејли демә — шә'ми-мәчлисәфруз,
Мәчнун демә — атәши-чикәрсуз...

Дүздүр, бурада фарс дилинә мәхсус сөз бирләшмәләри (изафәтләр) вар. Анчаг бу изафәтләр Азәрбајчан дилинин синтаксисинә табе мөвгедәдир. Һәлә синтаксисин азәрбајчанчалығы аздыр, бу, хилас данышыг дили синтаксисидир; *демә-демә* конструксијалы чүмлә типик шәкилдә данышыг дилинә мәхсусдур. Һәмин моделдә верилән мәтндә күтләви анлашыглы вә мәһдуд анлашыглы сөзләрдән ибарәт мисралар јенә нөвбәләшир:

Лејли демә — чәннәт ичрә бир һур,
Мәчнун демә — зүлмәт ичрә бир нур.
...Лејли — сәфи-әһли-һүсн әмири,
Мәчнун — сәри-күји-гәм фәгири.
Лејли — иши ишвәвү киришмә,
Мәчнун — көзү јашы чешмә-чешмә.

Көрүндүјү кими, сон дөрд мисрада дилимиз үчүн чох мәһдуд олан бир конструксијадан истифадә олунса да, Фүзулинин бәдии синтаксиси халг дилинин данышыг дәринлијинә нүфуз едир, миллилик Фүзули дилинин илијинә ишләјир.

«Падшаһи-мүлк...» гит'әсиндә күтләви шәкилдә анлашыглы олмајан хејли әчнәби лексикон вар. Бу ше'рдә дә шаирин дилинин синтаксиси тез-тез өз хәлгилији илә диггәти чәлб едир: *Көстәрән саәтдә дөврани-фәләк бир ингилаб һәм өзү фани олур, һәм ләшкәри, һәм кишвәри.* Биринчи мисра фе'ли сифәт тәркибиндән ибарәт бир чүмлә үзвүдүрсә, икинчи мисрада хүсуси чевиклик вар. Мәсәлә ондадыр ки, бурада да ики чүр гурула биләчәк чүмләнин данышыг варианты сечилир. Бу, әдәби дил вариантыдыр: Һәм *өзү, һәм ләшкәри, һәм кишвәри фани олур* — һәмчинс мүбтәдалы бир садә чүмләдир. Анчаг мисрадакы вариант табесиз мүрәккәб чүмләдир вә сонракы садә чүмләләрдә хәбәрин ихтисары данышыг синтаксисинин тәләбидир. Јахуд һәмин гит'әнин сонунчу бејтиндәки *«Һәр чәһәтдән фариғәм аләмдә»* чүмләсиндә јенә данышыға, шифаһи нитгә аид синтактик тәзаһүр көрүнүр — һәм үмуми ифадә тәрзиндә, һәм интонасијада, һәм дә сөз сырасындакы инверсијада.

Беләликлә, Фүзули дилинин әсас лүғәт фондунда вә грамматик гурулушунда хәлгилик күчлүдүр. Охучуларда, хүсусилә шакирдләрдә белә тәсәввүр јаратмаг лазымдыр ки, мүасир дилимизлә Фүзули дөврүндәки Азәрбајчан дилинин әсас лүғәт фонду вә грамматик гурулу-

шу тәхминән ејнидир. Әсас фәрг әдәби дилдәдир ки, бу да бәдии үслубун хисләти илә, əруз вәзни илә бағлыдыр. Фүзулинин бәдии дүшүнчәсиндә классик поезија жанрынын дили бундан да хәлги ола билмәз. Классик поезија жанрларынын дилиндә тарихән хәлгилик мәһз белә үзә чыхыр. Тарихилик һәтта ајры-ајры сөзләрин конкрет мә'на јүкүндә дә көрүнүр: *Нејләрсән, әкәр атан ешитсә. Гәһр илә сәнә сијасәт етсә?* «С и ј а с ә т» өзү инди дилимиздә ишләнән дипломатик мә'на билдирмәјиб, ч ә з а анлајышыны верир. Фүзули дилдәки потенсиалдан әлавә, сөзү мәтнә, емосионал-психоложи шәраитә көрә ишләдир: *Аз ејләмә инајәтини әһли-дәрддән, Јә'ни ки, чох бәлаләрә гыл мүбтәла мәни* (Л е ј л и в ә М ә ч н у н»). «И н а ј ә т» әслиндә бәладан гуртармаг, јахшылыг үчүн көмәк етмәк мә'насындадыр. Һалбуки Фүзули инајәти, көмәји бәлаја тутулмагда көрүр. Јахуд «т ә д б и р» сөзүнүн фүзуличәсинә мә'наландырылмасына бахаг: *Тәдбир илә ешг зөвг вермәз... Ешг илә рија дејил мүвафиг* (Л е ј л и в ә М ә ч н у н»). Биринчи мисрадакы т ә д б и р илә е ш г икинчидәки е ш г и л ә р и ј а сөзләринә бәрабәрдир. Бәрабәрлијин мүхтәлиф тәрәфләриндә ејни олан е ш г и ихтисар етсәк, т ә д б и р бәрәбәрдир р и ј а алыныр. Тәдбир нә гәдәр јахшы кејфијјәт олса да, ешгдә тәдбирлилији Фүзули ријакарлыг һесаб едир. Бу мә'на сөзүн лүғәт потенсиалында јохдур, ону Фүзули мүәјјәнләшдирир. Сөзүн белә мә'наландырылмасы Фүзулинин лирик-романтик бәдии мәтләбинә ујғундур. Онун бәдии ешг мәчәлләсиндәки *«Рүсвај кәрәк һәмишә ашиг»* маддәси тәләб едир ки, тәдбир вә инајәт сөзләри мәһз белә мә'налансын.

Фүзулинин Лејли-Мәчнун консепсијасына көрә һәр јолдан өтән ешг саһиби олмаз, ашиглик едә билмәз. О, ашиглијә иш кими, професионал саһә кими бахыр; һәтта Лејлини ешгдән әл чәкмәјә чағыран анасы ашиглији бир пешә саныр: *Оғлан, әчәб олмаз, олса ашиг, Ашиглик иши гыза нә лајиг!?* Бурада күчлү Фүзули мәнтиги вардыр: әкәр ешгдән чәкиндирирсәнсә, демәли, о, бир иштир, она јијәләнәнә тәзјиг көстәрилир. Һәтта бу, мүәјјән дәрәчәјә гәдәр ичтимаи иштир, һаким даирәләрин мәнафејинә ујғун кәлмәдији үчүн чәмијјәтдә гадаған олунмушдур. Фәрди вә ичтимаи мүнасибәтләрин вәһдәти кими гијмәтләндирилән е ш г вә а ш и г л и к һаггында Фүзулинин гәнаәти беләдир: биринин ашиглик исте'да-

ды јохса, ондан ашиг олмаз. Ашиглијин емосионал, психоложи, фәлсәфи вә ичтимаи атрибутлары вардыр. Һәр дөврүн бөјүк мүтәфәккирләри, надир сәнәткарлары олдуғу кими, мәшһур ашигләри дә олур. Тәсадүфи дејил ки, шаир е'лан едир: *«Сүрдү Мәчнун нөвбәтин, имди мәнәм рүсваји-ешг, Доғру дерләр һәр заман бир ашигин дөвраныдыр».*

Фүзулинин тәбиәт вә чәмијјәт, әшја вә һадисәләр һаггында ајдын вә аналитик мә'мулаты олмушдур. Бу онун тәшбеһләриндә дә, образларынын нитгиндә дә сечилир. Гәзәлләринин дили мәснәвисиндән ајдындыр. Мәснәвиси дә һәр јердә ејни садәлик вә ја ејни гәлизликлә көрүнмүр. Хитаб, мүрачиәт мәгамларында мәснәви бир аз да гәлизләшир. Бу чәһәт хитаб вә тәсвирин нөвбәләшдији јерләрдә даһа ајдын көрүнүр:

Еј падшаһи-сәрири-ләвлак,
Мәгсуди-вүчуди-хакү әфлак!
Олмуш әфлак хаки-раһин,
Чәкмиш әфлака хак чаһин.
Еј рагими-нүсхеји-мәани,
Мә'мурејн-елми-динә бани!
Шаһәншаһи-мәснәди-рисаләт,
Рәссами-гәваиди-әдаләт!...

Бу силсиләви ифадәләрин јаратдығы дил чәтинлијини Лејли, Мәчнун, Новфәл, Зејд вә башгаларынын нитгиндә көрмүрүк. Поеманын әввәлиндәки хитабларда аллаһа, пејғәмбәрә, о дөврүн падшаһына үз тутулдуғундан али үслубун тәләбләри көзләнилир. Галан јерләрдә исә инсанларын бир-бири илә үнсијјәт мәгамы нәзәрә алыныр.

Лејли Мәчнуна:

— Еј гәринеји-руһ,
Ками-дили-мүбтәлаји-мәчруһ!

анасына:

— Кеј, муниси-рузикарым ана!
Дүрчи-дүри шаһварым ана! —

дејирсә, Мәчнун Лејлијә:

— Кеј сәбзеји-дәрдимә верән аб!
Сәрриштеји-раздан ачан таб!

ата-анасына:

— Кеј руһи-рәваным ата, ана!
Ками-дилү чаным ата, ана! —

дејә хитаб едирсә, Мәчнунун атасы:

— Еј бәлачу!
Тут Кә'бәјә руј, таәт ејлә!

Лејлинин анасы:

— Кеј шух! Нәдир бу кефткуләр?

дејә мүрачиәт едирләр.

Хитаблар вә нидалар јалныз мәснәви һиссәсинин дилиндә дејил, поемада верилмиш гәзәлләрдә дә ифадәләрин анлашылмасына мүәјјән ағырлыг кәтирир. Мәсәлән: Мәчнунун дилиндән:

Јарәб, кәмали-мәртәбеји-Мүстәфа һәги!
Сидгү сәфаји-силсилеји-әнбија һәги!

Лејлинин дилиндән:

Јарәб, кәмали-баркәһи-кибрија һәги!
Јә'ни фируги-нури-рүхи-Мүстәфа һәги!

Ифадә тәрзиндә јекрәнклијин олмамасыны поеманын тәсвири һиссәләриндә дә кәрүрүк. Бу, мүкалимәләрдә диггәти хүсусилә тез чәлб едир. Буна бир даһа инанмаг үчүн Мәчнунла саилин сөһбәтинә нәзәр салмаг кифајәтдир:

Саил деди: — «Бу дејилмидир ар
Ким, јар ола јох, сән оласан вар?
Сән нетә галырсан, ол олур һәкк?
Бари ону гој, сәнә гәләм чәк!»
Деди: «Рәһи-ешгдә нә лајиг,
Мә'шугә ола нигаби-ашиг?
Үшшаг тәнү һәбиб чандыр,
Тән заһирү тәндә чан нәһандыр.
Мә'шугә нә бак, олурса мәстур,
Ашиг кәрәк ел ичиндә мәшһур
Ким, аләмә ашиг ахыдан јаш
Мә'шуг ким олдуғун гылыр фаш».

Бурадан дөврүнүн философу олан Мәчнунун дили илә саилин дилинин ифадә фәрги ајдын олдуғу кими, башга

јерләрдә дә мүәллифин өз тәсвир дили илә образларын һекајә дили ејнијјәт тәшкил етмир.

Поемадакы хитаблардан вә тәсвири һиссәләрдән кәтирилән бу мүгајисәләрдән белә бир гәнаәтә кәлирик ки, Фүзулидә өз образларынын дилини фәрдиләшдирмәк мејли олмушдур. Доғрудур, бу фәрдиләшдирмә габарыг дејил вә мүасир дил нормалары нөгтеји-нәзәриндән һәтта чох зәифдир. Лакин XVI әср Азәрбајҹан әдәби-бәдии дил нормалары чәрчивәсиндә, Фүзулинин өз романтик үслубунун имкан вердији дәрәҹәдә әһәмијјәтли фәрдиләшдирмә тәшәббүсүдүр.

Мә'лум олдуғу кими, дил билаваситә фикир керчәклијидир, фикрин тәзаһүрүдүр. Һамыда фикир, психолокија ејни ола билмәдији кими, онун ифадә тәрзи дә мүхтәлиф олмалыдыр. Лакин ифадә тәрзинин мүхтәлифлији һәр јердә јазычынын үслубу илә идарә олунур, јазычынын үслубундан асылы олараг бу мүхтәлифлик аз вә ја чох фәргләнә биләр.

Өз зөвгүнү реал һәјат һәгигәтләри, һәјат лөвһәләри илә гидаландыран Фүзулинин образларын дилини фәрдиләшдирмәк тәшәббүсүндә олдуғуну Мәҹнун илә ики овчунун сөһбәтини көстәрән мисраларла тамамламаг олар:

Јумшаг-јумшаг деди ки: «Сәјјад!
Рәһм ејлә бу мишкбу ғәзалә!
Рәһм етмәзми киши бу һалә?..
Сәјјад, мәнә бағышла ганын!
Јандырма ҹәфа одуна ҹанын!»
Сәјјад деди: «Будур мәашым!
Ачман ајағын кедәрсә башым,
Гәтлиндә бу сејдин етсәм еһмал,
Әтфалү әјалыма нолур һал?»

Башга јердә башга бир овчу Мәҹнунун ову азад етмәк хаһишинә белә ҹаваб верир:

— Мән фәгирәм,
Фәгрә бу һәмамә тәк әсирәм.
Һаша ки, бу мурғи-тиз-рәфтар
Азад ола, мән галам кирифтар.
Әввәл мәни ејлә гүссәдән шад,
Ондан буну дами-гәмдән азад!

Көрүндүјү кими, овчуларын дилиндә нә башга образларын дилиндәки мәртәбәли хитаблар, нә дә Мәҹнунун данышығындакы лирик тон вардыр.

Беләликлә, поемада ајры-ајры зүмрәләрин дилиндәки мүхтәлифлик сечилдији кими, ејни бир адам мүхтәлиф сәвијјәли, мүхтәлиф психолокијалы адамларла да ејни шәкилдә, ејни дилдә данышмыр. Лејли илә Мәчнунун, Мәчнунла атасынын, Мәчнунла Нөвфәлин, Мәчнунла Зејдин, Мәчнунла овчуларын, Новфәллә Лејлинин атасынын данышыгларында бүтүн бу фәргли хүсусијјәтләр мүшаһидә олунур. Мараглыдыр ки, бу фәрди нитгләр ичәрисиндә ән хәлги оланы, данышыг дили ифадәләри илә ән зәнкини, садәлик бахымындан ән анлашыглысы анасынын Лејлијә нәсиһәти вә бүтөвлүкдә һәмин фәсилдир. Көрүнүр, бу да тәсадүфи дејил: Лејлинин анасынын дилини Фүзули ана дилинин рәмзи кими алыр. Әдәби дилдә хәлгилијин вә бәдии нитгдә фәрдилијин ән типик нүмунәси будур.

Мәһәббәти изтираб вә кәдәри, севинч вә нәш'әси илә вермәкдән өтрү о дөвр үчүн, хүсусилә Фүзули үчүн ән мүвафиг күтләви форма гәзәл олмушдур. Фүзули бу формаја о гәдәр алудә олур ки, башга формалара кечдикдә белә гәзәли унуда билмир, јенә дә ара-сыра она мүрачиәт едир. Шаир шаһ әсәри олан бу поемасына да өз севимли формасы илә бәзәк вермишдир. Бурадакы гәзәлләр ади гәзәлләр олараг галмыр, һәм дә јерли-јериндә ишләнәрәк јазылдығы фәслин мәзмунуна гүввәтли бәдии јекун вурур. Бурадакы сәнәткарлыг јалныз һәр гәзәлдә сөзләрдән бачарыгла истифадә дә, ифадәләрдә, мисраларда Фүзулијә мәхсус лаконизми сахламагда дејил, һәм дә һәр гәзәли мүәјјән фәслин мәзмуну илә, руһу илә бағлы вермәк, гәһрәманын һәмин фәсилдәки вәзијјәтини долғун ифадә етмәк бачарығындадыр. Шаир гәһрәманларын дили илә өз дәрдләрини, кәдәрләрини, севинч вә нәш'әләрини ифадә едән, онларын даһа чох фәрди һәјәчаны илә бағлы олан гәзәлләр вердији кими, мәһәббәт һаггында даһа үмуми шәкилдә данышан гәзәли-устаддан да истифадә едәрәк, образларын дүшдүкләри вәзијјәтә вә дүнја бахышына көрә мүәјјән фәлсәфи үмумиләшдирмәләр вермәк јолу илә дә кедир.

Фүзули гәһрәманлары өз вәзијјәтләриндән садәчә килеј-күзар етмирләр. Онлар аһ чәкир, фәрјад едир, севинирләр. Фүзули өз сөзләринин гүдрәти илә гәһрәманларынын үрәјинә, һиссинә ајна тутур. Мәһәббәтин шиддәтини, атәшини бу гәдәр ифадә едә билән даһа һансы мүбалиғәдән, һансы тәшбеһдән, һансы дил илә данышмаг олар:

Дәрјалара јетсә ләʼмеји-таб,
Сәһралара дүшсә гәтреји-аб,
Дәрјалар олурду чүмлә сәһра,
Сәһралар олурду чүмлә дәрја.

Фүзули гәһрәманлары фәдакардырлар. Онларын үрәк јанғылары, арзулары мәһз јандырычы диллә ифадә олунур. Вүсала говушмаг үчүн Мәчнунун арзусу будур:

Өјлә зәиф гыл тәними фиргәтиндә ким,
Вәслинә мүмкүн ола јетирмәк сәба мәни.

Һәмин һичранын одуна јанан Лејли исә аһ-фәған етмәкдән зәифләјиб, мәһәббәтинин тикдији «гәм евинин» дивaрына бир шәкил олмушдур:

Дил демәкдән кәсилиб тән һәрәкәтдән, вәһ ким,
Күнчи-гәмханәјә бир сурәти-дивар олубам.

Фүзулинин өзүнәмәхсус тәшбеһләри, ишләтдији мүбалиғәләр гәһрәманын вәзијјәтини тамамилә изаһ едир. Бу тәшбеһләр, мүбалиғәләр мүчәррәдликдән јаранмыр, һадисәләри ифадә пријомунун өзүндән доғур: Лејлинин, һеч олмаса, бир анлыг вүсалына јетмәк үчүн Мәчнун зәнчирләниб онларын гапысына кәлир. Бурада шаир бу зәнчирдән, тәрпәндикчә мүттәсил онун чыхардығы сәсдән Мәчнунун вәзијјәтини вермәк үчүн истифадә едир: Мәчнун о гәдәр дәрдлидир ки, онун үрәјиндән гопан фәрјады бир ағыз инилтиси ифадә едә билмир. Мәчнун тәрпәндикчә онун үстүндә даим сәсләнән зәнчир өз-өзлүјүндә тутарлы бир тәшбеһә чеврилир. Зәнчирин һәр һалгасы бир ағыз, онларын арасы кәсилмәдән чыхардығы сәсләр исә ашигин гәмини, фәрјадыны фаш едән инилтиләрдир. Фүзули гәләми бүтүн бунлара бир лаконизм верәрәк белә ифадә едир:

Вар һәр һәлгеји-зәнчиримизин бир ағзы,
Мүттәсил вермәјә ифша гәми-пүнһанимизә.

Мәчнунун дүнјаја кәләркән бүтүн көрпәләр кими чыхардығы илк сәс ағламаг сәси олур. Ушағын бу фәрјадыны кәләчәк һәјаты илә әлагәләндирән Фүзули сөзләрдән сәнәткарлыгла истифадә едәрәк ону јығчам шәкилдә белә мәʼналандырыр:

Ол дәм ки, бу хакданә дүшдү,
Һалыны билиб фәғанә дүшдү.
Ахыр күнүн әввәл ејләјиб јад,
Ахытды сиришкү гылды фәрјад.

Фүзулинин халг сөзләриндән, идиоматик бирләшмәләрдән истифадә етмәси дә гәзәлләрин дилини ширинләшдирир.

Јашырыб сахлардым елдән дағи-һичраным, әкәр
Етмәк олсајды мүдара дидеји-кирјан илә.

Бурада шаир һичран дағыны кизләтмәјә гојмајан көз јашынын өһдәсиндән кәлмәји «мүдара етмәк» чанлы данышыг сөзү илә чох көзәл ифадә етмишдир. Фүзули гәзәлләриндә мөһләт вермәк, чан вермәк, үз чевирмәк, үз тутмаг, көнүл ачмаг, бағры ган етмәк, чаны јанмаг, чанына гыјмаг кими чанлы халг данышыг дилиндә ишләнән сөз вә ифадәләрдән чох истифадә едир. Һәм дә халг ифадәләриндән јаранан тәзадлар фикрә бир чанлылыг верир.

Фүзули, ејб гылма үз чевирсәм әһли-аләмдән,
Нәдән ким, һәр кимә үз тутдум, ондан јүз бәла көрдүм —

бејтиндә үз чевирмәк вә үз тутмаг идиомлары тәзадын бәдии чәһәтдән гүввәтли чыхмасына көмәк етдији кими, һәм дә она бир фикри ајдынлыг верир.

Фүзули ше'ринә јүксәк бәдииликлә јанашы, халг ифадә тәрзи кәтирән чәһәтләрдән бири дә синонимләрин ишләдилмәсидир. Халг данышыг дилиндә *дәрд-гәм, дәрд-бәла, аһ-фәрјад, гүссә-кәдәр, гәм-гүссә, гәм-кәдәр* кими синоним сөзләрин лексик ваһид кими ишләнмәси һалы мөвчуддур. Синоним сөзләрин бир лексик ваһид кими ишләнмәси һиссин, һәјәчанын, фикрин ифадәсинә гүввәтлилик верир. Фүзули дилиндә дә үслуб хүсусијјәтләриндән доған бу һалын мөвчудлуғу онда фикрин, һиссин ифадә тәрзиндә бир габарыглыг јарадыр. Синонимләрин јанашы ишләнәрәк доғурдуғу бәдии тә'сир ејни сөзүн тәкрары илә јаранан бәдии тә'сирдән даһа гүввәтлидир. Ејни сөзләрин тәкрары ше'рдә нәјә хидмәт едирсә, синонимләрин јанашы ишләнмәси вә ја лексик ваһид олараг ишләнмәси дә ејни вәзифә дашыјыр.

Аһү фәрјадын, Фүзули, инчидибдир аләми,
Кәр бәлаји-ешг илә хошнуд исән, говға нәдир?

бејтиндә «аһү фәрјад»,

Дәрдү бәламы раһи-мәһәббәтдә гылма кәм,
Раһи-мәһәббәтиндәки дәрдү бәла һәги!

бејтиндә ики дәфә ишләнән «дәрдү бәла» вә с. кими.

Фүзули гәһрәманлары үчүн ешг о гәдәр мүгәддәсдир ки, илаһи гүввәләрлә јанашы, она да анд ичирләр. Һәм дә тәкчә мәһәббәтин өзүнә јох, онун доғурдуғу изтираба, чәфаја, бүтүн нә варса һамысына анд ичирләр. Лејли вә Мәчнун үчүн әзаб, чәфа, гәм, бәла да мүгәддәсдир. Чүнки онлары мәһәббәт јаратмышдыр. Фүзули Мәчнуна анд ичдирәркән бу әзабларын чох әзиз олдуғуну даһа габарыг вермәк үчүн јан-јана кәлән синонимләрдән истифадә едир.

Лејлидә заһир ејләдијин фејзи-һүсн үчүн
Мәчнунә вердијин гәмү дәрдү бәла һәги.

Мәчнунун ичдији анд ичәрисиндә бу бејт ән гүввәтлисидир. Гәм, дәрд, бәла кими үч синоним сөзүн бир-бирини изләмәси Мәчнунун андына даһа артыг шиддәтләндирмә вермишдир.

Фүзули маһир тәшбеһ устасыдыр. О, асанлыгла өз гәһрәманларыны да тәшбеһ васитәсинә чевирир. Мүкәммәллијин сон һәддиндә, бир әламәтин рәмзи кими е'тираф олунмаг мәгамында образ тәшбеһә чеврилир. Поеманын башланғычындакы рүбаиләрдән бириндә шаир дилә јир:

...Лејли кими ләфзими диләфруз ејлә!
Мәчнун кими нәзмими чикәрсуз ејлә!

Лејлини көзәллији, үрәкачанлығы, Мәчнуну чијәрјандыранлығы илә тәшбеһә чевирән шаир гәһрәманларынын портретини чызыр. Фүзулинин тәшбеһләриндә мә'нәви вә физики-чисмани тәрәфләр вәһдәт тәшкил едир, үзви шәкилдә бир-биринә бағланыр. Фүзули Лејлинин мә'нәви вәзијјәти илә харичи портрети арасында сәбәб-нәтичә әлагәли белә бир ујғунлуг тапыр:

Зүлфи кими пичү табә дүшдү,
Һејран галыб изтирабә дүшдү.
Ағзы кими хүлгүн етди гәм дар,
Чешми кими чисми олду бимар.

Бу, әһвали-руһијјәнин харичи көрүнүшдә әкс олунмасына көзәл нүмунәдир. Сөз вә ифадәләриндәки өлчү-мизан Фүзулинин образларында да көрүнүр. «Лејли вә Мәчнун»а диггәт јетирәк. Бурада әсас вә епизодик сурәтләр, әсас вә епизодик һадисәләр арасында аһәнкдар бир бағлылыг мөвчуддур, һәр кәсин өзүнә көрә мәс'ул вәзифәси вардыр, бәдии зәмининә көрә һәр бири мәс'улијјәт саһибидир. Бурада јадда галмајан, унудула билән һеч бир епизодик сурәт јохдур, чүнки онларын әдәби талеји гәһрәманларын һәјаты илә гырылмаз рабитәдәдир: онлар әсас гәһрәманларын характерини мүкәммәлләшдирир, типикләшдирир. Бу көмәкчи образларын јери о гәдәр мөһкәм, вәзифәси о дәрәчәдә дәгигдир ки, онларын мөвгејинин азачыг силкәләнмәси бүтүн әсәрин симметријасыны позар. Бу дәгиглији әјаниләшдирмәк үчүн јалныз Ибни Сәлам образына кечичи бир нәзәр салаг.

Ибни Сәлам бәдии характеринин камиллијинә көрә Мәчнундан әсла кери галмыр. Ибни Сәлам да Мәчнун кими ашигдир. О да севән үрәк саһибидир, һәссас гәлбә маликдир. Саһиби олдуғу үрәји илә Ибни Сәламын да ешг дүнјасында Мәчнунун шөһрәтинә чатмаға һаггы вардыр. О да өз ешгинин ләјагәти, сөнмәзлији, паклығы илә сечилир. О да һәсрәт ајағында одлу аһлар чәкә, јандырычы көз јашлары төкә биләрди. Лакин о, севкилисинин вүсалына чатдығы үчүн аләмин ешидәчәји һајгырты илә налә чәкмир, сәһралары көз јашлары илә исламыр. Ибни Сәлам севкилисинә говушмушдур, лакин о өз гадыны Лејлинин севкилиси дејилдир. Бу вәзијјәтдә Ибни Сәлам Лејлидән үз чевирә билмир, чүнки ону һәгиги үрәклә севир, ондан ајры дурмаг чәтиндир; һеч олмаса, һәр күн Лејлинин үзүнә бахмаг, онун нәфәсини јанында дујмаг она бир тәсәллидир. Өз гадыны евиндә ола-ола налә гопармаг исә Ибни Сәламы ел ичиндә рүсвај едәр, онун кишилик гүруруну ајаглар алтына атар, ону тә'нәләр селиндә ахыдыб боғарды. Ибни Сәлам ешг одуна јаныр, лакин сәсини чыхара билмир. Буна көрә дә Мәчнун шөһрәтини газанмыр. Мәчнун аһы илә дәрјалары сәһраја, көз јашы илә сәһралары дәрјаја чевирә билир. Лејли шам кими көзләриндән әријир. Ибни Сәлам исә анчаг өзү дилсиз-ағызсыз әријир, ичин-ичин јаныр, лакин шө'лә чәкә билмир. Јохса о да Мәчнун кими мәшһур ашиг оларды. Дикәр тәрәфдән, онда Мәчнунда олан шаирлик вә философлуг истe'дады олма-

дығы үчүн ашиглијини чар чәкә билмир. Бу чәһәтләрә көрә дә Ибни Сәлам Мәчнунун бир мәһәббәт дағы кими пүскүрдүјү вулкан лавалары алтында јох кими көрүнүр. Анчаг о, охучунун јаддашында тәвазөкар, сәмими, һәссас бир инсан кими нәгш едилир. О, Мәчнунун Лејлиси илә евләндији үчүн һеч дә охучунун нифрәтини газанмыр. Әксинә, Лејлини бир башга гәддар, кобуд инсан алверчисинә раст кәлмәкдән хилас етдији үчүн хејирхаһ бир адам кими охучунун нәзәриндә бөјүјүр. Мәсәлән, Лејлинин әрә кетдијини ешидән Мәчнун:

Чәрх тәк бәдмеһрлик рәсмини бүнјад ејләдин...
Ганы, еј залым, бизимлә әһдү пејман етдијин? —

дејәрәк, Лејлини залым адландырдығы, онун вәфасына шүбһә едиб дағлара, сәһралара чәкилдији һалда, Ибни Сәлам Лејлинин Мәчнуна мәһәббәти һаггындакы е'тирафыны сакит динләјир, дахилән јанса да, бу одла Лејлини күлә дөндәрмәк истәмир. Ибни Сәламын Лејлинин сөзүнү «сојугганлы» гаршыламасы онун мәһәббәтинин сојуглуғундан дејил, әксинә, сон дәрәчә атәшли олмасындандыр. Ибни Сәламын сојугганлылығы мө'чүзәдир. Бу, гадына гәддар мүнасибәтдә олан ислам шәраитиндә варлы бир әрин өз һалал гадынына гаршы һәрәкәтиндә е'чазкар һадисәдир. Бу мө'чүзә јалныз илаһи бир ешгин тәзјигиндән баш вермишдир (орта мәһәббәт саһиби олан бир әр һәмин мүһитдә, һәмин сөзләрдән сонра гадыны даш-галаг едәрди). Мәһз буна көрә дә Ибни Сәлам Лејлинин гәлбинә дәјмәдән дахилән әријир, саралыб-солур, һәмин дәрддән дә өлүр.

Әкәр Ибни Сәлам кобуд тәбиәтли сурәт олса иди, Лејли бир бәдии образ кими өз бакирлијини итирәрди. Тәбиәтән Лејлинин үлвилијини сахлајан Ибни Сәламын аличәнаблығы, даһа доғрусу, аличәнаб ешгидир. «Лејли вә Мәчнун» поемасы әсасында ејни адлы опера јарадан Ү. Һачыбәјов Ибни Сәлам образындакы бу кејфијјәти чох һәссаслыгла дујмуш вә һәмин нөгтәни даһа да габарыглашдырмышдыр: операда Ибни Сәлам Лејлинин е'тирафына поемада олмајан бу сөзләрлә чаваб верир: «Лејли, мән сәнин јолунда кечәрәм чандан».

Бүтүн бу дејиләнләрлә јанашы, Ибни Сәламын тәбиәти һаггында заһирән әкс гүтбү дә дүшүнмәк олар: әкәр, доғрудан да, Ибни Сәлам һәгиги ашиг вә һуманистдирсә, нә үчүн һамынын таныдығы Мәчнунун ондан чох-чох габаг севдији мә'шугәсинә ашиг олурду. Бу суалын чавабыны Мәчнун өзү верир:

Чохдур сәнә мән кими чикәркун,
Һәр кимә ки бахдын, олду Мәчнун.

Мараглыдыр ки, Мәчнунун Ибни Сәлама мүнасибәтиндә рәгиблик көрүнмүр, о да Ибни Сәламын севән үрәјини дујур, баша дүшүр. Ибни Сәламын өлдүјүнү ешитдикдә Мәчнун севинмир, талечә өзүндән хошбәхт һесаб етдији бу ашигә, өлдүјү үчүн гибтә едир. Чүнки:

Чананәјә чан верән јетибдир,
Чан вермәјән арада итибдир.

Һәтта Лејли дә Ибни Сәламын евинә көчмәји атаанасынын јанында галмагдан үстүн тутур, әр евиндә гәм јемәји ата евиндә бәла чәкмәкдән хош билир; бу, Лејлинин Ибни Сәлама дедији сөзләрдә ајдын көрүнүр:

...Әмма демәзәм ишин хәтадыр,
Нисбәт мәнә гајәти-әтадыр,
Гуртар мәни атадан-анадан,
Бир гәм јек олур ики бәладан.

Доғрудан да, Лејлинин Мәчнуна һәсрәт гара күнләри Ибни Сәламын евиндә ата јурдундакына нисбәтән ишыглы кечир; орада анчаг тә'нә ешидирди, бурада шәфгәт вә мәрһәмәт дә көрүр.

Лејли Ибни Сәламы севмәсә дә, она нифрәт дә еләмир; Мәчнун Ибни Сәламы, Лејлини алдығы үчүн алгышламаса да, ону лә'нәтләмир дә. Демәли, Ибни Сәлам нифрәтә јох, рәғбәтә лајигдир.

Поемадакы бу көмәкчи сурәт нәјә хидмәт едир, Фүзули ону һансы зәрурәтлә бу гәдәр камил јаратмышдыр? Әввәлән, Фүзулидә, үмумијјәтлә, камил олмајан һеч бир, епизодик дә олса, образ јохдур. Дикәр тәрәфдән, Ибни Сәламын мәһәббәтини јүксәлтмәклә Мәчнун вә Лејлинин севкисини даһа да әлчатмаз зирвәләрә учалтмышдыр: Ибни Сәлам сәдагәтли, һәссас ашиг олса да, Лејлидән дә, Мәчнундан да зәифдир; о гәфләтән дүшдүјү вәзијјәтинә алыша билмир. Мәчнун вә Лејли ешг атәши илә илләрлә јандыглары, јенә дә јанмагда давам етдикләри һалда, Ибн Сәлам јаныр, тезчә дә әријиб гуртарыр — өлүр. Фүзулинин истәји дә мәһз буну чатдырмагдыр: Лејли вә Мәчнунун јандығы ода һеч кәс дөзә билмәз — башгалары ешгдән од көтүрүб јанырлар, онлар исә ешг одунун тимсалыдырлар, ешг аловунун өзүдүрләр. Нәһајәт, танындығымыз кејфијјәтли Ибн Сәлам Лејлинин бәдии характеринин бәкарәтинә хидмәт едир.

Демəли, Фүзулинин məhəббəт дастанында Ибни Сəлам характеринин бүтүн чизкилəри, бүтүн өлчүлəри чох дəгигликлə мүəjjəнлəшдирилмишдир. Ибни Сəлама бир гəдəр аз jер верилмəси, онун бəдии портретинин азча зəиф көстəрилмəси Мəчнун вə Лейлинин бəдии камиллиjинə хəлəл кəтирəрди. Она бир гəдəр артыг jер аjрылмасы, Мəчнуну көлкəдə бурахарды. Бунларын арасындакы нисбəт о дəрəчəдə дəгиг мүəjjəнлəшдирилмишдир ки, биринин паjындан, өлчүсүндəн бир зəррə башгасына верилсə иди, бəдии характерлəрин симметриjасы тамам позуларды.

Дикəр епизодик сурəтлəрин дə jери дəгиг вə мүəjjəндир. Мəсəлəн, Новфəл ислам-шəрг адəтлəринин мүhафизəкар гəддарлығыны вə бир чох башга чəhəтлəри габарыглашдырмагла jанашы, jенə дə əн чох Мəчнунун мə'нəви симасыны ишыгландырмаг кими үмдə бир вəзифəнин дашыjычысыдыр. Аjдын олур ки, Мəчнун jалныз овчунун əлиндə үрəjи синəсиндəн чыхан аhуjа гаршы рəhмдил деjилдир, онун hуманизми əсл бəшəри hуманизмдир. Новфəл Мəчнунун инсанпəрвəрлиjини кенишлəндирир.

Мəчнун, санки бөjүк бир стратег кими, Новфəллə Лейлинин атасы арасында башланмыш вурушун нəтичəсини сəррафт бир узагкөрəнликлə сечир, ган төкүлмəсини артыг билир. Нəтичəдə исə Новфəл бу бөjүк ағыл саhибини дəгиг гəнаəти үстүндə, доғрудан да, «мəчнун» адландырыр. Белəликлə дə, Мəчнунун дахилəн бүнөврəли hуманизми Новфəлин ган төкмəклə үрəк разы салмаг фəлсəфəсинə гаршы дурур. Фүзули Ибни Сəламла мүгаjисəдə Мəчнунун ашиглиjини даhа əзəмəтли көстəрмəjə мүвəффəг олурса, онун hуманизмини, стратежи дүшүнчəсини, философ гəнаəтини дə Новфəллə гаршылашдырараг jүксəлдир.

Бəс Зеjд кимдир? О, садəчə, хəбəр апарыб-кəтирəндирми? Зеjд дə, Мəчнун кими, ешги заманын фыртыналарында гəрг олмуш накам ашигдир. Фүзули Зеjд васитəсилə, бир тəрəфдəн, Мəчнунун hалына, дəрдлəринə лирик, həзин аhəнк тутур, дикəр тəрəфдəн, həгиги ешгə дүшмəн кəсилмиш мүhитə нифрəт едир. О, Мəчнунун садəчə лаjигли бир həмдəрди деjил, гаjнар мəчнунлуг дөврү кечирмиш ашигдир. Мəчнунлуг мəрhəлəси совушмуш Зеjд инди чисмəн ади хəбəр апарыб-кəтирəнə бəнзəjир. Зеjд Мəчнунун фəлсəфи силкинə мəнсубдур, ону дуjур вə она көмəк етмəjə чалышыр.

ВАГИФ ДИЛИНИН ВӘ СӘНӘТИНИН ХӘЛГИЛИЈИ

Халг өз һикмәт хәзинәсинә дахил олмуш бу сөзләри бәдии дүшүнчә саһибләриндән һеч бири һаггында демәмишдир: «Һәр охујан Молла Пәнаһ олмаз». Һәтта Азәрбајчан дилиндә лирик поезијанын тачидары, бәдии дүшүнчә зирвәси илә елми-фәлсәфи фикир дәринлијини гранит вәһдәтә кәтирән Фүзули һаггында да сөјләмәмиш, ичтимаи хидмәтлә бәдии-мә'нәви сәрвәти Вагифдән әввәл әлагәләндирмиш Хәтаи барәсиндә дә демәмишдир. Көрүнүр, халг өзүнүн бәдии тәфәккүрүнүн јарадычылыг мәһсуллары олан бајатылар, охшамалар вә гошмаларла Вагифин бәдии ирси арасында даһа чох естетик-үнсијјәт ујғунлуғу көрмүшдүр.

Буна көрә дә Азәрбајчан халгы Вагифин ичтимаи вә әдәби хидмәтләрини бир күлл һалында өз идеалына чевирәрәк, дедијимиз аталар сөзүнү јаратмыш, онун хатирәсини өзүнүн мә'нәви сәрвәт сәлтәнәтиндә әбәдиләшдирмишдир. Бу фикир, ејни заманда, шаирин шәхсијјәти һаггында мүасирләринин кәләчәк нәсилләрә төвсијәсидир.

Вагиф поезијасынын илк естетик мајасы халг әдәбијјаты үчүн сәчијјәви олан сәмимијјәтдир. Сәмимилик елә кејфијјәтдир ки, о, бәдии шәраит харичиндә дә инсанын зөвгүнү, һиссләрини охшајыр. Бу кејфијјәт Вагифин ше'ријјәти илә бағландыгда вә бу сөзләрин һазырладығы бәдии мүһитдән гидаландыгда даһа нүфузедичи олур.

Бади-сәба, бир хәбәр вер көнлүмә,
Ол күли-хәнданым нечүн кәлмәди?
Хәјалым шәһрини гојду виранә,
Сәрвәрим, султаным нечүн кәлмәди?

Бу мүрачиәтдәки зәрифлик поетик һиссин инчәлији илә бағлыдыр. Һисс өзү мүвафиг ифадә кејими тапмышдыр. Зәриф дујғу ја өз кејфијјәтиндә — зәриф сөз материалында форма сечмиш, ја да ади нејтрал вәзијјәтиндә инчәлији илә фәргләнмәјән сөзләри өз һәрарәти илә јумшалтмыш вә зәрифләтмишдир.

Вагиф поезијасында ишләнән сөзләрин мүһүм хүсусијјәтләриндән бири конкретликдир. Һәтта бу сөзләр бәдии-естетик үмумиләшдирмә мәгамында конкрет семантика вә реал, керчәк шәраитлә мүшајиәт олунур. Бу

чәһәт шаирин лексиконунда мүшаһидә едилир. Һеч олмасса, хүсуси исимләрә өтәри нәзәр јетирәк. Өз семантик кејфијјәтинә көрә хүсуси исимләр һәмишә конкретлик билдирмәлидир. Лакин классик поезијамызын дилиндә белә сөзләр реал-һәјати мә'надан мәһрум едилмиш вә мүчәррәд анлајышларын бәдии ишарәләринә чеврилмишди. Бу вәзијјәт һәм инсан адларына, һәм дә топонимикаја ејни дәрәчәдә аиддир. Мәсәлән, классик поезијамызын лексиконунда Јусиф, Зүлејха, Фәрһад, Ширин, Лејли, Мәчнун кими инсан адлары, Кә'бә, Мәккә, Мәдинә, Јәмән, Мисир кими топонимләр мәчазлашараг епитет-образлара чеврилмишди. Бәдии дилимизин тарихиндә илк дәфә Вагиф поезијанын хүсуси исим нормасыны дәјишди, «стандартлыг»дан кәнара чыхды. О, конкрет инсанлара мүрачиәт едәркән, онлары өз адлары илә чағырды: Мәдинә, Јетәр, Фатимә, Пәри вә б.

Вагиф илк дәфә кениш шәкилдә бәдии дилә Азәрбајчанын — јашадығы торпағын топонимикасыны дахил едир. Бунунла да шаир тәрәннүм етдији көзәлләрин вәтәнини, өлкәсини танытдырыр, образларын прообразларынын һәјати-чоғрафи координатларыны билдирир. Бәдии инандырма үчүн дилдә реализмин тәзаһүрләриндән бири кими бу факт мүһүм әһәмијјәтә маликдир.

Бу реал мәканлы һәгиги инсанларын көзәллијини, хүсусилә мә'нәви гүдсијјәтини долғун тәгдим етмәк үчүн шаир бә'зән әфсанәви образ вә мәканлара да мүрачиәт едир.

Көзәлликдә бәнзәјир Зүлејхаја, јахуд: *Мән Вагифәм, кујин мәнә Кә'бәдир.* Лакин белә сөз-бојалар шаирин лүғәт еһтијаты ичәрисиндә чох аздыр. Үмумијјәтлә исә о, көзәл портретләрини халг дилиндән алдығы сөзләрлә өзү јарадыр. Бу һалда әфсанәви көзәлләрин тәшбеһинә еһтијач галмыр. Вагиф натурадан көтүрдүјү сөз-бојалардан бәдии инсан сурәтләри јарадыр. Бу портретләр рәнкарәнкдир, онларын чизкиләри чанлы вә үрәјәјатандыр. Бу портретләр рәссамын рәнкләрлә јаратдығы сурәтләрә — шәкилләрә бәнзәјир:

Симасы шәһлаји, тәрһи бадами,
Бахышы меһрибан, өзү һәрами...
Сәмән ијли, сәбаһи зүлф, ај габаг,
Гөнчә дәһан, дүр диш, арғаван додаг,
Мүнәввәр үз, лалә зәнәх, тәр бухаг.
Тамам бир јанәдир, бир јанә көзләр.

Биз гәсдән «шәкил» сөзүнү ишләдирик. Доғрудан да, шаир сөзүн әсл мә'насында, рәссамын ишини ичра едир: бу көрүнүшдә сима (үз) диггәт мәркәзиндәдир. Шаир рәсмин бу елементинә бир нечә дәфә гајыдыр вә һәр дәфә бир чизки артырыр — әввәлчә «симасы шәһлаји», сонра «ај габаг», даһа сонра «мүнәввәр үз» дејир. Санки рәссам әввәлчә ескизи верир, сонра рәнкләри вә чизкиләри конкретләшдирир (һәтта шаир «тәрһ» — рәсм, нәгш, үмуми көрүнүш сөзүнү ишләтмәклә дә дедикләримизи тәсдиг едир). Нәтичәдә сөзләрин фәаллығы илә јаранан портрет рәнкләрин сүкутунда тәчәссүм тапан образдан даһа динамик тәрздә инсанын һиссләринә вә дүшүнчәсинә нүфуз едир.

Вагифин дилиндә тә'јинләрин — бәдии сифәтләрин чохлуғу да билаваситә портрет јаратмаг иши илә әлагәдардыр; бу бәдии тә'јинләр образын чизкиләрини һәм мүәјјәнләшдирир, һәм дә өз кәмијјәти илә долғунлашдырыр. Демәли, Вагиф дилиндә тә'јинләрин чохлуғу тәшбеһләри артырмаг наминә дејил, бәдии портретин бојаларыдыр. Һәм дә бу тә'јин-бојалар садәчә әламәтләр дејилдир. Бу әламәтләр заһири рәнк јаратмыр, дахили кејфијјәтләрин көрүнүшүнә чеврилир. Образын заһири тәсвири онун паклығынын, дахили тәравәтинин тәчәссүмү кими верилир.

Вагиф инсанын заһири көзәллији илә дахили үлвијјәти арасындакы аһәнкдарлығы бөјүк сәнәткарлыгла рәсм етмишдир. Демәли, Вагифин јаратдығы бәдии образлар өз заһири көзәлликләри илә јох, һәм дә хош хасијјәтләри, инсана һәмдәрд олма габилијјәтләри, мә'нәви тәмизликләри илә сәчијјәләнир. Тәсадүфи дејил ки, шаир тез-тез кејфијјәт көстәричиси олан әламәти кејфијјәтин өзү илә нөвбәләшдирир, кејфијјәти долајы шәкилдә әламәтин васитәчилији илә јох, билаваситә верир. Инанырсан ки, Вагиф ше'рләриндә тәрәннүм олунан көзәлләр тамаша үчүн јарадылмыш шәкилләр дејил, аилә үчүн, чәмијјәт үчүн тәрбијәләнмиш инсанлардыр, аиләјә дә, чәмијјәтә дә көзәллик верән гадынлардыр. Шаир онун дахили кејфијјәтләрини хүсуси тәрздә нәзәрә чатдырыр:

Күнәш үзлү, ширин сөзлү, хошгылыг,
Ләбләриндән ахар балы көзәлин...
Һеч олмаја мәкру алы көзәлин
Һалдан хәбәр верән, дәрдбилән кәрәк.

Вагифин портрет јаратмасында бир хүсусијјәт дә нәзәри чәлб едир. Бу да көзәл сурәтинин јарадылмасында Һомер үсулуна мүрачиәтдир: конкрет шәкилдә көзәлин көзәллији верилмир, бу тәсәввүр бәдии шәраитин өзүндән һасил олур. Мисал үчүн бу образлара диггәт јетирәк: *Чамалындан мәләк хәчаләт чәкәр,* јахуд: *Еј көзәлләр шаһы, кәрәм ет мәнә... Шүкр ејлә худаја, Вагифи сәнә Габағында гуламкәмтәр ејләди.*

Бу образларын һеч бириндә конкрет милли көзәллик көстәрилмир. Образ бир анлыға милли мүһитдән тәчрид едиләрәк, мүчәррәд тәфәккүрлә үмумиләшдирилир. Нәтичәдә, үмумбәшәри, бир көзәл портрети чызылыр. Сонунчу мисала шәрһ верәк: көзәлин көзәллик «мәртәбәсини» мүәјјәнләшдирмәк үчүн ики «факт» кәтирилир; әввәлән, бу; ади көзәл дејил, көзәлләрин шаһыдыр; икинчиси, бу бәдии тип о дәрәчәдә көзәлдир ки, шаир онун гаршысында «гуламкәмтәрә» чеврилир.

Вагиф бә'зән көзәл образларынын јарадылмасында белә мүчәррәд бојаја мүрачиәт етсә дә, әсас е'тибарилә, милли әламәтләрдән чыхыш едир вә милли инсан сурәтләрини чанландырыр. Образын әламәт вә кејфијјәтләринин верилмәсиндә Вагифин ишләтдији тәшбеһләр, тә'јинләр дәрин һәјати вә елми мәнтигә маликдир. Башлыча чәһәт будур ки, әламәтлә маһијјәтин, тә'јинлә објектин мүнасибәтиндә сахталыг вә сүн'илик көрүнмүр. Әксинә, о дәрәчәдә тәбиилик јараныр ки, бунун тәшбеһми, јохса реал һәгигәтми олдуғуну фикирләшмәјә еһтијач галмыр. Бәдии әламәтлә әшјанын објектив бәнзәрлијиндән доған инандырычылыг сајәсиндә естетик нүфуз формалашыр:

Бир көрәјдим сәнин күл чамалыны,
Чаду көзләрини, јај һилалыны,
Мүәнбәр сачыны, һинду халыны,
Јетәрди һәр дәрдим дәваја, Пәри!

Вагифин тәшбеһ вә бәдии тә'јинләринин гурулушунда чидди бир сәлигә, диалектик бир систем вардыр. Бу систем өзлүјүндә естетик тәзаһүрә чеврилир; систем һармонијадыр, аһәнкдир; аһәнк исә көзәлликдир. Һәм дә бу системдә харичи аләмин идракы нәзәрә чарпыр. Керчәклијин дүрүст әкс олунмасы әшја вә һадисәләр арасындакы мүнасибәтин дәрк едилмәси просеси илә бағлыдыр. Бу естетик симметрија тәфәккүрүн сәррастығы, һәјаты гаврама габилијјәти илә шәртләнир.

Вагифин ше'рләриндә Азәрбајчан дилинин лексикасы мүһүм јер тутур. Шаир инсан портретләрини јаратмаг үчүн һәр сөзлә бир боја чәкир. Инсан сурәтләринин чанланмасында тәбиәт дә фәал иштирак едир, о, тәмизлији илә инсан характерләринә сығал чәкир, өз көзәллик вә зәнкинликләрини әкс етдирән бојалары сөзләр шәклиндә Вагифә верир. Бу сөзләрин архасында тәбиәтин флора вә фаунасы — тәбиәтин өзү чанланыр: *сүсән, сүнбүл, күл, чәмән, нәркиз, нәсрин, сәрв, сәмән, лалә* вә с. кими сөзләрин көмәји илә Вагиф өз көзәлини тәбиәтин гојнуна чыхарыр; көзәлләрини тәбиәтә, халга, елә бағлајыр. О, тәбиәтин дә, чәмијјәтин дә көзәлләрлә бәзәнмәсини арзулајыр, чәмијјәти көзәллә, көзәли чәмијјәтлә биркә көрмәк истәјир. *Сән тәк көзәл елдән олмасын чүда*; *Елләр јарашығы, өлкә көзәли.* Демәли, Вагиф абстракт көзәл вә абстракт көзәллик истәмир; онун естетик идеалы халга, јашадығы торпаға бағлыдыр, естетик бахышлары реалистдир. Торпагдан алдығы даими гиданын нәтичәсидир ки, Вагифин сөзләри тәбиәт вә кәнчлик тәравәти гохујур. Кәнчлик инсанын көзәллик идеалы олдуғу үчүн Вагифин ше'рләри дә көзәллијин сәнәт нүмунәсинә чеврилмишдир. Вагиф сәнәти дә бу идеалла бирликдә һәмишәчаван јашајачагдыр.

Һамынын јекдилликлә кәлдији бу гәнаәт тамамилә һаглыдыр ки, «Вагифин јетишмәси өз заманәсинин ән фәрәһли әдәби һадисәләриндән иди» (А. Б е р ж е). Вагифин ән бөјүк хидмәти одур ки, фолклор зәмининдә дуруб, халг дилини Фүзули мәктәбинин сәвијјәсинә галхан јазылы әдәби дил мөвгејинә чатдырды, јени әдәби мәктәб јаратды. «Вагиф халгын руһуна ујғун јени әдәбијјат, чамаат үчүн анлашыглы олан күтләви әдәби дил јаратмышдыр» (М. Г у л и ј е в). Һәгигәтән күтләвилик Вагиф дилинин ән бөјүк тарихи атрибутудур.

Вагиф ашыг ше'ри жанрларында јаздығы әсәрләрлә шөһрәтләнир, лакин онун лексикону бир ашыг дилинин сөз еһтијаты сәвијјәсиндә галмыр, үмумиләшиб дөврүнүн әдәби дили һүгугуна галхыр. Јә'ни о, әрәб-фарс сөзләринә дә лагејд галмамыш, классик әдәби мәктәбин дилиндән гидаланмышдыр. Лакин Вагиф алынма сөзләри өз үслубуна ујғунлашдырыр. Әчнәби сөзләри мә'нача шәффафлашдырмаг үчүн чох һалларда мәтндә онлары азәрбајчанча анлашылан синонимләри илә ишләдир. Мәсәлән: Каһ да отурајдыг габаг-габаға,

Данышајды ,хош к ө ф т а р ы көрәјдим; И х т и л а т ы н ширин, с ө з ү н мәзәли; Д у а ч ы н а м, салма мәни нәзәрдән, Әскик олмајасан с ә н а д а н, Пәри!

Вагифин гошмаларындакы алынма сөзләрин тәхминән һамысына халг јарадычылығынын дилиндә раст кәлирик. Көрүнүр, бунлар гәдимләрдән халг тәфәккүрүндә поетизмләр кими танынмыш вә ардычыл ишләнмишдир. Бу сөзләри, үмумән, Гурбанидә, Ашыг Аббас Туфарганлыда, сонралар Ашыг Әләскәрдә көрүрүк: Күлаб илән сығалланмыш гара тел, Х у б јарашмыш б ә ј а з бухаға, гызлар!; Г ә м з ә каман, м ү ж к а н х ә д ә н к, көз ала вә с. Онун дилиндәки *хуб, бәнд* (олмаг, еләмәк) кими сөзләр һәмин мә'нада инди дә диалект вә шивәләримиздә галыр. Диалектдә исә, мә'лум олдуғу кими, алынма сөз о вахт ишләнир ки, вахтилә дилин әсас лүғәт фондуна дахил олмуш олсун. *Бәјаз, никар, сона, сәнәм* кими сөзләр Вагиф дилинин семантикасындакы тәк ишләк олмаса да, хүсуси исимләр кими јашајыр. Демәли, бу сөзләр вахтилә халг дилиндә илкин семантикасы илә мә'лум олмуш вә үнсијјәтдә ишләнмишдир. Ејни фикри Вагифин дилиндәки изафәт тәркибләри һаггында да демәк олар. Бунлар асан, үмумән, ашыг ше'риндәки тәркибләрдир ки, бәдии фикрин гавранмасында ләнкимә јаратмыр:

Булбүлү *гөнчеји-хәндан* өлдүрдү,
Пәрванәни *шәм'и-сузан* өлдүрдү,
Вагифи *атәши-һичран* өлдүрдү,
Аман, верин о шаһбаза бир хәбәр.

Вагифин гошмаларына истинадән белә һесаб етмәк олур ки, шаирин дилиндә нитгин фәрдиләшдирилмәси принсипи көзләнмишдир. Әксәр гошмаларында үмуманлашыглы лексика типик олдуғу һалда, бә'зиләриндә гејри-күтләви сөзләр хејли јер тутур. Көрүнүр, Вагиф кимә мүрачиәт етдијини нәзәрә алыр. Фарс дилинә бәләд олан шәхсләрә, сарај гадынларына мүрачиәт едәркән онларын гаврама тәрзи, дүнјакөрүшү нәзәрә алыныр. Әсәрләриндән конкрет шәкилдә көрүнүр ки, шаир савадлы гадынларла үнсијјәтдә олмуш, ше'ри, әдәбијјаты анламағы да көзәллик шәртләриндән сајмышдыр:

Гафијә, гәзәлдән һәм чыха башы,
Артыг ола һәм камалы көзәлин.

Она көрә дә бу чүр алынма сөзләр Вагиф дилинин хәлгилијини зәифләтмир:

Бу зибү зијнәтин, шанү шөвкәтин,
Ме'рачи-риф'әтин, баби-дөвләтин,
Һүснү мәлаһәтин, чешми-афәтин
Бу гәддү гамәтин гијамәти вар.

Әксинә, белә нүмунәләр шаирин нитгиндә јазылы бәдии дил үчүн сәчијјәви олан типикләшдирмә вә фәрдиләшдирмәнин хејли јер тутдуғуну тәсдиг едир (*шану шөвкәт, һүсну мәлаһәт, гәдду гамәт* кими алынма сөзләр азәрбајчанча анлашылыр).

Вагиф дилинин хәлгилији онун бәдии синтаксисиндә дә көрүнүр. Бурада халг данышыг дилинин сәрбәстлији, адилији, лорулуғу јох, сәррастлығы диггәти чәлб едир:

Арзум будур: көзүм тикәм көзүнә,
Данышасан, гулаг верәм сөзүнә,
Та өлүнчә бахам күнәш үзүнә,
Арзум чанда галыб, дојан дејиләм.

Биринчи үч чүмлә хәбәр будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләдир. Икинчи будаг чүмләнин өзү табесиз мүрәккәб чүмләдән тәшкил олунуб. Табелә мүрәккәб чүмлә (илк 3 мисра) илә дөрдүнчү мисра бүтөвлүкдә ајдынлашдырма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмлә әмәлә кәтирир. Бәнд монолит грамматик бүтөвә чеврилир, мисралар һәм синтактик, һәм дә бәдии мә'на чәһәтдән бир-биринә бағланыр. Һәр мисранын ајрылыгда ајдын баша дүшүлән мәзмуну бирләшиб, бәндин долғунлуғуну тәшкил едир. Ејни заманда, бәнддәки чүмлә гурулушунда шифаһи нитг — сөһбәт, мүкалимә типолокијасы вардыр. Вагифин һәр ше'ри бир монолог шәклиндә тәсәввүр олунса, шифаһи нитг нормасынын дүрүст ичрасы бир даһа ајдынлашар.

Вагифин классик поезија жанрларында, классик әдәби-бәдии дил ән'әнәләри әсасында јаздығы әсәрләр дә аз дејилдир. Лакин шаирин дилә кәтирдији новаторлуг — јени сөз, ифадә вә тәшбеһләр халг ше'ри жанрларында јаратдығы әсәрләриндәдир. Онун хидмәти тәкчә дилинин ајдынлығында дејил, мәһз јенилијиндәдир. XVII—XVIII әсрләрдә классик поезија мәктәби давамчыларынын да дили анлашыглы иди. Әввәлки дөврләрдә дә ајдын дил нүмунәләри аз олмајыб. Анчаг Вагиф вә онун һәмүслублары о гәдәр јениләшмә јарадыблар ки, јени дөврү классик нормадан фәргләнән колоритлә тә'мин едибләр. Фүзули мәктәбинин бөјүк сәнәт дили мүгабилиндә вә

она гаршы камил, санбаллы мүасир норма формалашыб. Вагифин мүасири олан фүзуличиләр классик үслубун дилинә һеч нә әлавә етмирдиләр. Һәтта онларын јени ифадәләри дә халг ше'ри дилинин материалындан кәлирди.

Вагифин классик поезија жанрларындакы әсәрләринин дили үч чәһәтдән сәчијјәвидир.

1. Әрәб-фарс кәлмәләри вә изафәтләри нисбәтән үстүнлүк тәшкил едир. («Көрмәдим» мүхәммәсиндә олдуғу кими). Бурада гејри-күтләви алынма сөзләр чохдур: *хаһ, билиттифаг, кирифтари-гәмү дәрдү фәраг, чифеји-дүнја, хаки-мәзәлләт, лачәрәм, тәсхири-кишвәр* вә с. Һәтта сөз бирләшмәләриндә бир тәрәфин мә'лум олмасы да күтләви анлашмаја көмәк етмир, мәсәлән, *кизбү бөһтан* сөзүндә олдуғу кими. Һәм дә «Көрмәдим» ше'ринин дили ,үмумијјәтлә, о бири һәмжанрларына нисбәтән хејли гәлиздир. Дилин бу һалынын анчаг бир сәбәби жанрла, икинчи сәбәби исә ше'рин ичтимаи-сосиоложи мәзмуну илә бағлыдыр. Јә'ни шаирин бу әсәри мүасир гурулуша, зәманәсинә гаршы бир памфлет кими јазылмышдыр. Мүхәммәсдә дөврүн, идарә үсулунун, дөвләт мә'мурларынын, руһаниләрин, рәијјәтин фәлсәфи үмумиләшмәси верилир. Инсанлар арасындакы мүнасибәтин «шејтани-мәл'ун» тәрәфиндән позулмасындан, онларын «дирһәмү динар үчүн» јашамасындан, «хејрү шәрин өз јериндә» олмамасындан сөһбәт кедир. Көрүндүјү кими, бу дәрин ичтимаи мәзмун гошма лексикону вә грамматикасы илә верилә билмәзди, бу ади килеј-күзар дејил, е'тираза јахынлашан чидди шикајәтдир. Әсәр мәзмунча да, дилчә дә Фүзулинин «Шикајәтнамә»синин ән'әнәси үзәриндә дурур. «Шикајәтнамә» — «Көрмәдим» — «Кәмалүддөвлә мәктублары» мәзмунча әлагәли бир силсиләдир ки, бу әлагә онларын дил материалында да галыр.

2. Јарадычылығыны сәчијјәләндирән халг ше'ри дилинин тә'сири нәтичәсиндә Вагифин классик жанрлардакы дили дә Фүзули әдәби мәктәбини давам етдирән шаирләрин дилиндән садәдир, изафәтләри, үмумән, баша дүшүләндир: *«Губа бојлум, гамәтинди с ә р в ү ә р'ә р д ә н көзәл, Күл үзүн јанында зүлфүн с ү н б ү л и-т ә р д ә н көзәл...»* мүхәммәсиндә олдуғу кими.

3. Мараглыдыр ки, классик поезија жанрлары дилиндә ишләнән алынма сөзләрлә бәрабәр, Вагиф классик Азәрбајчан әдәби дилинин милли үнсүрләрини

дә унутмур. Классик бәдии дилимиздә олан, лакин Вагиф дөврү үчүн архаикләшән хејли морфоложи вә фономорфоложи көстәричи онун классик жанрларда јаздығы ше'рләринин дилиндә мүшаһидә олунур, мәсәлән, *көрәјим, кирәмәзсән, еіләмәзәм, шол, билә, киминдир ола* (архаик әдат) вә с. Демәли, бу ше'рләрин Фүзули дөврүнүн дил нормасыны изләмәсиндә бир бүтөвлүк вардыр: әчнәби материалла јанашы, архаик ана дили формалары да классик ән'әнә кими көзләнир.

Вагифин бәдии дили һаггында даһа бүтөв тәсәввүр алмаг, иш үсулу һаггында даһа ајдын мә'лумат газанмаг үчүн онун лүғәт дүнјасына конкрет нәзәр салаг.

Јазычынын, шаирин бәдии сәнәт абидәси јаратмаг үчүн истифадә етдији әсас материал сөздүр. Бәдии тәфәккүрүнүн камиллији әдибин дилинин үмуми сөз тутуму илә бағлыдыр. Бөјүк сәнәткарларын бөјүклүк мүсабигәсиндә онларын дилинин лүғәт тутуму мүһүм фактордур. Анчаг бу да фактдыр ки, бир-биринә јахын сөз еһтијатына малик мүхтәлиф сәнәткарлар ејни сәвијјәдә бәдии мәһсул вермәјә биләр. Бу һалда сөздән истифадә габилијјәти, сөзлә маневр етмәк бачарығы һәлледичи олур. Сөз тутуму сигләтлә бағлыдыр, сөздән истифадә чевиклији исә бәдии образын мүкәммәллијини, кејфијјәтини шәртләндирир. Бу чәһәтдән Вагиф дилинин лүғәти үзәриндәки статистик мүшаһидәләр диггәти чәлб едир. Һесаблама көстәрмишдир ки, Вагифин дилиндә 3506 сөз ишләнмишдир.[1] Әлбәттә, белә мәшһур сөз устасы үчүн һәмин мәбләғ бөјүк көстәричи дејил. Демәли, Вагифин усталығы бу материал үзәриндәки иш үсулундадыр. Бир сөз мүхтәлиф синтантик мүһитә салыныр вә мүхтәлиф бәдии-үслуби мүндәричә әлдә олунур. Бу, бир рәнкин ајры-ајры рәнкләрлә тәмасда, мүхтәлиф рәнкләрин сәмтиндә фәргли шүалар вермәсинә бәнзәјир. Вагифин дилиндә 1686 исим 8244 дәфә, 656 сифәт 1904 дәфә тәкрар олунур. Көрүндүјү кими, бу үмуми ишләнмә балансы күчлү тутум јарадыр. Исимлә сифәтин ишләнмә тезлијинин белә нисбәти көзәл вә көзәллик тәрәннүмчүсү олан Вагифин портрет јаратма уғуру һаггында ајдын тәсәввүр верир. Мәсәлән, исмин тәкрары 5, сифәтинки 3 дәфәјә дүшүр. Тәбиәт вә чәмијјәтдәки әшја, субстансија илә әламәт, атрибут арасын-

---

[1] «Сөзлүк» АДУ-нун аспиранты Әләмдар Фәрзәлијев тәрәфиндән һазырланмышдыр.

да мөвчуд олан нисбәти нәзәрә аланда Вагифин дилиндә ишләнмиш сифәтләрин бу тезлији үмуми нормадан үстүндүр. Бу чәһәт бәдии образын јарадылмасында шаирин әламәтә, кејфијјәтә кениш јер вермәси илә бағлыдыр. Һәмин хүсусијјәт исимләрин сифәтләшмәси вә сифәтләрин исимләшмәсиндә даһа ајдын көрүнүр. Беләки, Вагифин дилиндә *дилбәр, күлбәдән, күлнәфәс, сојлу, халлы, хошлига...* гәбилиндән 147 субстантив (исимләшмиш) сифәт вә *алмаз, бәнөвшә, гарыггај, гырғы, лачын, рејһан, сәмән, сүнбүл...* гәбилиндән 112 атрибутив (сифәтләшмиш) исим ишләнир. Сифәтин субстантивлијә мејлинин чохлуғу шаирин әламәт вә кејфијјәти мадиләшдирмәк сә'ји илә шәртләнир. Әламәт, кејфијјәт портретләшир. Бәдии образ өз тә'јининдә әшјалашыр. Бу, рәссамлыгда рәнкин, бојанын таблолашмасына нисбәтдир. Дикәр тәрәфдән, шаир исмин, әшјанын өзүнү бәдии тә'јин мөвгејиндә верир. Бу исә, мәсәлән, гранитин, мәрмәрин, бәнөвшәнин өз натурал бојасы илә бәдии лөвһәјә чеврилмәсинә мүнасибдир. 147 субстантив сифәтин 287 вә 112 атрибутив исмин 401 дәфә ишләнмәсиндәки ријази фәрг дә (фәрг икинин дөрдә нисбәтинчәдир) мараглыдыр. Бу о демәкдир ки, әламәтләндирмәјә, рәнкә, бојаја Вагиф тез-тез мүрачиәт едир. Һәмин чәһәт Вагиф јарадычылығынын дахили мәзмуну илә шәртләнир. Тәбии ки, бу ишдә рәнкләрә, әламәт билдирән сөзләрә еһтијач чохалыр. Бу мә'нада ән чох ишләк исимләри вә сифәтләри хатырламаг да тәсәввүрү ајдынлашдырыр. Ән ишләк исимләр бунлардыр: **көз** (211 дәфә), **чан** (167 дәфә). (Бу сөз һәм «бәдән» сөзүнүн синоними кими, һәм дә руһи анлајыш мә'насында ишләнир). **Бәдән**—28, **зүлф** 160 (**һөрүк** дә әлавә), **үз**—120 дәфә, онун алынма синонимләри: **чамал** — 40, **рүх** — 9, **рүхсар**—14 дәфә тәкрар олунмушдур. Беләликлә, һәмин анлајыш 183 дәфә ишләнир: **гаш** (100 дәфә), **баш** 100 дәфә), **күл** (88 дәфә), **көнүл** (87 дәфә). Көрүндүјү кими, к ү л сөзү истисна олмагла галан исимләр инсан бәдәнинин үзвләрини билдирир. Вагифин рәссамлыг галерејасы инсан портретләриндән ибарәтдир (**к ү л** сөзү дә көзәллик үчүн чох мунисдир. К ө н ү л сөзү һәм мә'нәви, һәм дә ү р ә к сөзүнүн синоними кими мадди анлајышлары билдирир). К ө з, ч а н, б ә д ә н, з ү л ф, ү з, р ү х, ч а м а л сөзләринин бу силсиләдә даһа ишләк олмасы да тәсадүфи дејил: инсан көзәллијиндә ән чох мәһз бу үзвләр диггәти чәлд едир.

Ән чох ишләк сифәтләр бунлардыр: **көзәл** (176 дәфә), **ағ** (64 дәфә), **хош** (52 дәфә). **Хош** сөзү идиом вә мүрәккәб сөз дахилиндә дә чох ишләнир: хош кәлмәк, хошуна кәлмәк, хошгылыг, хошәндам, хошлига, хошигбал вә с. Шаир ән чох ағ рәнкә мүрачиәт едир; бу, таблоларда шәффафлыг фону јарадыр. **Хош** сифәти исә дахили мүнасибәтлә бағлы сөздүр: шаир көзәлләрин давранышына, рәфтарына хүсуси диггәт јетирир. **Хош** сөзү һәмин мәзмунла бағлы бүтүн исим вә фе'лләрә атрибут кими јарајыр. Бу статистик тәгдимат Вагифи көзәллик вурғуну шаир-рәссам кими бир даһа тәсдиг едир. Тәсадүфи дејил ки, чиркинлик сөзү онун дилиндән тәк бирчә дәфә чыхыр: *Чиркинлик үзүнү бүрүјәндәдир.* Бу рәгәмләр дә гәнаәти мөһкәмләндирир: **назик** 49, **јоғун** 3, **јахшы** 11, **јахшылыг** 2, **јејрәк** 1, **хуб** 34, **хублуг** 5 дәфә (һәмин анлајыш бүтөвлүрдә 53 дәфә) ишләндији һалда, **пис** сөзү анчаг бир јердә көрүнүр. Онда да шаир јахшылығы тәсдиг едир: *Ешг севдасына һеч кәс пис демәз.*

Мүшаһидәләр көстәрир ки, күндәлик үнсијјәтдә ишләк олан бир сыра сөзләр Вагифин дилиндә чох аз көрүнүр. Мәсәлән, *гоншу, азад, мәсләһәт, човғун, чөрәк, чәкмәк, зәриф, икидлик, илгар, ана (Нә көзәл доғубсан анадан, Пәри)* вә с. сөзләр јалныз бир дәфә ишләниб. **Сојуг** (бириндә совуг, бириндә сојуг-сојуг шәклиндә), **һәрарәт** сөзләри 2 дәфә ишләнир, **исти** сөзү исә үмумијјәтлә јохдур. Көрүнүр, бу вәзијјәт шаирин поетикасынын дахили мәзмуну илә бағлыдыр вә мүәјјән сәбәблә шәртләнир. Мәсәлән, Вагифдә **тәбиб** сөзүнүн бир дәфә ишләнмәси (һәким сөзү исә һеч јохдур), шүбһәсиз, онун никбинлији илә, шикајәтдән гачмасы илә бағлыдыр (Фүзули вә Видади илә мүгајисә ет).

Вагифин дилиндә 438 фе'л ишләниб, бунлардан 11-и јалныз фе'ли бағлама, 12-си исә јалныз фе'ли сифәтдир, шәхсли фе'л кими верилмәјиб. 3 көмәкчи фе'л ишләнир: олмаг, етмәк, гылмаг. Бунларын ишләнмә тезлијиндән (**олмаг** 494, **етмәк** 475, **гылмаг** 37 дәфә) ајдын олур ки, артыг XVIII әср үчүн **гылмаг** фе'ли архаикләшиб. Ән чох ишләк фе'лләр бунлардыр: **дүшмәк** (140 дәфә), **чәкмәк** (123 дәфә), **демәк** (114 дәфә), **билмәк** (102 дәфә), **бахмаг** (80 дәфә). Азәрбајчан дилиндә чохмә'налылыг јаранмасында бу фе'лләрин фәаллығы көрүнүр. Үмумијјәтлә, фе'лләрин чохмә'налылыг балансындакы

ваһидләри мүстәгилләшдирсәк, Вагифин дилиндә 438 фел' ики миндән чох мә'на ифадә едир.

Алынма вә милли сөзләрин шаирин дилиндәки нисбәти дә мараглыдыр. Бу нисбәт мүхтәлиф сәсләрлә башлајан сөз силсиләсиндә мүхтәлиф шәкилдәдир. ***Ч*** сәси илә башланан ч а к, ч а к ә р, ч а л а к, ч а р ә, ч а һ, ч е ш м, ч е ш м ә к, ч ә м ә н, ч ә н б ә р„ ч ә н д а н, ч ә р х, ч ө һ р ә сөзләриндән башга, галанлары азәрбајчанчадыр (ч а р г а т сөзүнүн тәркибиндәки биринчи һиссә фарсча — чәһар, икинчиси азәрбајчанчадыр). ***А, б, в, ј, к*** илә башланан сөзләрин әксәријјәти миллидир. ***Г, е, и*** илә башланан алынма вә милли сөзләр тәхминән ејни нисбәтдәдир. ***Н, с*** илә башлананларда алынма сөзләр үстүндүр. ***М*** илә башланан сөзләрин 98 фаизи, ***ш, п, ф, ч*** илә башланан сөзләрин һамысы әрәб-фарс мәншәлидир. ***Х*** илә башланан сөзләрдән х а г а н вә х а н ***з*** илә башлананлардан з о ғ а л вә з о л, ***һ*** илә башлананлардан исә һ а (әдат), һ а н ы, һ а н д а, һ а н с ы сөзләри истисна олмагла һамысы әрәб-фарс дилләринә мәнсубдур. Шүбһәсиз, бурада һансы сәслә даһа чох вә ја даһа аз фе'л башланмасынын да әһәмијјәти вардыр; бүтүн шаирләримиздә олдуғу кими, Вагифдә дә фе'лләрин һамысы Азәрбајчан дилинә мәнсубдур. Исим вә сифәтләр ичәрисиндә исә алынмалар чохдур. Алынма сөзләрин чохлуғу Вагиф дилинин хәлгилији һаггындакы мә'лум тәсәввүрү думанландырмыр. Чүнки о, мә'нача миллиләшмиш, кениш азәрбајчанлы күтләнин үнсијјәтинә дахил олмуш әрәб-фарс сөзләринә үстүнлүк верир. Бә'зән әчнәби сөз мүасир дилдәки мә'насында јох, классик семантик саһәси илә чыхыш едир. Мәсәлән, **истигамәт** сөзү ики дәфә ишләнир вә һәр ики мәгамда классик әдәби-бәдии дилимиздәки кими мәтанәт, сәбат мәзмуну билдирир. (Диггәт јетир: *Вә'деји-вәслин һа версин и с т и г а м ә т көнлүмә,*) Һәтта а т ә ш б а р, а ш ү ф т ә, б ә һ һ а ч, б и е' т и д а л, б ү х л, г ә һ һ а р, г ә ф ф а р, ә г ә л, ә к н у н, ә р в а һ, ә х т ә р, з и ш т, и с т и ғ н а, ј е л д а, ј ә д и-б е ј з а, к ә з з а б, н ә х л, ү ш ш а г, ф ә ғ ф у р кими мәзмунча миллиләшмәмиш онларча алынма сөзләрин ишләнмәси дә онун дилинин хәлгилијини сарсытмыр. Әввәлән, белә сөзләр, үмумән, классик поезија жанрларында јаздығы әсәрләрдәдир ки, бунлар да онун јарадычылығыны, әдәби вә бәдии дил новаторлуғуну тәмсил етмир. Икинчи тәрәфдән, һәмин сөзләр халг ше'ри

жанрларында ишләнәркән мүхтәлиф сөзләрлә елә синтактик әлагәјә кирир ки, анлатма дәрәчәси нормал сәвијјәдә галыр. Јә'ни бу һалда да Вагифин иш үсулу, сөзлә давранышы һәлледичи олур.

Вагиф дилинин «Сөзлүј»ү үзәриндәки мүшаһидәләри мүхтәлиф истигамәтләрдә давам етдирмәк олар. Бу сәссиз статистиканын архасында Вагиф поетикасынын сирләри дил ачыр, шаирин һәјата вә сәнәтә мүнасибәти дәгигләшир. Ајдын олур ки, дилдә хәлгилијә наил олмаг алынма сөзләрдән имтина етмәк дејил. Хәлгилик Вагиф сәнәтинин руһунда, мајасында, мә'нәви дәринлијиндәдир.

М. Ф. АХУНДОВУН ДИЛИ ВӘ ОБРАЗЛАРЫ

Мирзә Фәтәли әдәбијјатымызда јени жанрын — драмын әсасыны гојду. О бу жанрла ағлада да биләрди, күлдүрә дә. Фачиә дә јазарды, комедија да. О, комедијаны севди, күлдүрмәји сечди. Халгың дәрди өзүнә бәс иди. Бу дәрдләри бәдии тәфәккүрүн линзасында даһа да габарыглашдырыб фәч'и бир кејфијјәтлә екс етдирәрәк ағлатмағын, онсуз да кәрилмиш әсәбләри даһа да тарымлашдырмағын нә фајдасы? Бу дәрдләри күлүш донуна бүрүјүб чатдырмаг даһа чох мәгсәдәујғун олмазмы? Үрәјиндә дәрдин түғјан еләсин, сән исә күләсән. Лакин бу күлүшләр дәрин јаранын үстүндәки бир гат гајсагдыр, ону тәрпәдәндә ган ахар. Бу күлүшләр јанан јаралы бир үрәјин күлүшләридир.

Өз рәзил адәтләрини өзләри үчүн әркан билән, ондан ағыз долусу данышан һәмвәтәнләринин бәлаларыны сәнәткар тракик сәһнәләрлә дә верә биләрди. Лакин драматург феодал-патриархал дөврүнүн доғурдуғу јаралы чәһәтләри, ијрәнч тәрбијәни образларынын дили илә ифадә едәрәк онлара кинајә едир, онлары күлүшлә гамчылајыр:

«Б а ј р а м. Бәс белә мә'лум олур ки, әмин сәни ахтармыр, анчаг сәнин сүрүнү, илхыны ахтарыр. Онун үчүн истәјир сәни өз оғлуна, о тәчикә, о мајмаға верә ки, өмрүндә бир сәрчә вурдуғу, бир гузу оғурладығы јохдур.

П ә р з а д. Нејләјим, јазыны позмаг олмаз. Һәлбәт мәним дә габағымда белә јазылмышмыш ки, кәрәк мән тәчик арвады олајдым...

Б а ј р а м. ...сонра бары бир башга абырлы, вуран, јыхан оғлана кедәрсән, һеч олмаса тај-туш тә'нәси чәкмәзсән.

Пәрзад. ...әкәр мән вуран, јыхан оғлана нәсиб олсајдым, сәнә нәсиб олардым».

Абырлы адамларын мүсбәт сифәтләринә бах — вуран, јыхан олмаг.

«Һекајәти-хырс гулдурбасан» әсәриндә фачиә олмаг үчүн објектив вә субјектив шәраит вардыр. Лакин М. Ф. Ахундов күлүшлә тәрбијәни башга васитәләрдән үстүн тутдуғу үчүн мәһз бу јолла кедир. О һәм Гәрб, һәм дә Шәрг аләминин өзүнәхсус ејибләрини көстәрмәк үчүн күлүш доғуран бир үсулла сурәтини данышдырыр. Бир тәрәфдән, ислам чәһаләтинин бәрбад шәклә салдығы Шәргин мәдәнијјәт, давраныш тәрзини дөјәчләјир, дикәр тәрәфдән, Гәрб мәдәнијјәтини, әхлагыны идеаллашдырмајараг онун ејбәчәр тәрәфләрини сатира атәшинә тутур. Беләликлә, драматург бир нишанла ики һәдәфи үрәјиндән вурур — һәр ики аләмин нагисликләрини үзүнә чырпмагла онлары ләрзәјә кәтирир:

«Һатәмхан аға. ...мәнә јәгин һасил олубдур ки, биздә һәр адәт вә хүсусијјәт вар исә, экси Парис әһлиндәдир. Мәсәлән, биз әлимизә һана гојарыг, фирәнкләр гојмазлар; биз башымызы гырхарыг, онлар башларына түк гојарлар;[1] биз папаглы отурарыг, онлар башыачыг отурарлар; биз башмаг кејәрик, онлар чәкмә кејәрләр; биз әлимиз илә хөрәк јејәрик, онлар гашыг илә јејәрләр; биз ашкара пешкәш алырыг, онлар кизлин алырлар; биз һәр зада инанырыг, онлар һеч зада инанмазлар; бизим арвадларымыз узун либас кејәр, онларын арвадлары көдәк либас; биздә чох арвад алмаг адәтдир, Парисдә чох әр алмаг».

Илк бахышда елә көрүнүр ки, ики дүнјаны, ики зидд аләми гаршылашдыран М. Ф. Ахундов биринчини икинчинин гаршысында рүсвај едир. Лакин әслиндә бөјүк драматургун сатира зәрбәләри һәр ики тәрәфи, һәр ики аләми ејни сәртликдә дөјәчләјир. Даһи сәнәткар бәшәри мәзмунлу парлаг идејаларыны вермәк үчүн долғун бир форма сечмишдир. Тәсадүфи дејилдир ки, онун драмларынын алтысы да комедијадыр.

Вәтәнин, халгын дүшмәнләринә гаршы үрәјиндә дүјүнләнән нифрәт, гәзәб М. Ф. Ахундову күлмәјә мәчбур

---

[1] Бурада ифадә чохмә'налыдыр; јазычы гәсдән: «башларында түк гојарлар» демир. Бунунла о, бир тәрәфдән, сачлы кәзмәјә ишарә едирсә, дикәр тәрәфдән Гәрбин парикләринә ишарә едир.

едирди. Елә күлмәк ки, онун гәһгәһәси истисмар едән түфејлиләри, күт, гејрәтсиз мүлкәдарлығы сарсытсын, әзилән зәһмәткешләри ајылтсын. Бу принсип тәрбијә чәһәтдән дә фөвгәл'адә үстүнлүјә маликдир. Күлүшлә тәрбијә ағлајышла, көз јашы илә тәрбијәдән даһа мүнасибдир.

* * *

М. Ф. Ахундов устаддыр—јарадычылығы синкретикдир. О, ше'р, нәср, драм, фәлсәфи-нәзәри трактатлар мүәллифидир. М. Ф. Ахундов сөзү вә әмәли бир олан сәнәткардыр; өзүнүн нәзәри чәһәтдән дедикләринә бәдии јарадычылығында там риајәт едир. О, бөјүк бир мүтәфәккир олараг дөврүн ичтимаи-сијаси һәјатыны дүзкүн гијмәтләндирир, һадисәләрин инкишаф силсиләсиндә мүвафиг һалганы сечмәји бачарыр, даһи бир әдиб кими нәдән јазмағын вә нечә јазмағын лазым олдуғуну билирди, М. Ф. Ахундов бөјүк әмәлләр, бөјүк кәләчәк чарчысы иди. «Мирзә Фәтәли бир әдиб вә бир шаир олмагдан даһа артыг бир чәмијјәтчи, бир әмәлпәрвәрди. Ону јарадычылыға тәһрик едән дә бәдии зөвгүндән даһа артыг ичтимаи мәфкурәләри иди. О, јазыларыны бир сәнәт адына дејил, бәлкә ичтимаи мәфкурәси адына јазыр вә өз әсәрләриндән садә, бәдии бир зөвг дејил, һәјат вә чәмијјәт үчүн бир нәтичә көзләјирди. О, әдәбијјаты өз дујғуларынын, өз мәфкурәләринин бир тәрчүманы кими танyјыр вә беләликлә, көһнәдән галмыш «сәнәт сәнәт үчүндүр», «ону анчаг бир нечә арифләр вә биличиләр анларлар» кедишиндән ајрылыб, «сәнәт һәјат үчүндүр» принсипини ирәли сүрүрдү».[1]

Ч Чаббарлынын дедији кими, М. Ф. Ахундовун әсәрләриндә, һәгигәтән, халгын талеји дәриндән-дәринә дүшүнүлүр; әдибин јарадычылығында ән башлыча амил инсан вә онун дахили аләминә марагдыр. Јазычынын бүтүн әсәрләри, нечә дејәрләр, саф идеја илә мајаланмыш, идеја илә јоғрулмуш вә дәрин бәшәри идејаларла нәфәс алыр. М. Ф. Ахундову дүшүндүрән јалныз кәләчәјин идејалары вә бәшәри мәзмунлар олмамыш, һәм дә һәмин мәзмуну там долғунлугла чатдыра билән мүвафиг жанр, форма мүһүм бир проблем кими онун гаршысында дурмушдур. М. Ф. Ахундов «Мирзә Ағанын пјесләри һаггын-

---

[1] Ч. Чаббарлы. Әсәрләри, үч чилддә, III чилд. Бакы, Азәрнәшр, 1969, сәһ. 384.

да критика» адлы мәгаләсиндә бу һагда дејирди: «Күлүстан» вә «Зинәтүл-мәчалис» дөврү кечмишдир. Бу күн бу чүр әсәрләр милләтин ишинә јарамыр. Бу күн милләт үчүн фајдалы вә охучуларын зөвгү үчүн рәғбәтли олан әсәр — драма вә романдыр».[1]

Бөјүк сәнәткар јени инсан тәрбијәси үчүн, тәмиз дујғулар, тәзә фикирләр ашыланмасы үчүн драм жанрыны даһа јүксәк гијмәтләндирир, ону даһа чох хәлги бир форма һесаб едирди: «Драма сәнәтинин мәгсәди инсанларын әхлагыны јахшылашдырмаг, охучу вә гулаг асанлары ибрәтләндирмәкдир».[2]

Бунун үчүн М. Ф. Ахундов драм нөвләри ичәрисиндә комедијаны, сарсыдычы күлүшлә ифшаны хүсусилә мәгсәдәмүвафиг билмишдир. Драматургу комедијаја мүрачиәт етмәјә мәчбур едән ән башлыча тәләбләрдән бири дә бу олмушдур ки, о, хәлгилији бәдии әсәрин ән јүксәк мәзәјјәти кими көтүрүрдү: халг дилинә, онун чанлы данышығына, халг мәишәтинә сатира дили, комедијанын ифадә васитәләри даһа јахындыр. Комедија дили бирбаша чанлы халг дилинин өзүдүр, комедијада чәрәјан едән һадисәләрин әдәби шәраити ән реал һәјатиликдир, бу шәраит халг мәишәтинин билавасытә өзүдүр, ја да һәмин шәраити мөвчуд едән, ону өз үзәриндә сахлајан сүтунлар чанлы һәјатын билавасытә өзүдүр. Бир сөзлә, М. Ф. Ахундов үчүн комедија ән хәлги форма иди. О бурада көрдүјү, шаһиди олдуғу һәјат сәһнәләрини чанландырмагла өз јүксәк идеалларыны халга чатдырырды.

Садә инсанлары илк дәфә сәнәт мәчлисинә, чамааты илк дәфә чамаат арасына чыхаран, күтләни биринчи олараг күтлә гаршысына кәтирән М. Ф. Ахундов олду. Әдиб өз дилләри илә, өз психоложи, синфи һалыны әкс етдирән данышыглары илә онлары диндирмәјә, өз дәрдләрини сөјләтмәјә башлады. Онлар да јазычынын тә'киди илә өз дәрдләрини каһ утана-утана, сыхыла-сыхыла, горха-горха, каһ да мүәјјән дәрәчәдә чәсарәтлә, лакин хофлу бир чәсарәтлә пычылдамаға башладылар. Ловғалар гышгырдылар, өзләрини өјмәјә башладылар: «Гырышмал, гара сорансан, раһдарсан, бизим јолумузу кәсдирибсән? Сәнә нә, кимәм! Демирәм чыхын јолдан, долдурумму гарныны түстү илә *(Түфәнки галхызыр.)* А кәдә, Әскәр

---

[1] М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, үч чилдд, II чилд. Бакы, Азәрбајчан ССР ЕА нәшријјаты, 1961, сәһ, 241.

[2] Јенә орада, сәһ. 233.

бəј, Сəфəр бəј, нијə дурубсунуз, нијə бунлары гырмырсыныз? Вурсаныз булары јыхылалар!»

Јазыглар исə пычылдадылар, дан гаранлығында јалвардылар, өз сөзлəрини көз јашы ичиндə ахытдылар: «Јалгыз нијə кəлибсəн? Атам да, гардашларым да алачыгда јатырлар, белə ки, кеч кəлибсəн, индичə сабаһ ачылачаг, мəни алачыгда көрмəјиб дујачаглар, шəксиз далымча атланыб, атын изи илə кəлиб мəни əлиндəн алачаглар. Сонра дəхи мəним үзүмү гијамəтдəк көрмəзсəн!»

Азəрбајчан əдəбијјатында мəһз бу шəкилдə ади инсанлардан јазмағын, сəнəтдə ади данышығын верилмəсинин бүнөврəсини М. Ф. Ахундов гојду.

М. Ф. Ахундовун јарадычылығында өз дөврүнүн — XIX əср Азəрбајчан һəјатынын бүтүн тəбəгəлəри вə мəсəлəлəри вардыр: руһанилик, мүлкəдарлыг, тичарəт, дөвлəт үсули-идарəси, мəһкəмə, ади мəишəт вə с. Бүтүн бөјүк сəнəткарларда олдуғу кими, М. Ф. Ахундовун јарадычылығы дөврүнə аид һəртəрəфли, енсиклопедик мə'лумат мəнбəјидир. Əдибин əсəрлəринин Гəрби Авропада сүр'əтлə интишар тапмасынын бир сəбəби дə мəһз онларын бу чəһəти олмушдур; һəмин əдəби ирс јүксəк бəдии сəвијјəјə малик олмагла бəрабəр, Азəрбајчан халгынын конкрет бир дөврүнə, адəт вə ән'əнəлəринə даир тарих əсəрлəриндəн долғун мə'лумат верир.

М. Ф. Ахундовун əсəрлəриндə реалист бəдии əдəбијјатдан тəлəб олунан бəшəри бир мəзијјəт — заман вə мəкан вардыр.

«— Валлаһ, əкəр Тарверди мəним сөзлəримдəн гулдурлуға кетсə! Бичарəнин һеч тəгсири јохдур. О нејлəсин ки, бу виран олмуш өлкəнин гызлары гулдурлуг, оғурлуг бачармајаны севмирлəр. Диванбəјинə дејəн кəрəк ки, бичарə кəдəлəри нијə оғурлугдан, гулдурлугдан өтрү инчидирсəн? Бачарырсан, өлкəмизин гызларына гадаған елə ки, гулдур олмајан оғланлардан зəһлəлəри кетмəсин. Онда, мəн замын ки, гурд гојун илə отлајар».

Бу сөзлəр XIX əсрин орталарында Азəрбајчан мүлкəдарлығынын чүрүмəјə башладығы бир дөврүн мəһсулу олуб, Шəрг колорити илə нəфəс алыр. Бунларда əсрин вə мəканын һеч заман позулмајачаг дəрəчəдə дəриндəн һəкк олунмуш мөһүрү вардыр. Бу мөһүрүн үзəриндəки нишан М. Ф. Ахундовун бармаглары илə əбəдилəшдирилмиш излəрдир. Нə јағыш, боран вə туфанла позулан, нə дə күнəшин һəрарəти илə əријəн излəр.

Сәнәтдә реализмин бөјүк чарчысы даһи Л. Толстој дүнја драматуркијасынын тачидары В. Шекспири тәнгид едәркән јазырды ки, Шекспирин бүтүн пјесләриндә сурәтләр замана әсла ујғун кәлмәјән шәкилдә јашајыр, фикирләшир, данышыр вә һәрәкәт едирләр.[1] Шекспир сәнәтинә валеһ олан, она јүксәк гијмәт верән Пушкин һәлә Толстојдан чох-чох габаг гејд едирди ки, Шекспирин драмларында заман вә мәканын милли-тарихи бојалары јохдур.[2]

Сәнәт гаршысында дуран бу јүксәк тәләбләр зирвәсиндән бахаркән бөјүк Азәрбајчан драматургунун бәдии ирсиндәки е'чазкар реализм, јүксәк хәлгилик инсаны валеһ едир. М. Ф. Ахундовун әсәрләриндәки бәдии сурәтләр санки Шәргин синәси јанмыш торпагларынын чадарларындан галхан боғуг һава илә нәфәс алан реал, чанлы, һәјати инсанлардыр.

М. Ф. Ахундовун өз персонажларыны билаваситә адбаад јери, рајону, кәнди илә көстәрмәси охучуда заман вә мәкан гәнаәтини бир даһа мөһкәмләндирмәјә хидмәт едир. Образларын характери, онларын данышығы вә һадисәләрин шәраити илә драматургун гејд етдији һәмин заман вә мәкан арасында нәинки ади бир ујғунлуг вардыр, әксинә, гәтијјәтлә демәк лазымдыр ки, гырылмаз тарихи бир бағлылыг мөвчуддур. Драматургун бу гејдләри олмадан да сурәтләрин фәрди давраныш тәрзи, данышыг манерасы онларын јашадығы заман вә мәканы мүәјјәнләшдирә билир. Лакин о бу чүр һәрәкәт етмәклә санки чидди тарихи бир сәнәдин ахырына имза гојур вә һәмин имзанын тарихини јазыр. Мирзә Фәтәли өз охучусуну, ја тамашачысыны бир даһа инандырмаг, һәмин һадисә вә инсанларын һәгигәтән мөвчуд олмасы һаггында гәнаәт һасил етмәк үчүн образларыны Азәрбајчанын, јахуд башга өлкәнин конкрет бир әразисинин сакини кими тәгдим едир: кәлдәкли кимјакәр Молла Ибраһимхәлил, самухлу Молла Һәмид, нухулу Һачы Кәрим, Аға Заман, хачмазлы Шејх Салаһ, Тәклә-Муғанлы обасынын бәји Һатәмхан аға, ағчабәдили Һачы Гара; јахуд парисли мүсјө Жордан, иранлы Мәстәли шаһ вә б. Мүәллиф үмуми милли колоритлә јанашы, инандырычылыг гүввәсини

---

[1] Л. Н. Толстой. О литературе. М., 1955, сәһ. 533.

[2] А. С. Пушкин. Полное собрание сочинений. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1948, т. XI, сәһ. 177.

артырмаг үчүн сон дәрәчә дәгиглијә вармышдыр. Бу дәгәгликләр силсиләсинә көстәрилмиш конкрет илләри дә аид етмәк лазымдыр: «Әввәлинчи мәчлис Нуху шәһәриндә Һачы Кәрим зәркәрин евиндә ваге олур мин ики јүз гырх сәккизинчи илдә (һичри тарихи илә; милади 1832—*Т. Һ.*), баһарын орта ајында».

Бу үсул бир тәрәфдән, мүәллифин үслубу, бәдии пријому илә бағлыдырса, дикәр тәрәфдән, драматургун һәмин һадисәләрдән мүәјјән гисминин билаваситә шаһиди вә иштиракчысы олмасы, өз гәһрәманларынын бир чоху илә күндә бир нечә дәфә гаршылашмасы вә бунларын јазычыја бағышладығы унудулмаз тә'сирләрлә әлагәдардыр. Сурәтләрин данышығынын өз психоложи вәзијјәтиндән доғмасы, бунун характерин дахили аләминә мүвафиглији, персонажларын нитгинин синфи көрүшүнә, мәшғулијјәт тәрзинә тамамилә ујғун кәлмәси, һәмин әсәрләрин сон дәрәчә хәлгилији, һадисәләрин реаллығы бу фикри бир даһа тәсдиг едир. Көрүнүр, «сәнәт сәнәт үчүндүр» идеолокијасынын тәрәфдарлары кими, Мирзә Фәтәли дөрд дивар арасында отуруб һиссијјата гапылараг реаллыгдан узаг, хәлгилијә јабанчы фантастик лөвһәләр ујдурмагла мәшғул олмамышдыр. О һәмишә мәнафејини, талејини дүшүндүјү халгла бирликдә нәфәс алмыш, көрдүјү, тә'сирләндији онларча, јүзләрчә һадисә вә инсанлардан јарадычылыг манерасына ујғун дәрин үмумиләшдирмә, фәрдиләшдирмә илә мүәјјән гисмини сечмиш вә өз идејаларыны конкрет шәкилдә ајдын рәнкләрлә вермишдир.

Молла Ибраһимхәлил кимјакәр вә онун фырылдагчы әлалтылары, дәрвиш Мәстәли шаһ чадукүни-мәшһур, «Алданмыш кәвакиб»дәки моллабашы вә башгалары бир зүмрәдән, бир мәсләкдән олан инсанлардыр. Мүәјјән фырылдагларла чамаатын көзүнү пәрдәләмәк, һәр аддымда дини әгидә адына бир јалан ујдуруб өз хејирләри үчүн аллаһ, пејғәмбәр адындан фитвалар вермәк, өзләрини алимнүма шәхсијјәтләр кими көстәрмәк үчүн данышыгларына әрәб-фарс сөзләри гатараг нитгләрини чамаат үчүн анлашылмаз шәклә салмаг бунларын үмуми хүсусијјәтләридир. Бу үмуми чәһәтләри сахламагла бәрабәр, Мирзә Фәтәли ејни зүмрәдән олан бу инсанлары бир-бириндән ајыран фәрди кејфијјәтләри дә унутмур. Даһи сәнәткар көрмәјә билмәзди ки, бу үмуми түфејли кејфијјәтләрә малик инсанларын һәрәси бир чүр алдадыр, һәрәси бир һијлә ишләдир, һәрәси бир чүр пәрдәләнир, би-

91—5

ри даһа мәһарәтли фырылдагчыдыр, дикәри гисмән бачарыгсыздыр вә с.

Бу руһаниләр тәбәгәсинин ифшасыны вермәк үчүн М. Ф. Ахундов онлары ики група ајырыр: биринчиләрин шәхсиндә мүкәммәл дини тәһсил көрмүш руһаниләрин јарамазлығыны, икинчиләрин шәхсиндә исә өз молла, мәрсијәхан, дәрвиш адындан јалныз гаты бир соjғунчулуг силаһы кими истифадә едән руһаниләрин икиүзлүлүјүнү, түфејлилијини сатира атәшинә тутур.

«Алданмыш кәвакиб» повестиндәки моллабашы биринчи гәбилдән олан руһаниләр силсиләсиндәндир. Повестдә фәрасәтсиз, күт бир инсан олан моллабашыны ифша етмәк үчүн Мирзә Фәтәли өз мүәллиф дили илә бир кәлмә дә олсун демир. Онун тәдбирсиз, бачарыгсыз, лакин ејни заманда ловға, тәкәббүрлү руһани характерини өз дили илә, өз сөзләри илә чанландырыр: «—Чәнаб әгдәси-илаһи гиблеји-аләмин вүчуди-мүбарәкини әиммеји-әһтар һөрмәтинә чәмии-афати-сәмавидән вә әрзидән мәһфуз етсин! Бу даиjи-дәвами-дөвләти-гаһирәнин ихлас вә сәдагәти, силсилеји-чәлилеји-Сәфәвијјәјә нисбәт төвсифдән харичдир.

Гиблеји-аләмин педәри-бүзүркүварлары заманында мәнсәби-моллабашылыға сәрәфраз олдуғумда нисфи-Иран, һәтта пајитәхтин јарысы дәхи сүнни мәзһәб иди. Әввәлән, мәваизи-һәсәнә вә санијән, тәхвифати-кәсирә сәбәбилә тамам сүнни мәзһәбләри раһи-расти-мәзһәби-исна әшәријјәјә һидајәт етмишәм.

Инди аллаһын кәрәминдән сәфһеји-Иранда беш-алты нәфәрдән зијадә сүнни тапылмаз...

Һәтта мән истәдим ки, чүһудлара вә ермәниләрә дәхи әл гатыб, онлары да шиә мәзһәбинә дөндәрим, амма бир пара хејрәндиш кимсәнәләр мәсләһәт көрмәдиләр ки, лүзуму јохдур. Чүнки һәр торпагда чуһуддан вә ермәнидән бир аз вар, бизим торпағымызда дәхи бир аз олмаглары мәсләһәтдир...

Бу өвгат ки, гиблеји-аләмин вүчуду тә'сири-кәвакибдән мәһәлли-хәтәрдәдир, мәним үрәјим гүссәдән тавадакы балыг кими бүрјан олур вә гасир әглимә белә јетишир ки, о мәл'ун мүнәччимбашынын өзү бу ишин чарәсини биздән артыг билир. О, гиблеји-аләмә хәјанәт едибдир ки, кәвакибин тә'сирини билдириб, дәф'инин әлачыны изһар етмәјибдир, әлбәттә, бир хәбис фикрә көрә; нечә ола биләр ки, зәһри көстәрә, падзәһри көстәрмәкдән өзүнү кәнар чәкә?

Пејғәмбәр сәләватуллаhи-әлејh бујурубдур ки; «күлли мүнәччимин кәззаб» (мүнәччимләрин hамысы јаланчыдыр — *Т. h.)* hәдиси мән онларын өз әhвалына иснад едирәм, нә елмләринә. Чүнки о мәл'унларын әхбары әксәр-өвгат нәтичә бағышлајыр, амма өзләри јаланчы вә бәдзатдырлар!

Гиблеји-аләм онун өзүнү чағырсын, бу hадисәнин дәф'и үчүн онун өзүндән әлач истәсин. Әкәр үзр кәтирсә, бојнуну вурдурсун».

Әввәлчә бурада диггәти чәлб едән ифадәләрдәки гәлизлик вә чәтинликдир — сарај адамларынын дилиндә тәмтәраглы сајылмагдан ирәли кәлән гәлизлик вә чәтинлик. Сонра јенә сарај адамларынын тәбиәтинә хас олан башга бир кејфијјәт: өз ачизлијини, мүтилијини бојнуна алмагдан чәкинәрәк узунчулуг етмәк, нә вахт исә көстәрмиш олдуғу hансы бир «гејрәти» иләсә өјүнмәк, пәрдәләнмәк, масгаланмаг.

Тәшвишлә өз сарајынын «ағыллы» шәхсләрини мәшвәрәтә чағырыб онлардан тә'чили бир әлач көзләјән шаhа моллабашынын мәсләhәти, тәдбири бунлардан ибарәтдир. Моллабашы бу узун, лакин мәтләбсиз нитги илә өз портретинин ән инчә чизкиләрини чанландырыр. Бу чизкиләр о гәдәр мүкәммәлдир ки, М. Ф. Ахундов heч бир башга боја ишләтмир. Моллабашы шаhын көзләдији ағыллы бир чарә көстәрмәк әвәзинә, ағылсыз бир сөhбәт башлајыр. О, баша дүшүр ки, тәдбир төкә билмәдији үчүн шаh ону чәзаландырар, бојнуну вурдурар. Она көрә дә өз вәзифәсинин гәдимлијиндән вә кечмиш «хидмәтләриндән» сөз ачыр. Мә'лум олур ки, о, моллабашы вәзифәсиндә hәлә Шаh Аббасын атасы — педәри-бүзүрквары вахтындан «чалышыр». Ајдынлашыр ки, hәлә «гиблеји-аләмин» атасы дөврүндә дә тәдбир төкәнләр бу күт башлардан ибарәт имишләр. Чаныны гуртармаг үчүн нә демәк лазым олдуғуну билмәјән моллабашы мәтләбсиз әhвалатлары бир-биринин ардына дүзүр, каh нала, каh мыха вурур, нечә дејәрләр, једди архын сујуну бир-биринә гатыр. Мирзә Фәтәли көстәрмәк истәјир ки, моллабашысы белә олан бир дијарда көрүн ади моллалар нечәдирләр, нә кәрамәт саhибидирләр.

Моллабашы өзүнүн «бөјүк хидмәтләриндән» дәм вурур: о, әhалисинин јарысы сүнниләрдән ибарәт олан Ираны баштан-баша «шиәләр өлкәси етмишдир»; hансы үсулла, hансы кәрамәтлә? — «Көзәл моизәләр илә». Инанмырсан, чүнки бүтүн фәрасәтини, бачарығыны, би-

лијини шаһын гаршысында нүмајиш етдирән моллабашынын ағлы ашкардадыр. Даһа һансы тәдбирлә? — «Тәхвифати-кәсирә» — чохлу һәдә-горху илә. Бу, ағлабатандыр.

Шаһын вәзири Мирзә Мөһсүн, «гоча ити» сәрдар Заман хан вә башгалары да ејни јөндәмсиз, мәтләбсиз, гәлиз нитгләрлә чыхыш едирләр. М. Ф. Ахундов онларын сөһбәтини елә гурур ки, һәр биринин чыхышы һәм өзүнүн, һәм дә өзүндән әввәлкинин вә ја үмумијјәтлә, башгаларынын характерини тамамлајыр. Вәзир Мирзә Мөһсүн, сәрдар Заман хан, хәзинәдар Мирзә Јәһја илә мүгајисәдә санки моллабашы ағыллы вә тәдбирли көрүнүр: һеч олмаса, бу фәлакәтин чарәсини һәмин бәд хәбәри верән мүнәччимбашынын өзүнә һәвалә етмәк тәкчә моллабашынын ағлына кәлир. Күтбејинләрин јығынында моллабашынын сөзләри бөјүк бир кәшф, әвәзсиз бир тәдбир кими һамынын хошуна кәлир. Күт бир бејнин һијләси һәм өзүнү, һәм дә өз һәмкарларыны чәзадан гуртарыр. Моллабашынын сөзләри јалныз өзүнүн күт, ағылсыз, ејни заманда һијләкәр, өзкәсинә гују газан бир шәхсијјәт кими портретини чанландырмагла мәһдудлашмыр, вәзирин, сәрдарын вә хәзинәдарын өз сөзләри илә чызылмыш портретләрини дә тамамлајыр, шаһын характерини ачыр, онун үсули-идарәсинин маһијјәтини ашкар едир, сарајдакы һәрч-мәрчлијин, интриганын, бир-биринин ајағындан чәкмәк хүсусијјәтинин һөкм сүрдүјүнү бүрузә верир.

Бу сөзләрдәки ејһамла, кинајә илә М. Ф. Ахундов јалныз инсан портрети јаратмыр. О, бүтөвлүкдә шаһ үсули-идарәсини өз сарказмы илә титрәдир. Бирчә о галыр ки, десин: «Ағыллысы, алими бу моллабашы олан сарајын ағылсызы кимдир?» Лакин даһи сәнәткарын бу сөзләри диллә демәкдән даһа артыг бәдии вәзијјәтлә шүурлара нүфуз едир.

Өз күтлүјү, габилијјәтсизлији, һијләси илә бир-биринә бәнзәјәнләр мүһитиндә һәрә өз түфејлилијинин мүәјјән чәһәтләри илә бир-бириндән ајрылса да онлары бирләшдирән үмуми чәһәтләр вардыр. Буна көрә дә онларын данышыг тәрзи бир-биринә јахындыр. Бурада сарај һәјаты, сарај адамлары тәсвир олундуғу үчүн сарај данышығы, сарај дилинин үслубу сахланмышдыр. Әкс һалда, повестин дили комедијаларынын дилиндән фәргләнмәсә иди, бу, М. Ф. Ахундовун реализми, хәлгилији үчүн гүсур сајыларды.

Икинчи група дахил оланлар һеч бир дини тәһсил

көрмәмиш ала-јарымчыг руһаниләрдир. Онлар һәр дәгигә мин дона кирмәкдә даһа мәһарәтли, даһа фырылдагчы сојғунчулар вә һијләкәрләрдир. Өзләрини һәр шеји билән, һәр шејдән баш чыхаран, тәбиәтин, јерин, көјүн бүтүн сирләринә бәләд олан мә'луматлы, савадлы, мә'рифәтли, мүгәддәс шәхсләр кими көстәрән бу түфејлиләр авам чамаатын ганыны сорурлар. Онларын һијләләриндән бири гәлиз ифадәләр ишләтмәк, авам чамаат тәрәфиндән чәтин баша дүшүлән, ја һеч баша дүшүлмәјән әрәб-фарс кәлмәләрини бир-биринә гатараг данышыгларыны анлашылмаз шәклә салмагдан ибарәтдир. Бу чәһәт онлара, бир тәрәфдән, өзләрини куја сон дәрәчә елмли көстәрмәк, дикәр тәрәфдән, өз чәфәнк данышыгларынын әсл маһијјәтини күтләдән кизләтмәк үчүн лазым иди.

«Һекајәти-Молла Ибраһимхәлил кимјакәр» комедијасында персонажларын сөһбәти бу чәһәтдән марағлыдыр.

Молла Ибраһимхәлил вә онун шәјирди Молла Һәмид бир-бири илә чох садә вә анлашылан бир дилдә данышырлар. Елә бил һеч «руһани» дејил, ади «адамлардыр».

«Молла Ибраһимхәлил. Молла Һәмид, Нухудан јола дүшән адамлар Шејх Салаһын јазмағына көрә кәрәк бу күн икинди чағы бураја јетишсинләр.

Молла Һәмид. Бәли, аға, дәхи тез.

Молла Ибраһимхәлил. Молла Һәмид, онлар кәләндә һөрмәт елә, чадырда әјләшдир, әһвалаты хәбәр ал, соруш ки, нә мәтләбә кәлибләр. Әкәр десәләр ки, пул кәтирмишик, күмүш алачағыг, де ки, устадым кечмиш күрәләрин күмүшүнү тамам Әјлис ермәниләринә вериб-дир вә бу әлдәки күрәнин күмүшү дәхи онлара сатылыб-дыр вә икинчи күрәнин иксиринин тәкмил вә тамам олмағына бир ај галыбдыр. Наһаг јерә сиз чәфа чәкиб кәлибсиниз... Устадым сиздән нә пул гәбул едәчәкдир вә нә дә күмүш верә биләчәкдир. Әкәр мәни көрмәк истәсәләр, де ки, устадым үч күнүн е'тикафына әјләшиб, ибадәтдәдир. Бу үч күндә адамла көрүшмәк вә данышмаг она мүмкүн дејил.

Молла Һәмид. Нијә, аға, белә бујурурсан Бәлкә елә дедим, пуллары кәтүрдүләр, кери гајытдылар!»

Һәлә бу сөһбәтин өз мүштәриләрини наразы салмаға чалышан фырылдагчы Молла Ибраһимхәлилин, «бүзүркуварынын» диктәсинә кор-коранә әмәл едән, һәр бир еһтијатсызлыг үзүндән мәнфәәтләринин әлләриндән чых-

масындан горхан түфејли шәјирд Молла Һәмидин дахили ејбәчәрлијини көстәрән ифадәләрлә зәнкин олмасыны демирик. Бурада мәгсәдимиз сөһбәтин ади данышыг тәрзиндә кетмәсини, нитгдә чәтин сөзләрин аз ишләндијини нәзәрә чарпдырмагдыр.

Лакин Молла Ибраһимхәлилә Молла Һәмидин нухулуларла сөһбәти башга шәкилдә гурулур. Артыг бурада баша дүшүлмәјән сөзләр, әрәб-фарс тәркибләри ишә дүшүр, «кимја терминләри» ишләдилир, данышыг думанландырылыр:

«Молла Ибраһимхәлил *(нухулулара мүрачиәтән)* ...Бу дөвреји-тәрбијәт итмамә јетишәндән сонра әчзаји-иксир кәрәкдир һәрарәти-наријјә васитәсилә өз тәкмилини итмама јетирсин. Кили-һикмәтдән јапылмыш бутәнин ичиндә үч саәти-нүчуминин әрзиндә харичдән саир әчзаји-әсраријјә тәдричилә мәхлуг олунмаг имдады илә ки, әввәл бир чисми-маје нәзәрә кәлир вә сонра мүнчәмид олуб јумшаг чисми-сабит олур. Иксир, иксир ибарәтдир һәмин бундан ки, филиззати-кәсифәни, мәсәлән, мис кими мигдари-мүгәррәрдә әринәндән сонра бә-мүчәррәди-мәзч халис күмүшә мүнгәлиб едир...».

Көрмәјә билмирсән ки, бу фырылдагчылар өз һијләләрини өрт-басдыр етмәк үчүн рола кирмишләр. Бу јарамазлар мәс'улијјәтли бир рол апармаға чалышырлар: алим шәхсләр, савадлы, мө'тәбәр руһаниләр ролу. Онларын күтләви сәһнәләрдәки мөвгеји рола кирмәкдән ибарәтдир. Лакин онлар ән габилијјәтсиз, ән исте'дадсыз, күт актјорлар кими чыхыш едирләр; тез-тез вәзијјәтләрини унудур, сөзләрини чашырлар — өз «алим-руһани» үслублары илә сөзә башладыглары һалда, бирдән ади данышыг тәрзинә кечирләр. Бир дә көрүрсән ки, ролда олдуглары јадларына дүшдүјү үчүн садә данышығын ардынча јенидән гәлиз ибарәләр, «терминләр» кәлир:

«Молла Һәмид *(гәһгәһә илә нухулулара)*. Ха-ха, ха-ха-ха-ха: Бәли, бу суалы етмәјә һагг тәрәфиниздәдир. Чүнки сиз бичарәләр әсрардан гафил вә үлуми-һикмәт вә кимјадан бихәбәр адамларсыныз. Һаман әләф ки, иксирин чүз'и-ә'зәмидир вә вүчуду бу дағларда олур вә мөвлана Молла Ибраһимхәлилдән башга бир кимсәнә ону танымаға гадир дејил, һүкәмаји-Јунанын тәһгигинә көрә хоруз сөвтү илә нүмүвв едәр; дәрвиш Аббасын өһдәсинә мүгәррәрдир ки, һәр ахшам бу хорузу кәтириб, һаман көрдүјүнүз рүсуму чари едиб бир тәзә јердә бағласын.

Кечә сабаһадәк јатмасын, хорузу чаггал вә түлкүдән мүһафизәт етсин; таинки кечә хоруз банласын вә онун сәси илә әләфи-иксир нүмүвв етсин вә хорузун хидмәти бәгејр әз таифеји-дәрвиш саир әснафи-хәлгә чаиз дејил; нечә ки, китаби-Әчаибүл-Гәраибдә сәраһәтән гејд олунубдур».

Демәли, бунларын «руһани лексикону» олдугча касыбдыр. Онлар өз саһәләринә аид кифајәт гәдәр сөз еһтијатына малик дејилләр, јалныз мүәјјән гисим сөзләри әзбәрләмишләр. Әкс һалда, ја онларын данышыг манерасы һәр јердә, һәр кәслә ејни шәкилдә олмалы, ја да һеч олмаса, өз һәмкарлары илә «али», садә адамларла ади мәишәт үслубу тәрзиндә гурулмалы иди. М. Ф. Ахундовун дүһасы бу реал һәјат һәгигәтини чох һәссаслыгла ин'икас етдирмишдир.

Бурадакы характерләрин мүкәммәллијинин тәфәррүатыны бир даһа нәзәрә чарпдырмаг үчүн бир чәһәти дә гејд етмәк мараглы оларды; илк сәһнәдә нухулулар садә шәкилдә сөһбәт едирләр, һисс едирсән ки, бунларын данышығында һеч бир бәзәк-дүзәк јохдур, давранышларында вә сөзләриндә сәрбәстлик вардыр, санки сәһнәдә дејил, һәјатдакы бир дәстә адамын сөһбәтинә гулаг асырсан:

«Мәшәди Чаббар тачир. Молла, мәним өзүмүн пулум вар, амма тамам нисјәдәдир. Тезликлә әлә кәтирмәк чох чәтиндир. Әкәр мүмкүн олур исә, мәним үчүн Һачы Рәһимдән мин манат ал, ики дүканым вар, јанында киров олсун.

Һачы Кәрим зәркәр. Мин манат да мәним үчүн ал, евими киров вердим.

Аға Заман һәким. Мин манат да мәним үчүн ал, өврәтимин бағыны киров верирәм.

Сәфәр бәј мүлкәдар. Мин манат да мәним үчүн ал, кәндим киров олсун».

Сонра исә чох мараглы вә тәбии бир һадисә баш верир: һәмин нухулуларын данышығы башгалашыр, онларын бәдии синтаксисиндә дәјишиклик нәзәрә чарпыр, лексиконунда аз-чох фәргли чәһәт өзүнү көстәрир. Бу чаһил, дүнјәви тәрәггидән мә'луматсыз инсанлар шәхсијјәтинә пәрәстиш етдикләри Молла Ибраһимхәлилә вә онун шәјирди Молла Һәмидә өзләрини хүсуси шәкилдә, әслиндә олмадыглары кими тәгдим етмәјә чалышырлар. Онларын давраныш тәрзи, данышыг манерасы белә бир нәтичәни диктә едир: каш онлар да Молла Ибраһимхәлил кими

«бүзүркүварын», «алимин» бәрабәри», јахуд онун кими һикмәт саһиби олајдылар; анчаг бу адамлар ади рәнјјәт дә дејилләр, онларын да өзләринә көрә камалы, мә'рифәти вардыр. Һәмин шәхсләр Молла Ибраһимхәлилин гапысында ит олмаг дәрәчәсинә габилдирләр, әкәр өзләрини «бүзүркүварын» ајағына лајиг көрмәсә идиләр, Хачмаз дағларына гәдәм басмаздылар.

Буна көрә дә нухулуларын данышығында Молла Ибраһимхәлилин «али үслубуна» мүвафиг бир тәмтәраг заһир олур, бир ибарәчилик нәзәрә чарпыр. Онларын әввәлки сәһнәдәки сөһбәтләриндә мөвчуд олан тәбиилик бурада јохдур, ону ашкар сечилән бир сүн'илик әвәз едир. Нухулуларын нитги бир нөв комплимент тә'сири бағышлајыр. Һисс едирсән ки, ифадәләрини башгалашдырмаға чалышан Молла Ибраһимхәлилин вә Молла Һәмидин мүгабилиндә нухулулар да рола кирмишләр:

«Нухулулар *(Молла Һәмидә)*. Чох мүштагвар идик сизи көрмәјә. Әһвалыныз јахшыдырмы? Дамағыныз чағдырмы?

Молла Һәмид. ...

Нухулулар. Бәли, белә сәфалы јер чох тапылар, амма Молла Ибраһимхәлил кими бүзүркүвар әлә дүшмәз. Аја биз бу күн о чәнабын зијарәтинә мүшәррәф ола биләрикми?

Молла Һәмид. ...

Нухулулар. Әввәлән, о чәнабын зијарәти үмдә мәтләбдир. Санијән, һәр биримиз бир төһфеји-һәгир хидмәтинә кәтирмишик, әкәр гәбул едиб өз шәфгәтини бизә шамил едә».

Јахуд Молла Ибраһимхәлилә мүрачиәтлә:

«Нухулулардан бириси. Сизин кими бүзүркүварын зијарәти үчүн чәкдијимиз зәһмәт бизләрә ејнираһәт вә сәадәт көрүндү» вә с.

Бурада ики чәбһә үз-үзә дурур, һәр икиси дә ролдадыр. Һәр ики тәрәф бир-бирини алдатмаға чалышыр. Бу сәһнәдә сон дәрәчә јүксәк тәбиилик вардыр. Ајдын олур ки, бурада мүәллифин һеч бир сөзү јохдур. Һәр сөз, һәр данышыг манерасы данышанларын өзүнә мәхсусдур. Бу чәһәт драм әсәрләринин сурәтләри үчүн хүсусилә зәрури шәртдир. Л. Толстој В. Шекспирә бир дә ону ирад тутурду ки, бүтүн сурәтләри бир шәкилдә, Шекспирин дили илә данышырлар; һисс едирсән ки, бу онларын характеринә ујғун кәлмәјән дилдир; көрүрсән ки, бу мәһз Шекс-

пирин өз диктәсидир.[1] Бөјүк реалист сәнәткар Л. Толстој әдәби шәхсијјәтләрә гијмәт верәркән бу чәһәти — дилин тәбиилијини һәмишә биринчи дәрәчәли ме'јар кими көрмүшдүр. Даһи реалист ејни хүсусијјәти Ф. Достојевскидә дә гејд едир. О, Достојевскинин «Карамазов гардашлары»ны охујаркән дејирди ки, тәсвир олан јерләр көзәлдир, лакин данышыг верилән јерләр хоша кәлмир, әсәрин ајры-ајры характерләри јох, һәр јердә Достојевски өзү данышыр.[2]

Бу чәһәт һәмишә реалист бәдии әсәрин гаршысында дуран башлыча тәләбләрдән бири олмушдур. Дилин тәбиилији, реаллығы һәмишә, һәр јердә хәлгилијин өн чәркәдә дуран ән үмдә, зәрури шәртләриндән сајылмышдыр .Реал, тәбии дил сурәтин портретинин јаранмасында, онун дахили аләминин мүкәммәлликлә верилмәсиндә, бүтүн кејфијјәтләринин там бир характер һалында тәчәссүм етмәсиндә башлыча васитәдир, әсас бојадыр.

Бу нөгтеји-нәзәрдән М. Ф. Ахундовун бәдии образлары образдан чох мәһз чанлы инсанлардыр, фәрди, әсри, мәкани инсанлардыр.

Драм әсәрләриндә тәсвир, васитәли нитг олмадығы үчүн характер јарадылмасында типин өз данышығы јеканә васитәдир. Әкәр тип өз вәзијјәтиндән доған, психоложи аләминә ујғун кәлән тәрздә данышмаг әвәзинә драматургун дедикләрини тәкрар едирсә, охучу, ја тамашачынын нәзәриндә онун портрети чанланмаз, ја да тәсәввүр едилсә белә, чох солғун көрүнәр, јалныз бир тәрәфи нәзәрә чарпар. Демәли, бу һалда драматург типләрини диндириб кәнарда дајанараг өз тамашачылары арасындан бахыб гулаг асмыр, суфлјор вәзифәсини көрүр, өз сөзләрини мүхтәлиф тәбиәтли характерләрә диктә едир, һәм дә елә диктә едир ки, онун сәсини тамашачы ајдын ешидир.

Лакин М. Ф. Ахундов мәһз әсл реалист сәнәткар јолу илә кедир: о өз типләрини мүвафиг бир дөврдә диндирир вә үзүнү тамашачыларына тутуб дејир: «Гулаг асын». Бундан сонра мүәллиф өзү дә јүзләрлә, минләрлә тамашачы, јахуд динләјичиләрдән биридир. Инди һәр сурәт өз дахили аләмини ачыр. Һәр сурәтин кејфијјәти сөзләри

---

[1] Л. Толстой. О литературе. М., 1955, сәһ. 534.

[2] Л. Н. Толстой в воспоминаниях современников, т. I М., Гослитиздат, 1955, сәһ. 142.

илә там, долғун шәкилдә тәзаһүр едир. Лакин бурада драматургун усталығы һәр мәгамдә, һәр анда, һәр кичик штрихдә белә сечилир. «Мүәллиф типләрини диндирдикдән сонра өзү дә тамашачыларына гошулуб тулаг асыр» сөзләриндән елә нәтичә чыхарылмамалыдыр ки, куја о, ади, пассив бир тамашачы, ја динләјичидир. Әсла јох! О, мәчлиси бачарыгла идарә едән агил бир идрак саһибидир. Мәчлиси елә гурур, данышығы елә идарә едир ки, һәр тип һарадан вә нечә башламағы, һарада вә нечә гуртармағы билир.

Һачы Гаранын портретинә нәзәр јетирәк. О, сәһнәдә көрүндүјү андан, ағзыны ачыб данышмаға башларкән илк сөзләриндән характер чизкиләри илә өзүнү тәгдим едир:

«Һачы Гара. ...Евин дағылсын чит сатан. Гапын чырпылсын шилә верән. Чадра верән, сәни көрүм ки, һеч уғруна хејир кәлмәсин. Сағ-саламат сатдығын малын газанчыны јемијәсән. Уф, уф...» Һачынын бу мәртәбәли гарғышлары онун дахили јанғысыны ифадә етмәклә хәсислијинин дәрәчәси һаггында илк бахышдан долғун бир тәсәввүр јарадыр. Бунлар сонракы сөзләри, бу характер бојалары бир зәррә дә зәифләтмир, әксинә, онун һәр сөзү, һәр ејһамы, һәр кичик штрих бу бојалары даһа да түндләшдирмәјә хидмәт едир.

Худавердинин: «Һачы, атанызын исми-шәрифи нәдир?» суалына Һачынын «Нашурун топу нечијәдир?» — дејә суалла чаваб вермәси онун характеринин бүнөврәсини тамамлајыр. Худавердинин Һачынын мәрһум атасынын адына бир «сурeји-чүм'ә» тапшырмаг истәмәсиндән чох хошһал олан Һачыдан сурәнин пулу истәниләркән онда хошсифәтлилик әвәзинә гәфләтән вәһши бир гәзәб көрүнүр: «Киши, өзбашына сәнә нә лазым олмушду мәним атама Гур'ан охујурсан?... Бу һеч олан иш дејил... Пул илә мән өмрүмдә Гур'ан охутдуғум јохдур».

Һачынын хәсислијини ермәни бичинчиләринин үзәринә «һүчум чәкәркән» дедији илк сөзләр дә тәсдиг едир: «Аллаһ гојса, олара бир чөп дә вермәнәм дишләрини гуртлајалар». Бу сөзләр көстәрир ки, Һачы Гара ејни заманда мөһкәм диндардыр, аллаһа сидглә инаныр вә һәмишә өз ишини аллаһын ады илә башлајыр. Лакин пул ады кәләркән Һачынын аллаһы, сурәни, дини һеч бир тәрәддүд көстәрмәдән кәнара атмасы ондакы хәсислик характеринин дәринлијини, нәһајәтсизлијини ашкар едир.

Хəсис Һачы Гара сурəти бу шəкилдə тəгдим олунур вə гејд етдијимиз кими, кетдикчə онун кејфијјəтлəрини чанландыран бојалар даһа да түндлəшир. Сонра бүтүн əсəр боју ја бирбаша, ја долајы јолла Һачынын хəсислик кејфијјəтини əкс етдирəн бојалар көрүнүр. Əскəр бəји, Сəфəр бəји, Һејдəр бəји мүштəри һесаб едəн Һачы Гара əлдəн-ајагдан кедир: «Һачы белə сизин гаданызы алсын. Бујурун, ичəри, əјлəшин. Хош кəлдиниз, ағрынызы алым, сəфа чəтирдиниз. Бу дүкан сизə пешкəшдир. Чубугму чəкирсиниз, гəлјанмы истəјирсиниз?» Нағд пуллары олмаса, Һачы јағ илə дə сөвдə етмəјə һазырдыр. Лакин бунларын јалныз адлары бəј олан лүтлəр олдуғуну көрдүкдə башга сифəтə дүшүр «Аллаһы севəрсиниз, инди зəһмəт чəкин кедин, бир өзкə вахт кəлəрсиниз, данышарыг...»; јахуд: «Оғлум өлсүн ки, дəхи кисəдə тəнбəки јохдур...» Бунун ардынча, газанч јери ешидəн кими, тезчə сөзүнү дəјишир, өзүнү башга чилдə салыр: «Вај сəнин гадан алым, Һејдəр бəј! Гəлјан долдурумму? Ағрын мəнə кəлсин... Сəн тəки гəлјан чəк». Газанчдан өтрү Һачы бир анда шəкилдəн-шəклə дүшүр: каһ јетим галмыш мəс'ум гузу кими мəлəјир, каһ да илан кими гыврылыр, гурд кими диш гычыдыр. Пул еһтирасы инсан характерини, инсан шəхсијјəтини нечə дə ејбəчəр шəкиллəрə салармыш: Һачынын əлиндəн пул кетмəси онун нəфəсинин кəсилиб бир даһа кери гајытмамасына бəрабəрдир. О һəтта сəлəмлə борч пул вермəјə дə əзијјəт чəкир: «...амма Һачы ағрыны алсын, үч јүз гызылы мəн өзүм Тəбриздə көзүнүзүн габағында чаја, парчаја веррəм, əлинизə тапшыррам, кəтирəрсиниз».

Кəрəмəлини өзлəри илə апармаға разы салмаг үчүн бəјлəр һəрəси она бир топ чит вə'д едир. Кəрəмəлинин Тəбризə кетмəси Һачыја лазымдыр. Лакин Һачы она, бир гуру сөзлə дə олса, һеч бир совгат вə'д едə билмир: «Јүкү сағ-саламат кəтириб чыхарсан, мəн дə чалышарам сəнин хејрин үчүн сəнə верилəн читлəри чох баһа сатарам» — дејир. Онун лексиконунда əн ишлəк сөзлəр, ифадəлəр бунлардыр: *баһа сатарам, учуз аларам, гəпик дə вермəрəм* вə с .Һачы Гаранын характерини јаратмаг үчүн М. Ф. Ахундов јалныз типин өз сөзлəриндəн истифадə етмир. Əлбəттə, бу, апарычы бир үстүнлүк тəшкил етсə дə, јеканə имкан дејилдир. Өз типлəринин портретлəрини тамамламаг үчүн драматург васитəли, долајы үсуллара да мүрачиəт едир. Түкəзлə мүкалимə бу чəһəтдəн олдугча сəчијјəвидир.

«Т ү к ә з... ондан өтрү мурдарсан ки, өз малыны нә өзүн јејиб-ичирсән, нә дә әјалына мәсрәф едирсән. Сән өлсән, һеч олмазса, арвад-ушағын дојунча чөрәк јејәр.

Һ а ч ы Г а р а. Арвад-ушаг зәһримар јесин!

Т ү к ә з. Сәнин евиндә зәһримар да тапылмаз; олсајды, ону да гыјыб бизә вермәздин!»

Әсәрдә јалныз бирчә јердә бир мүхтәсәр чүмләдән ибарәт сөзү олан Бәдәл сурәти дә мәһз атасы Һачы Гаранын характеринин тамамланмасына хидмәт едир. Ағчабәдидән Тәбризә, Тәбриздән Ағчабәдијә бу узун јол боју Бәдәли лал-динмәз (јалныз бирчә чүмләдән башга) апарыб-кәтирән драматург бунунла мәһз өз хәсис сөвдәкәринин јени бир сәчијјәсини нәзәрә чарпдырыр. Һачы Гаранын кичик јашлы оғлуну өзү илә кәздирмәкдән мәгсәди ону өзүнүн кејфијјәтләринә малик олан бир сөвдәкәр кими һазырламагдыр.

Гачаг мал алвери илә мәшғул олдуғу үчүн тутулан Һачы Гара ағлајыр, јалварыр, мәһшәр ајағы көзләјир. Белә көрүнүр ки, бағышландығы заман шадлығы јерәкөјә сығмамалы, севинчиндән һәр шеји унутмалы, һәтта бир аз да чәсарәт едиб, өз малларындан мәмнунијјәтлә әл чәкмәли иди. Лакин бунларын мүгабилиндә онун началникә мүрачиәти будур: «Башына дөнүм, началник, муровун јасовуллары мәни тутанда чибимдән јарым аббасымы чыхардыблар, бујур, версинләр». Бу, Һачы Гаранын — хәсис сөвдәкәрин портретини тамамлајан сонунчу мүчәссәм бир нөгтәдир.

Һачы Гара јалныз хәсис дејилдир, онун башга кејфијјәтләри дә вардыр; о гочагдыр, гыврагдыр, һазырчавабдыр, гәддардыр; өзүнү чәнкавәр симасына сала билир, өзүнү дүнјанын ән јазыг мүти мәхлугу кими көстәрә билир. Лакин бунларын һамысы јардымчыдыр, көмәкчидир, типин әсас кејфијјәтинин — хәсислик характеринин тамамланмасы үчүндүр. М. Ф. Ахундовун Һачы Гарасы өз бәдии камиллији илә мәшһур дүнја хәсисләринин өн чәркәсиндә кедәнләрдән биридир. О һәм мәзмуну, һәм формасы илә бу һүгугу газана билмишдир. Бу кәрәксиз, ејбәчәр кејфијјәтләрә малик олан шәхсијјәт јахшы инсанларын чата билмәдији үмумдүнја шөһрәти газанмышдыр. Бу шөһрәти она бөјүк Мирзә Фәтәлинин гәләми кәтирмишдир.

Һәмин әдәби пријомларла јаранан башга портрет — «Мүрафиә вәкилләринин һекајәти» әсәриндәки Аға Мәр-

дан сурәти еjни дәрәчәдә камил бир характердир. Әввәлчә онун горхулу бир шәхсиjjәт олмасы һаггында тәсәввүр јарадылыр, Сәкинә ханым кими тәмиз, чәсарәтли, еjни заманда кимсәсиз бир гадынын онунла гаршылашмалы олачағы охучу, ja тамашачыны нараһат едир; һәлә Аға Мәрдан өзү меjданда jох икән, jалныз онун адынын чәкилмәси драматик кәркинлиjи әмәлли-башлы артырыр. Аға Мәрдан көрүнмәjә башладығы илк мәгамдан бир jох, бир нечә кеjфиjjәти илә өзүнү тәгдим едир: о сон дәрәчә һиjләкәр бир фырылдагчыдыр, пулкирдир, дөвләт әсиридир, jашынын әсла мүсаидә етмәдиjи бир шәкилдә гадын дүшкүнүдүр. О әввәлчә, бир вәкил кими, Һачы Гафурун дөвләтинин jарысыны әлә кечирмәк истәjир. Лакин сонрадан иштаһасы даһа да артыр, мал-дөвләти бүтүнлүклә мәнимсәмәк үчүн Зеjнәб ханымы алмаг фикринә дүшүр. Илк сөзләри онун дахили кеjфиjjәтләринин еjбәчәрлиjи, хәсислиjи һаггында мүәjjән мүкәммәл тәсәввүр jарадыр.

«Аға Мәрдан. Мән ки арвадсызлыгдан истәмирәм. Ону аллам. Деjирәм ки, аллаһ гоjса әкәр бу дөвләти о арвадын адына Һачы Гафурун бачысынын әлиндән чыхарсаг, дәхи арвад ниjә өзкәсинә кетсин? Арвады да мән аллам, дөвләти дә мәним әлимдә олсун. Елә сәнин сәлаһын да будур, өзкәсиндән сәнә нә хеjир олачаг?

Аға Кәрим. Әлбәттә, бу сурәтдә көjчәк олду, ja олмады, нә тәфавүтү, гоj олсун ифритә, кәлсә алкилән. Амма jаман деjил, ағлым кәсмир ки, сәни бәjәнә».

Бу мүкалимә Аға Мәрданын jалныз дахили аләми һаггында мүәjjән мә'лумат вермәклә кифаjәтләнмир, һәм дә онун харичи портретини чызыр. Сонракы сөзләр исә бу портрети бүтүн чизкиләри илә чанландырыр:

«Аға Кәрим. Өзүн билмирсән, сир-сифәтин чәндан мәгбул деjил?

Аға Мәрдан. А киши, мән сәнин көзүндә нечә көрүкүрәм? Гоj бир аjнаjа бахым. *(Бәдәннүма аjнаjа бахыр.)* Аға Кәрим, сән аллаһ, мәним һарамда сән еjиб көрүрсән? Әкәр дишләримин төкүлмәjин деjирсән, нүзләдән төкүлүбдүр, гочалыгдан деjил. Овурдларым бир аз чухура дүшүбдүр, амма чәндан да мә'лум олмур, саггал үстүнү өртүбдүр».

Көрүнүр ки, бу адам Мәшәди Ибадын доғмача бабасыдыр, Мәшәди Ибад онун һәгиги варисидир.

Аға Мәрдан ади бир фырылдагчы деjилдир. Онун мөһкәм мәнтиги вардыр, о, еһтиjатлы, тәдбирли адамдыр. Аға Мәрданын һиjләсиндән асанлыгла гуртармаг

олмаз, чох маһир бир тор тохујандыр. Онун мәнтигиндә сүн'илик һисс едилмир. Әсл илан о өзү олдуғу һалда, бир е'чазкарлыгла әтрафыны вә әтрафындакылары әфсунлајыр. Бу горхулу јыртычы өз «шаһидләринә» меһрибанлыгла «оғулларым» дејир, «ишинин» «аллаһ иши» олмасы һаггында тәблиғат апарыр.

Аға Мәрдан сәрбазлары утандырычы дәрәчәдә сәмимијјәтлә, гонагпәрвәрликлә гаршылајыр, «чашт јејибсинизми?» — дејир, онлардан чаваб алмаға имкан вермәдән базара адам көндәрир, сәрбазлара чилов, јанынча да гәндаб кәтирдир, нечә дејәрләр, онлара лап «хәчаләт верир». Бундан сонра сәрбазлары халгын ән чәфакеш, хејирхаһ оғуллары кими тә'рифләјир, елә тә'рфләјир ки, онлары аз гала утандырыр: «Мәрһәба, оғланларым, сизин чаванмәрдлијинизә! Сизин вүчудунуз гәнимәтдир. Нәинки исламын көмәјисиниз, бәлкә дар күндә халгын вечинә дә анчаг сиз кәлирсиниз. Вәба дүшәндә бир мүтәнәффис Тәбриздә галмамышды, амма сиз өз чаныныздан кечиб шәһәри бурахмадыныз. Чәнаби-әгдәси-илаһи сизә бөјүк әчр версин! Хуб, оғланларым, Һачы Гафуру сағ көрдүнүзмү?» Бундан сонра Аға Мәрданын «оғланлары» јалныз шаһиди олдугларыны, Һачы Гафурун ушағыны көрмәдикләрини дејирләр. Лакин Аға Мәрдан бә'зи шејләр вә'д етдикдән сонра јени, узун бир нитгә башлајыр:

«Аға Мәрдан... ашкара Һачы Гафурун једди ајлыг оғлуну истәјир дансын, батырсын вә атасындан галан дөвләти истәјир онун бачысына једирсин. Лакин бу иши аллаһ көтүрмәз. Ушаг бу саатда һали-һәјатдадыр. Буну нечә данмаг олар? Мән ушағын вәкилијәм. Отуз түмән нәзр еләмишәм ки, һәр кәс бу тифлин барәсиндә шәһадәт етсә, онун габағына санырам. Сизә чох күманым кәлирди. Белә билирдим ки, ушағы көрүбсүнүз, пуллары да сајыб һазыр гојмушдум. Амма чифајда, сиз дејирсиниз. ушаг јадыныза кәлмир; амма олур ки, көрсәниз, јадыныза дүшәр. Аға Кәрим, евдән о тифли анасы Һачы Гафурун арвадындан ал, бир бура кәтир. *(Аға Кәрим кедир, чәлд о бири отагдан једди ајлыг гундағы кәтирир.)* Ушагларым, бир дүрүст фикринизә кәтирин, олмаз ки, сиз бу ушағы көрмәмиш оласыныз?! Аллаһа мүрвәтдир ки, бу јетимин атасынын пулуну өзкәси јесин, бу јетим һәсрәтлә гапыларда галсын? Амма олур ки, сиз тәләсикдә буна мүлтәфит олмамыш оласыныз, чүнки о вахт бир елә вахт иди ки, адам өз башыны да унудурду. Аға Кәрим, бу

ушағын нәзәрини тахчадан ал, бура кәтир. *(Аға Кәрим тез тахчадан дөрд кағыза бүкүлмүш пуллары кәтирир. Аға Мәрданын габағына гојур.)* Мәним әзизләрим, аллаһ-тәаланын әчриндән башга ки бишәкк сизә јетишәчәк иди, бу јетим бу кағызларын һәр бирисинин ичиндә сизә отуз түмән нәзр едибдир. Бу, о мәл'ун Аға Салман кими дејил ки, һәм наһаг ишә тәклиф едә вә һәм хиссәтдән һеч бир зад вермијә. *(Сәрбазлардан бириси јолдашларындан бирисинә үзүн чевириб.)*

Б ә д ә л. Гәһрәман, мәним белә јадыма кәлир ки, биз Һачы Гафурун јанында олдуғумуз саатда бир ушаг сәси кәлди.

Г ә һ р ә м а н. Инди мәним дә фикримә дүшүр ки, бучагда бир арвад отурмушду, гучағында бир гундаг вар иди».

Бундан сонра Аға Мәрдан даһа мүкәммәл бир характер кими чанланыр. Нағылларымыздакы ваһимәли ифритәләрә бәнзәјир. О, Шекспирин мәшһур Јагосу илә јанашы дура билән классик бир фырылдагчыдыр. Аға Мәрдан ишләрини елә сәлигә илә гурур ки, онун гәләбәсинә һеч бир шүбһә јери галмыр. Һадисәләрин тәбии кедиши бу нәтичәјә апарыр. Лакин һагсызлығын галибијјәтини вермәкдән чәкинәрәк шәр гүввәләрә гаршы јүксәк әһвали-руһијјә јаратмаг үчүн М. Ф. Ахундов Аға Мәрданын вә онун тәрәфдарларынын һијләләрини ачыр, онлары рүсвај едир.

М. Ф. Ахундовун әсәрләри белә долғун портретләрлә зәнкиндир. Онларын характерләри тәбии вә чанлыдыр, чүнки бунлары характер саһибләринин өзләри јарадырлар. Лакин драматургун башга васитәләри дә вардыр: о мүәјјән образларын дили илә башгаларыны ифша едир. Бу мәһз бирбаша ифшадыр. Һачы Нуру илә нухулуларын мүсаһибәси буна мисал ола биләр. Шаир Һачы Нуру өз мүсаһибләри илә чох сәрт данышыр, онлары чох кәскин сурәтдә ифша едир. О, нухулулара «камал ата күркү дејил ки, ирслә өвлада јетишә» дејәрәк, мәдәни шәкилдә тәнгидлә кифајәтләнмир, ән тиканлы сөзләрлә дә онлары санчыр: «... Зәмани ки, мәним бәхтимдән һәмшәһәрлиләрим дә ки сизсиниз, нә ағыл вар, нә камал вар, нә бејин вар...». Мәһз буна көрә дә мүәллиф Һачы Нуруну әсәринә дахил етмишдир. О өз һәмвәтәнләрини долајы тәнгидлә гәнаәтләнмир, үрәјини тамам бошалтмаг үчүн сөзләрини бирбаша, сәрт шәкилдә дејир. Һачы Нурунун

функсијасы мәһз бундан ибарәтдир ки, ону да мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирә билир. М. Ф. Ахундов онун симасында гаршысына мүсбәт характер јаратмаг проблеми гојмамышдыр. Буна көрә дә Һачы Нуруну јарымчыг, натамам бир образ һесаб едәнләр о гәдәр дә һаглы дејилләр. Мирзә Фәтәли белә епизодик сурәтләрдән ифша үчүн мәһарәтлә истифадә етмишдир.

Епизодик һадисә вә сурәтләрдә бә'зән ән әсас идеја кизләнир. «Мүрафиә вәкилләринин һекајәти»ндә мәһкәмә сәһнәси, «Сәркүзәшти-вәзири-хани-Ләнкәран»да шикајәтчиләрин гәбулу епизоду, «Һекајәти-Молла Ибраһимхәлил кимјакәр»дә Һачы Нуру сурәти бу кејфијјәтләри дашыјыр. Лакин М. Ф. Ахундовда епизодик сәчијјәли кејфијјәтләр диггәт мәркәзиндә дуран әсас маһијјәтин хидмәтчиләридир. «Һачы Гара»дакы ермәни әкинчиләри образлары бир тәрәфдән, халглар достлуғу идејасыны күдүр, дикәр тәрәфдән, әзиләнләрин, истисмар едиләнләрин даирәсини езоп дили илә көстәрир. Зәһмәткешләр, әзиләнләр вә варлылар, әзәнләр ичтимаи груплары фәргләнир, бу фәргли хәтт үзәриндә халглар достлуғу, милләтләр, зәһмәткешләр гардашлығы идејасынын сарајы учалыр. Ән әсасы исә һәмин сурәтләр комедијанын гәһрәманы Һачы Гаранын хәсислик кејфијјәтинин даирәсини јарыб кенишләндирирләр. Демәли, драматург нә садәчә олараг иштиракчыларын сајыны чохалтмаг, нә артыг јер тутмаг, нә дә мәтләби узатмаг үчүн бу ики сурәти јаратмышдыр. Һәмин сурәтләрин чыхарылмасы һәм әсәрин үмуми идеја һәчминә тәзјиг көстәрәр, һәм дә әсас характер олан Һачы Гаранын портретинин бојаларыны хејли солғунлашдырарды.

«Кимјакәр»дә нухулуларын авамлығыны «бөјүтмәк» үчүн М. Ф. Ахундов мүхтәлиф штрихләрә, епизодик мәгамлара мүрачиәт едир. Белә епизодик бојалардан бири Молла Ибраһимхәлилин комасы гаршысында мыха бағланан хоруз «образы»дыр. Онун васитәсилә драматург «хоруз банламаса сәһәр ачылмазмыш» ифадәсиндәки кинајәни ағыр бир даш кими һиддәтлә һәмјерлиләринин башына чырпыр, «Нухулулары мәнә танымырсанмы?» дејән кимјакәрин сөзүндәки сөјүшү онларын өзүнә чатдырыр. Хоруз «образы» чаһиллик, тамаһкарлыг рүтбәсинин «пагону» кими нухулуларын чијниндән асылыр. Бу «пагон» дағ сигләти илә онларын чијниндән басыр, диз чөкдүрүр, сүрүндүрүр.

«Сəркүзəшти-вəзири-хани-Лəнкəран» əсəриндə ханы нухулуларын «шөһрəтинə» чатдыран шикајəтчилəрин епизоду онун сəфеһлик «рүтбə»сини он чин дə артырыр.

Ингилабдан əввəлки əсəрлəримиздə штрихлəр, епизодлар əн чох ифша етмəјə, гамчыламаға хидмəт көстəрəн езоп үсулу кими нəзəрə чарпыр. Сензуранын нəзəрини əн чох əсəрин ана хəтти, əсас сурəтлəр, бөјүк монологлар чəлб етдијиндəн јазычы мүһүм бир мəтлəбə инчə ејһамлар, хəфиф ишарəлəрлə тохунуб сүр'əтлə кечир вə өз истəдијини дејə билир. Күјə бу кичик нөгтəлəр елə, доғрудан да, кичикдир, бу кичик нөгтəјə бөјүк фикир сығыша билмəз. Əслиндə исə бə'зəн бу «кичик» мəгамлар бөјүјүб əсас кими көрүнəн тəрəфлəри өз көлкəсинə салыр, сəнəткарын үрəк сөзү олур. «Һекајəти-хырс-гулдурбасан»да диванбəји чамаатла гаршылашдығы заман кичик бир штрих верилир. Азəрбајчанча билмəјəн диванбəји нə чамааты анлајыр, нə дə өз фикрини баша сала билир, бу анлашылмазлыгдан өзү дə əсəбилəшир:

Д и в а н б ə ј и *(түндлəшиб)*... Матвеј, сəн түркчə[1] билирсəнми?

К а з а к *(гаим сөвт илə)*. Һəркиз билмирəм, ağa!

Д и в а н б ə ј и. Казаклардан билəн вармы?

К а з а к. Һəркиз билəн јохдур. Ијирми биринчи номерин фөвчүндəн казак Сотников түркчə өјрəнмəк истəјир».

Бу штрих заһирəн бир хəфиф күлүш доғурмагла гуртарыр. Лакин əслиндə бурадакы мəтлəб чамаат гаршысында чыхылмаз вəзијјəтдə галан диванбəјини комик вəзијјəтə салмаг дејилдир. Бу кичик штрихдə бөјүк мə'налы, дəһшəтли бир ифша далдаланмышдыр. Бу сөзлəр чаризмин идарə үсулуну əлə салыр, рүсвај едир. Мəкəр бир халгын дилини билмəдəн онунла рəфтар етмəк, ону идарə етмəк мүмкүндүрмү? Һабуки драматург учгарларда, милли əјалəтлəрдə чар идарə үсулунун бу кејфијјəтдə олдуғуна ишарə едир. Бу сəһнə чаризмин идарə үсулуна пародијадыр. Көрүндүјү кими, бир штрихлə бүтөв дөвлəт идарəси силкəлəнир.

Јахуд «Һачы Гара»да Мкыртычын сөзүнə диггəт јетирəк: «Ај гардаш, бир фағыр падшаһ рəијјəтијик. Өз касыблығымыз илə башымызы сахлајан адамыг. Биз өмрүмүздə бир кəсə зəрəр јетирмəмишик. Јол кəсмирик,

[1] Азəрбајчан *(Т. һ.)*.

бунт салмырыг. Биз нејлијирик ки, өлкә бизим әлимиздән динҹәлә билмир?»

Бу ҹүмләләр ичәрисиндә санки «б у н т с а л м ы р ы г» сөзләри көрүнмәздир вә куја өзүндә хүсуси бир мә'на кизләтмәдән, садәҹә, јазыг әкинчинин јалварышлары ичәрисинә тәсадүфән дүшмүшдүр. Анҹаг М. Ф. Ахундов бу сөзләри гәсдән ишләдир, һәм дә шүурлу сурәтдә әкинчинин дилиндә сәсләндирир. Мәтләб исә будур: өлкәдә там сакитлик дејилдир, һамы итаәтлә чара бојун әјмир, орда-бурда баш галдыранлар, бунт саланлар вар, belә јашајыш јалныз «бунтла» дүзәлә биләр. Бу, јашамаг дејил, сүрүнмәкдир, бу һәјат тәрзи јеријән јашлы адама имәкләмәк өјрәдир; јеримәк, вүгарла, ләјагәтлә аддымламаг үчүн мәһз «бунт» лазымдыр. Бу сөзләрин епизодик сурәтин дилинә верилмәси исә анҹаг һәмин фикри горумаг мәгсәди дашыјыр.

Белә ејһамлардан бири дә гачаг мал үстүндә тутуларкән Һачы Гаранын дедији ифадәләрдә өзүнү көстәрир: «...Мән силистдән гачырдым, јенә силистә дүшдүм! Чибиндән бирәјәдәк башлајачаглар сорушмаға. Ди кәл бош-бош суаллара ҹаваб вер!..». Куја јазычы бу сөзләрлә јалныз Һачы Гараны ифша едир, онун күлүнч вәзијјәтини көстәрир. Лакин әсл мәтләб Һачы Гаранын сон ҹүмләсиндәдир! «Ди кәл бош-бош суаллара ҹаваб вер». Бу ҹүмлә, кичик штрих чар мәһкәмәсинин мүһакимә үсулуну, ич үзүнү ачыб көстәрир. Јахуд Һачы Гаранын начальникә јарым аббасы һаггында сөзләрини хатырлајаг. Мәкәр бу ифадә јалныз Һачы Гаранын характерини тамамламаға хидмәт едир? Һачы Гаранын комик вәзијјәтини шиддәтләндирән бу сөзләр ејни заманда дөвләт нүмајәндәләрини дә санчыр. Бу сөзләрлә хәсис гәһрәман јалныз өзүнә гаршы шиддәтли күлүш доғурмур, һәм дә бу кур гәһгәһәләр ағыр бир зәрбәјә дөнүб началникин, муровун, јасовулларын башына дәјир. Бир хәсис сөвдәкәрин кичик ишарәси илә «чар гошунларыны горујанларын» әсл симасы ачылыр. Бу «сирри» ачмагла Һачы Гара өзүнү оғру, тамаһкар дөвләт нүмајәндәләриндән — муровлардан, јасовуллардан јүксәјә галдырыр.

М. Ф. Ахундов авамлығы, ҹаһиллији, сөвдәкәрләри, гачаг мал алвери илә мәшғул оланлары, фырылдагчы кимјакәрләри ифша едәркән сөзүнү бирбаша дејир; һајгырыр, сатира гамчыларынын шаггылтысы әршә галхыр, лакин о јердә ки, идарә үсулундан, дөвләт адамларындан

данышмаг, онлары дөјмәк лазым кәлир, артыг о епизодлара, штрихләрә кечир, даһа чар чәкиб гышгырмыр, пәрдәли, ејһамлы данышыр, үзүнү биринә тутуб, сөзүнү башгасына дејир, долајы јолларла мәтләб үстә кәтирир. О һәмишә дөвләтә, мөвчуд чар үсули-идарәсинә гаршы чеврилән фикирләрини, ингилаби идејаларыны сензурадан горумаг үчүн хәфиф бир пәрдәдән истифадә етмишдир. Драматург ингилаби мәзмуну эталәт формасында, мүтәрәгги хәбәри, габагчыл идејанын мүждәсини дини руһанилији ифша пријому илә вермәји бачарыр. Мәсәлән, «Һекајәти-мүсјө Жордан вә дәрвиш Мәстәли шаһ»да чадукәрлији, руһанилији ифша едән, аваміара, диндарлара гаршы күлүш доғуран епизодла әдиб сензураја мејдан охумуш, 1948-чи ил Франса ингилабындан бөјүк мәһарәтлә сөһбәт ачмышдыр.

Бә'зән М. Ф. Ахундов һеч бир сөз демәдән дә, нә васитәли, нә дә васитәсиз нитгә мүрачиәт етмәдән дә тәнгид едә билир. О, нечә дејәрләр, лал бир сүкутла да ачы бир һәгигәтдән сөһбәт ачыр. «Һекајәти-мүсјө Жордан вә дәрвиш Мәстәли шаһ» әсәринин «Әфради-әһли-мәчалис»индә охујуруг:

«...

Һ а т ә м х а н а ғ а — Тәклә-Муғанлы обасынын бәји, гарабағлы, алтмыш беш јашында...

Ш ә һ р ә б а н у х а н ы м — онун арвады, гырх беш јашында...».

Бурада ики инсан ады вә онларын јашы гејд олунур. Сүкут едән бу ики рәгәмин (65 вә 45) нисбәти архасындакы мә'на дил ачыр, эски бир адәтдән, онун ејбәчәрлијиндән, гадын көләлијиндән, киши ағалығындан мә'лумат верир. Ики рәгәм арасындакы фәргин (20 ил) сүкутунда тарихи бир факт јува салмышдыр.

М. Ф. Ахундовун билависитә, ја васитәли дедикләри, онун штрихләри, ејһамлары јалныз ајры-ајры инсан характерләри, портретләри јаратмаға хидмәт етмир, ејни заманда ичтимаи һәјаты, мүасири олдуғу һадисәләри, әсри характеризә едир, мөвчуд ичтимаи зүмрәләр вә онларын синфи бахышы һаггында мә'лумат верир, ичтимаисијаси мәсәләләрә мүнасибәти билдирир.

Бүтүн бунлар Мирзә Фәтәли ирсинин дәрин хәлгилији илә сых бағлыдыр. Хәлгилик ади данышыг дилинин, ара сөзләринин, бә'зи мәишәт сөзләринин, ја лору дил синтаксисинин бәдии әсәрләрә кәтирилмәси дејилдир. Бу, ја-

ланчы хәлгиликдир. Әсл хәлгилик исә јүксәк мәфкурәви, дүнјәви мәзмунла она мүвафиг бәдии форманын сых вәһдәтиндә тәчәссүм едир. М. Ф. Ахундовун бәдии ирси мәһз һәмин хәлгилијин көзәл нүмунәсидир. Онда әсл хәлги бир мәзмунла бәрабәр, хәлги формалар да өзүнү көстәрир. Јазычынын форма хәлгилијинин бир тәрәфи онун бәдии дилинин реаллығында, сурәтләрин тәбиәтинә там мүвафиг олмасында, дикәр тәрәфи әсәрләринин композисија, фабула вә башга әдәби пријомларында, бәдии тәсвир васитәләриндә тәзаһүр едир.

М. Ф. Ахундовун әсәрләриндә, хүсусилә комедијаларында чанлы данышыг дилиндә олдуғу кими, мүкалимәләр јығчамдыр, чансыхычы дејилдир; үмумән онун образлары узунчу дејилләр. Сөһбәт узун олдугда белә јоручу олмур. Мүсјө Жорданын үч сәһифәлик бир нитгини хатырламаг кифајәтдир. Бу нитг бәлкә дә охучуја ағыр кәлә биләр, лакин тамашачы үчүн бурада әсла јоручулуг јохдур. Чүнки о, мүхтәлиф отлара, мүхтәлиф објектләрә мүрачиәтән данышыр, үзүнү бир нөгтәјә тутуб, дурмадан һәрдән бир шејә ишарә едәрәк данышығында бир динамика, чанлылыг јарадыр.

М. Ф. Ахундов халг јарадычылығы формаларындан кениш сурәтдә, һәм дә јарадычы шәкилдә истифадә едир. Онун бүтүн әсәрләриндә халг әдәбијјаты мотивләри ајдын сурәтдә һисс олунур. Комедијаларына нисбәтән, заһирән, формача аз хәлги бир әсәр кими нәзәрә чарпа билән «Алданмыш кәвакиб» мәһз халг әдәбијјаты үсулунда гурулмушдур. Бу чәһәт әсәрин експозисијасындан нәзәри чәлб едир. Бурада мүнәччимин јуху көрмәси, онун јозулмасы сәһнәси билаваситә халг јарадычылығы ән'әнәсиндән кәлир: халг нағылларында јухунун мә'насыны тапдырмаг үчүн шаһ бүтүн ә'јанларыны сәфәрбәр едир, өлкә-өлкә сораглашыр, лакин һеч кәс тапа билмир, бүтүн сарај әһли ачиз галыр. Анҹаг бу заман ја халг арасындан чыхмыш бир зәһмәт адамы, ја да әмәкчиләрин тәрәфдары, халгы севән ағыллы бир вәзир вәзијјәтдән чыхыш јолу тапыр, чох једији үчүн кечә раһат јата билмәјән шаһын тохлуғундан көрдүјү гарышыг јухунун доғурдуғу гәзәбдән чамааты гуртарыр вә с.

Лакин М. Ф. Ахунров бу халг әдәбијјаты ән'әнәсинә чох орижинал сурәтдә мүрачиәт едир. Бәли, орижинал, јазылы әдәбијјатда кәләчәк ән'әнәләрә мәнбә ола биләчәк орижинал истифадә! О, һадисәни јозан сарај адам-

ларынын сөзүндән кәскин ичтимаи ифшаваситәси кими истифадә едир. Халг әдәбијјаты пријому илә чидди сијаси фикир ирәли сүрүлүр, ингилаби идеја ашыланыр. Бурада әдаләтли шаһ идејасына истеһза олунур. Әдиб халг арасындан чыхан бир нүмајәндә вермәклә бу фикри даһа гәти шәкилдә гојур: һәтта халг нүмајәндәси дә дөвләти сијаси, ичтимаи вә игтисади зәминсиз идарә едә билмәз; ислаһатла иш кечмәз, деспоту ингилабла јыхмаг лазымдыр.

Халг әдәбијјаты үсулунда јазылан бу әсәр чаризмә, дөврүн үсули-идарәсинә гаршы чеврилмиш бир памфлетдир. Бурада, садәчә олараг Ф. Ф. Ахундов сензурадан горунмаг үчүн заман вә мәканы дәјишдирмиш, фабуланын әсасына гәсдән нағылвары бир әһвалат гојмушдур.

«Сәркүзәшти-вәзири-хани-Ләнкәран»да һадисәләрин инкишафында вә һәллиндә тәсадүфләрин ролу, «Һекајәти-мүсјө Жордан вә дәрвиш Мәстәли шаһ»да дәрвишин Париси дағытмаг үчүн тилсим гурмасы, чаду ишләтмәси, «Һекајәти-Молла Ибраһимхәлил кимјакәр»дә тилсимли иксир әһвалаты вә с. билаваситә халг јарадычылығы мотивләриндән кәлән экс-сәдалардыр. Доғрудур, һәмин һадисәләр реал һәјат фактларындан гидаланмышдыр. Лакин онларын бәдии ифадәси мәһз халг јарадычылығы ән'әнәси илә әлагәдардыр. Бунлар нағылларымыздакы тилсимләри хатырладыр. М. Ф. Ахундов фантастик нағыл пријому архасында атеистик мәзмун, ингилаби символ экс етдирир. О, халг јарадычылығынын сәмәрәли тохумундан мүвәффәгијјәтлә истифадә едир, бурада тилсимин фантастик, дини чәһәтләри атылыр. Халг јарадычылығындан әхз олунан фајдалы, саф тохумлар М. Ф. Ахундов јарадычылығында чичәк ачыр, көзәл бар верир, әслиндә олдуғундан даһа бәһрәли, чешидләшдирилмиш көзәл мејвәләр јетирир. Халг јарадычылығындан, онун нәһајәтсиз, түкәнмәз зәнкинликләриндән, халг дилинин мүдрик сөз хәзинәсиндән, габил мә'нәви сәрвәтиндән өзүнәмәхсус јарадычылыг гүдрәти илә истифадә етмиш олан М. Ф. Ахундовун бәдии сурәтләри, һикмәтли сөзләри халг идракыны зәнкинләшдирмиш, өз нөвбәсиндә она тә'сир етмишдир. Онун Һачы Гарасы бир халг јарадычылығы әсәринин гәһрәманы гәдәр типик сурәтдир. Һачы Гара хүсуси ад олмагдан чыхыб Азәрбајчан дили лексиконунда «хәсис» сөзүнүн синоними кими кениш сурәтдә ишләнәрәк, дилимиздә ономастик мәншәли сөз кими көк

атмышдыр. «Мејмуну јадына салма» ифадәси бир халг мәсәлинә, ширин тәбәссүм јарадан ағыллы бир халг кинајәсинә чеврилмишдир.

Көрүндүјү кими, халг јарадычылығындан истифадә вә халг јарадычылығы ән'әнәләринә садиг галмаг сәнәткарын новаторлуғуна, онун әдәби шәхсијјәтинә, зәррәчә дә олсун, хәләл кәтирмир, әксинә, онун новаторлуг дујғуларына гол-ганад верир, ону гырылмаз телләрлә милли вә бәшәри кејфијјәтләрә бағлајыр. Бүтүн бунлар әдәби симанын мәзијјәти сајылыр. Өз милли әдәби ән'әнәләри үзәриндә гурулан вә фолклорундан гидаланан сәнәткарын ирси өлмәздир. Һәгиги мә'нада милли олан әдәби абидә ејни заманда бәшәридир; милли руһдан, милли көзәллик тәравәтиндән мәһрум олан әдәби нүмунә бәшәри ола билмәз. Әкәр сәнәткар ән'әнәдән вә фолклордан бачарыгла истифадә едирсә, о өзү дә бир мәктәб ола билир, өзүндән сонра кәләнләр үчүн бир мәктәб гојуб кедир. М. Ф. Ахундов мәһз белә бир хошбәхт сәнәткардыр. Өз милли вә әдәби ән'әнәләри үзәриндә дуран М. Ф. Ахундов өзүндән сонракы мәктәб үчүн мөһкәм истинадкаһ олду. О, ади бир маарифчи сәнәткар кими чыхыш етмир, әдәбијјат вә инчәсәнәтин гаршысында даһа јүксәк тәләбләр гојурду. М. Ф. Ахундов мүдрикликлә көрүрдү ки, әдәбијјат, јахуд үмумән инчәсәнәт мүәјјән груп инсанларын әјләнчәси дејилдир. Әдәбијјат, инчәсәнәт инсанын ичтимаи һәјатынын бир ә'засыдыр, онун (инсанын) мөвчудлуғуну шәртләндирән, јашамасыны бәргәрар едән органлардан биридир. Һәр һансы бир үзвсүз инсан шикәстдир, әдәбијјатсыз, әдәби-бәдии тәрбијә харичиндә исә о тәкчә мә'нән шикәст дејил, һәм дә үмумијјәтлә јохдур. М. Ф. Ахундов өз бәдии ирсинә мәһз бу јүксәк тәләбләр нөгтеји-нәзәриндән јанашмышдыр. Буна көрә дә онун комедијалары әсла илк әдәби тәчрүбә нүмунәсинә бәнзәмир. Бунлар бир нечә әсрлик драм ән'әнәси үзәриндә јүксәлән әдәби ирсә охшајыр.

М. Ф. Ахундов Азәрбајчан әдәбијјатында илк дәфә олараг һәјаты, варлығы һәјатын, варлығын өзүндә олдуғу кими экс етдирди. Лакин, әлбәттә, бу, инчәсәнәти, әдәбијјаты адиләшдирмәк, јахуд һөрмәтдән салмаг дејилди, әксинә, онун јени бир чәһәтини, даһа е'чазкар бир мәзијјәтини, хәлгилијинин јени бир кејфијјәтини нүмајиш етдирди .Бу чәһәтдән М. Ф. Ахундов јени бир мәктәб јаратды, јени бир әдәби абидәнин бүнөврәсини гојду.

Бурада тәләсиклик вә натамамлыг көрүнмүр, бу бүнөврә нечә лазымдырса, мәһз елә гојулмушдур; бу, сонра кәлән нәһәнк Азәрбајчан драматуркијасынын санбаллы ағырлығына давам кәтирир. Бинанын мөһкәмлији онун бүнөврәсиндән асылыдыр. Һәмин бүнөврә елә мөһкәмдир ки, онун үзәриндә гурулан Азәрбајчан драматуркијасы һеч бир завал көрмәдән әбәди јашајачагдыр. Бу бүнөврәдә јөндәмсиз гојулмуш бирчә даш да көрүнмүр, бу бүнөврәдә бир гәлпәлик дә олсун, бошлуг јохдур.

САТИРИК ӘДӘБИЈЈАТЫН ДИЛ-ҮСЛУБ ИМКАНЛАРЫ

Ади данышыг материалынын әдәби дил үчүн јарадығыны М. П. Вагиф тәчрүби чәһәтдән нүмајиш етдирди вә ону ишләтмәји дәб салды. Анчаг о бу ишдә мүәјјән истиснаја јол верир, данышыг дилинин сөз вә ифадәләрини мүәјјән һүдуд дахилиндә алыр: бурада өлчү ондан ибарәтдир ки лирик нитг мүһити зәдәләнмәсин, бәдии нитг гејри-әдәби истигамәтә дүшмәсин. Бу мә'нада Г. Закир вә С. Ә. Ширвани онун башладығы просеси јашадыр, дөврүн јени ичтимаи-естетик тәләбләри шәраитиндә һәмин иш үсулуну давам етдирирдиләр. Онлар әдәби-бәдии дилдә данышыг-мәишәт сөз вә ифадәләринин даирәсини сатирик мәзмуна дүшән нүмунәләр һесабына даһа да кенишләндирирдиләр.

Мараглыдыр ки, Вагиф өзү сатирик мәзмунлу «Көрмәдим» мухәммәсиндә данышыг сөз-ифадәләриндән јох, классик лексикондан истифадә етди. Бу о демәкдир ки, сатиранын инкишафында тарихилик вардыр. Вагиф дөврүндә лирик нитг үчүн ади данышыг материалы типик олдуғу һалда, сатирик әсәр, сатирик мүнасибәт үчүн јазылы әдәбијјатда чидди дил әсас васитә олмушдур. Бу, күлүшсүз сатира иди. Сатира үчүн вачиб олан күлүнчлүк вар иди, анчаг күлүш јох иди. Бурада тәнгид кәдәрлә, тәәссүфлә мүшајиәт олунур. Әсәрдә сатиранын бу амили өзүнү көстәрир: «Дүнјада күлүнчдән дәһшәтли һеч бир шеј јохдур. Күлүнч ејбәчәр ахмаглығын е'дамыдыр» (В. Белински). Јә'ни күлүнч мәзмун вар, һәлә сатирик форма тапылмајыб. Бу онунла бағлыдыр ки, биздә тарихән сатира чидди бәдии әсәрләрдә сынаныб: сатира өзүнү илк дәфә гејри-сатирик әсәрләрдә көстәрмиш, севилмиш, бөјүк нүфуз газанараг, һәр һансы бир

жанрын, форманын һимајәсиндән чыхыб вәтәндашлыг һүгугу әлдә етмишдир.

Лакин сонралар да о, һашијә, нахыш кими башга типли формалара јарашыг вермәкдән имтина етмәмишдир. Әввәлләр өзү лирик вә тракик әсәрләрин үнсүрү олан, онларда ајры-ајры мотивләр шәклиндә чыхыш едән сатира бир форма кими мүәјјәнләшдикдән сонра өзүндә лирик вә тракик мотив-үнсүрләр доғурмушдур. Г. Закирин, С. Ә. Ширванинин, хүсусилә М. Ә. Сабирин сатираларындакы лирик сөз-ифадәләр буну ајдын көстәрир.

Анчаг, шүбһәсиз, сатирик нитг үчүн әсас тикинти материалы ади данышығын сөз вә ифадәләридир ки, буну XIX әсрдә Вагиф ән'әнәләри әсасында Г. Закир керчәкләшдирир. Азәрбајчан дилли сатиранын Нәсими, Фүзули вә Вагифдә күчлү нүмунәләринә тәсадүф олунса да, бу анчаг XIX әсрдән профессионал инкишаф јолуна дүшүр. Сатира мәзмунча ихтисаслашдығы кими, форма чәһәтдән дә, дил материалына көрә дә мүәјјәнләшир вә беләликлә, о, әдәби-бәдии форма кими мүстәгилләшир. «Әсл сәнәткар образла јанашы, сөзү, сөз бирләшмәләрини» (Ш. Б а л л и), мәчазлары да јениләшдирир. Әдәбијјатымыз бу гәбилдән олан ади сөз вә ифадәләрә өјрәшмәмишди: *Бир учдан оғурлар, бир учдан сатар;* Өмрүндә *кәлмәјиб доғру дилинә;* Шүкр олсун аллаһа, *тезбазар олду* (З а к и р) вә с. Бу сөзләр сатира дилинин материалыдыр, онларын әдәби дилә гәдәмини сатира ачды. Халг дилиндән әдәби-бәдии дилә кәлән јолда белә нүмунәләрин үзүнә јашыл ишығы «гара сатира» (Ә з и з Н е с и н) јандырды. Белә сөз вә ифадәләр чох һалларда кобуд сәсләнир, бу сырада гарғышлар, сөјүшләр, синизмләр көрүнүр: Бәлкә *өлә, пис үзүндән гуртулаг; Илан әти јејиб јерикдә бишәк,* о мадәр ки, белә пүсәр кәтирди (З а к и р). Амма бу тәәччүблүдү ки, *донгузлара* «Чејран» Ҝим гојду ады, әһли-зәлаләт, *көпәк оғлу* (С. Ә. Ш и р в а н и). Бу сатираларын дили үчүн д о н г у з о ғ л у, и т у ш а ғ ы, к ө п ә к о ғ л у, ј е т ә н ә һ ү р м ә к, м ү р т ә д, г а р а е ш ш ә к вә с. кими сөјүшләр типикдир. Доғрудур, бурада сөз сечмәни бир гәдәр диггәтлә апармаг оларды. Лакин сатирик дилин јарандығы илк мәрһәләләрдә башга халгларда да мизан белә зәиф олмушдур (Рабленин, Гоголун сатира дили илә мүгајисә един). Демәли, өлчүсүзлүк өзү бу башланғыч мәрһәләсинин колоритидир. Сонралар М. Ә. Сабир бу ифадәләр үзәриндә рәндәләмә иши апа-

рыр, әшјаны әламәти илә чанландырыр. *Дејилик нашы, бу ишдә ағарыбдыр јалымыз. Үзү гырхыг дејилик, бир шәләдир саггалымыз* вә с. Бурада Сабир типә бирбаша ат демир, анчаг онун јалы илә сатирик типин сачы арасында әлагә јарадыр, түлкү демир, анчаг онун шәлә гујруғу илә сатирик субјектин саггалыны ејниләшдирир.

Мә'лумдур ки, әдәби дилин үслублары үчүн сечмәнин мәнбәји халг дилидир: халгын дилиндә һәр чүр дүшүнчәнин, мејл вә арзунун тәләбинә, өлчүсүнә мүвафиг нитг материалы вар. Сәнәткарын хидмәти үслубуна — өз фикринин мәзмунуна ујғун дил тапмагда, ондан мәгсәдәујғун истифадә етмәји бачармагдадыр. Јә'ни сатирикләр үчүн дә халг дилиндә пај вар. Азәрбајчан дили халгын тәбиәти илә бағлы, јумор гәлибләри вә материалы илә зәнкиндир (Бәһлул Данәндә вә Молла Нәсрәддинин һикмәт-ләтифә јарадычылығыны хатырла). Азәрбајчан дилиндә сатирик мәзмунлу чох ифадәләр мөвчуддур: О ки вар *өзүн тутуб кечәл гурумсаг*; ... *саггалә дәхи доғрамасын соған, сарымсаг* (З а к и р); Лејк кәл инди биз *әјри отураг,дүз данышаг*; Кимди сичан шаһы, о *ағзы дүшүк* (С. Ә. Ш и р в а н и). Ејни заманда аталар сөзү вә зәрбимәсәлләрин сатирик нитгә ујғунлары сечилир: *Узагдан сиккәјә күллә атачаг* Мин түмән алтуну көрән чанымыз; *Ики јумруг бир баша күчдүр,* — мәсәлдир хәлг ора (З а к и р) вә с.

Дөврүн сатирикләри халг мәсәләләри вә аталар сөзләри гәлибиндә сатирик афоризмләр һазырлајырлар: *Јүз ил башын јерә дөјә, нә һасил Заһидин биһудә ибадәтиндән*; *Јаланы күрсүјә миндирир гәни, Ач ејләјә билмәз доғруну исбат* (З а к и р). Халг дилиндәки афоризмләрлә јанашы, бу дөвр сатирасында фәрди ифадә јарадычылығынын шаһиди олуруг: к н ј а з ј а т а ғ ы, о ғ р у ј а т а ғ ы (мал јатағы мә'насында), ј о ғ у н г у р ш а г (ағсаггал, мө'мин мә'насында), г а т м а г у р ш а г, б е ш м а н а т л ы г к и ш и, с и ч а н ш а һ ы. Һәтта хүсуси исимләрин мүгабилиндә сатирик рәмз-адлар дүзәлдилир: Ј е к ә п ә р, Д ә б ә ҹ к а н и-а л и (зорба һәзрәтләри), Ј а р ы м с а г г а л вә с.

Бу дөврдә сатирик нитг үчүн рус сөзләриндән дә (Закирин дилиндә) тәзә материал кими истифадә олунур. Бә'зән рәсми терминләрлә чан боғаза јыған чар ганунларына ачыг кинајә едилир: Чыхмады, гуртулаг дәрдү бәладән, Күндә бир *закуну* көрән чанымыз; *Палаженија* нәгли та олуб мөһкәм, Кәрәк бәј азалда зүлмүн дәмадәм.

Бә'зән дә данышыг дили, ара сөзләри васитәсилә чар мә'мурларынын нитги хатырладылыр вә онлар күлүш һәдәфинә чеврилирләр. Нә гәдәр варындыр — *знаком, садис!* Олмајанда дејир: *пашол...* Нә истәр, билмәзәм, мәндән кенә *хәнкәл-гушај* кнјаз вә с.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, артыг XIX әсрдә сатирик нитгин өз дил материалы һазырланыр вә сатира дилиндә чидди ихтисаслашма кедирди.

* * *

«Әсл сатира һиссләрин туфаны вә аловлу сөзүн гүдрәти илә нәфәс алыр» (В. Белински). Азәрбајчан сатирасы М. Ә. Сабирин шәхсиндә һәмин имкана чатды. Сабир нәһәнк поезија китабымызын бөјүк бир фәсли олду, бу фәсиллә әдәбијјатымыза јени һава кәлди. Нәһајәт, Сабирлә Азәрбајчан поезијасы јенидән Фүзули сәвијјәсинә галхды. О, тәмтәрагсыз бир дилле поезијаны учалтды: ади јазды, садә јазды. Лакин бу ифадә адилијинин, дил садәлијинин архасындакы мә'на дәринлији, фикир зәнкинлији инсаны дүшүндүрдү, һејран етди. Онун сөзләри мә'на ифадә етмәклә мәһдудлашыб галмыр, рәссам фырчасына чеврилиб портрет јарадыр, лөвһә чызыр, тракик бир сәһнәни инсанын көзләри гаршысында чанландырыр, нифрәт, гәзәб ојадыр, амансызчасына гамчылајыр...

Өз халгына јухарыдан баханларын, онун руһуна јабанчы оланларын «чобан-чолуг» дили адландырдығы бу дил бир халгын мә'нәвијјатыны ифадә едә билир. Бурада Азәрбајчан тәбиәтинин тәравәти, Шәрг мусигисинин аһәнкдарлығы вардыр. Бу сөзләр кур ишыглыдыр, бу ишыгда бүтүн һәјаты көрмәк, һәр шеји сечмәк олур. Сабир сөзләринин ишығы алтында ән кичик, ән гаранлыг, кизли нөгтәләр белә көрүнүр. Лакин бу ишыг бүтүн варлығы парлаг көстәрмир; бу, һәр шеји өз рәнкиндә, һәр сифәти өз әламәтиндә көстәрир, јахшыны да, писи дә, көзәллији дә, ејбәчәрлији дә олдуғу шәкилдә көстәрир. Бу ағ ишыгда гара нөгтәләр хүсусилә ајдын сечилир.

Сабирин ше'рләриндә һәјат санки микроскоп алтындадыр: бурада һәр шеј инчәлији илә, ајрылмыш, фәрдиләшдирилмиш, бөјүдүлмүш тәрздә көрүнүр, бурада һәјатын ади көзлә көрүнмәјән ә'залары да көрүнүр. Бурада һәр јер, һәр шеј, һамы вардыр. Бүтүн бу мүхтәлиф, рәнкарәнк типләр галерејасында һәрәнин өз сөзү, өз да-

нышығы вардыр, һамы бир-бириндән сечилир, һеч кәс бир-биринин ејни дејилдир. Сабир бөјүк сәнәткарлыгла һәр ше'риндә бир вә ја бир нечә тип јарада билир; һәр типин өзүнәмәхсус сөзләрини тапыб ишләдир. Бу чәһәтдән «Бир мәчлисдә он ики кишинин сөһбәти» ше'ри характерикдир:

Вәкил

Һагсыза һаглы дејиб бир чох күнаһа батмышам.

Рөвзәхан

Үммәтин пулун алыб мән көзләрин ислатмышам.

Молла

Күндә бир фитва вериб мәхлугу чох алдатмышам.

Бурада мүкалимә едәнләрин пешәси верилмәсә иди белә, биринчи ифадәнин вәкилә, икинчинин рөвзәхана, үчүнчүнүн моллаја аид олдуғуну һәр бир охучу чох асанлыгла ајырд едәрди. Һәтта дүнјада ејни көзлүкдән бахан, бир зүмрәјә дахил олан ејни әгидәли бир нечә адам чох асанлыгла бир-бириндән фәргләнир. Бу чәһәт Сабирин бөјүк үмумиләшдирмә илә бәрабәр, дәгиг фәрдиләшдирмә бачарығыны да көстәрир. Бүтүн дүнја ишығыны јалныз пулун, паранын архасында көрәнләрдән бири:

Адәми адәм ејләјән парадыр,
Парасыз адәмин үзү гарадыр;

дикәри:

Ады пулдурса пулун, лејк өзү чан јонгарыдыр,
Вермәк олмур гоһума, гоншуја, гардаша, этә;

башга бириси:

Аршимед: «Бир нөгтә-булсајдым, она билистинад
Галдырардым чүрми-әрзи» — сөјләмишдир; лејк мән
Галдырардым бүсбүтүн Ираны да, Тураны да,
Кисәмә кирсәјди анчаг бир беш-он јүз мин түмән, —

дејир. Ајдындыр ки, гәтијјән бири дикәринин ејни олан ики тип ола билмәз: онларын характериндә мүәјјән фәргләр олдуғу кими, ифадә тәрзләри дә тамамилә башга-башга олачагдыр. Бурада сөзләр о гәдәр мәһарәтлә сечилмишдир ки, үчүнчү типин биринчијә, икинчинин дә үчүнчүјә нисбәтән пула гаршы даһа һәрис олмасы, даһа артыг пул дүшкүнү олмасы там ајдынлығы илә нәзәрә чарпыр. Бу чәһәтдән икинчи типи сәчијјәләндирмәк үчүн «чан јонгары» ибарәси һәссаслыгла сечилмишдир. Ајдын

олур ки, бу адам үчүн пулдан башга, дүнјада һеч нә јохдур. Пулу «чан јонгары» адландыран шәхсин «Верәрәм динини, иманымы, амма пулуму вермәрәм», — дејә сөзүнә вурдуғу јекун онун типик характерини даһа да мүкәммәлләшдирир.

Дил һиссләрин, дујғуларын, психолокијанын — бүтөвлүкдә инсанын дахили аләминин, онун мә'нәвијјатынын ачарыдыр. Дил лөвһә јаратмаг үчүн сөз сәнәткарынын фырчасыдыр, сөз исә характери, мә'нәвијјаты там ајдынлығы илә чанландырмаг үчүн онун бојаларыдыр. Бурада һәр боја, һәр сөз өз јериндә олмалыдыр ки, лөвһәнин — характерин көрүнүшүндә ујғунсузлуг јаранмасын.

Инсан оланын чаһү чәлали кәрәк олсун,
Инсан оланын дөвләти, мали кәрәк олсун,
Һиммәт демирәм, евләри али кәрәк олсун;
Алчаг, уфачыг дахманы саманмы санырсан?
Ахмаг киши, инсанлығы асанмы санырсан?!

Бу лөвһәдә јазыг бир фәһлә илә үзбәүз дајанмыш Бакы капиталистинин амиранә көркәми, ловға, тәкәббүрлү характери, түфејли тәбиәти ән кичик чизкиләринә гәдәр чанланыр. Бу мәһз јени ичтимаи мөвгејә гәдәм гојмуш Азәрбајчан капиталистидир, букүнкү синфи мөвгејинин маһијјәтини дәрк етмәмиш дүнәнки мүлкәдардыр. О, данышығындан гәрб капиталистләринә охшамыр: онлардакы дәбдәбәли, тәмтәраглы, курултулу ибарәләр бунда јохдур.

Инсанлығын мә'насыны јалныз вар-дөвләтдә көрән бу капиталист, нәһајәт, «Һиммәт демирәм, евләри али кәрәк олсун» дејәрәк, һиммәтин, гејрәтин өз тәбиәтинә јабанчы олдуғуну билдирмәклә өзүнү даһа да рүсвај едир. Фәһләјә «пулсуз киши» дејә мүрачиәт едән капиталист, «киши» сөзүнү өз аләминдә бөјүк бир кинајә илә ишләдир. Чүнки она (капиталистә) көрә бүтүн јахшы кејфијјәтләрин, о чүмләдән кишилијин әсас әламәти дөвләтдир, пулдур. Сабир фәһләјә кинајә едән капиталистә күлүр. «Пулсуз киши» дејән капиталистин фәһләјә кинајәси мүгабилиндә Сабирин бүтүн түфејлиләрә гаршы өлдүрүчү сарказмы курлајыр.

Һеч кәс башгасыны өзү гәдәр таныја билмәз. Һеч кәси өзү-өзүнү ифша етдији гәдәр башгасы ифша едә билмәз .Типин дили илә тәнгид даһа габарыг тә'сир көстә-

рир. Мәһз бу сәбәбдәндир ки, орижинал бир услуба малик олан Сабир, типи өз дили илә ифша етмәјә, гамчыламаға даһа артыг үстүнлүк верир. Сабирин ше'рләриндә һәрә өз ич үзүнү ачыр, өзүнү рүсвај едир:

Истәмәм нури, гаранлыг севирәм,
Мүлки-Ираны думанлыг севирәм,
Бошлајыб шәһри, јабанлыг севирәм,
Бәсди шаһлыг, дәхи ханлыг севирәм,
Сәбзәвар илә Мәјамеј сатырам!
Ај алан, мәмләкәти-Рej сатырам!

Санки Сабир сојугганлылыгла гулаг асыр, тип исә өз мә'нәвијјатыны ачыр, һарај салыб өзүнү рүсвај едир.

Мәсәлдир, дејәрләр: инсан өз ејбинә гаршы кор олар. Бәс нә үчүн Сабирин типләри бу гәдәр «мәрдликлә» өз ејибләрини ачыб көстәрирләр? Чүнки бу адамлар өз ејибләри илә фәхр едирләр. Һәмин ејибләр, ләкәләр онлар үчүн шәрәфдир, намусдур, һәјатдыр, јашамагдыр. Дөвләтли ифтихарла, ағыз долусу дејир:

Дөвләтлиләриз, мәгсәдимиз ејшү сәфадыр,
Меһманларымыз бүсбүтүн әрбаби-ғинадыр,
Көкдүр, јекәдир, бојнујоғундур, нүчәбадыр,
Бәјдир, ағадыр, ағзы дуалы үләмадыр,
Бишмишләримиз мин чүрә ләззәтли гидадыр.

Даһа бураја нә әлавә етмәк лазымдыр! Һәр шеји өзү дејир: онун јашамагдан јеканә мәгсәди ејш вә сәфадыр; өзү дә о, меһманларынын көк, јекәгарын, бојнујоғун олмасы илә, гарнынын тохлуғу илә өјүнүр. Бу образын дүнјаја бахышынын, һәјат зөвгүнүн мә'насы будур. Әлбәттә, әмәкчи инсан бу сифәтләрлә гүрурланмаз.

Естетик бахышын синфилији һаггында Н. Г. Чернышевскинин дедикләри бу чәһәтдән сәчијјәвидир. О гејд едирди ки, көлкәләрдә, салонларда бөјүмүш, бир аз да зәиф, солғун бәнизли инсан задәканлар үчүн көзәллик нүмунәси ола биләр; мужик үчүн исә тәбиәтин саф гојнунда бој атмыш, күнәш алтында јанмыш, јанағындан ган даман инсан көзәлдир.

Сабир бир-биринә зидд олан бу ики мүхтәлиф тәбиәти һәссаслыгла дујур, ејбәчәр һәјат тәрзиндән хошланан бојнујоғунларын, һејвәрәләрин синфи зөвгүнүн чиркинлијини фаш етмәләрини өзләринә һәвалә едир. Онлар исә зәһмәтсиз әмүрләри илә өјүнүрләр.

Бир бөлүк бошбоғазлыг, һејвәрәлик адәтимиз,
Долудур лә'нәт илә, гејбәт илә сөһбәтимиз.
Охумагдан пајымыз јох, јазыдан гисмәтимиз,
Бу авамлыгла белә бир сөзү тәфсир едәрик,
Мүмкүн олдугча мүсәлманлары тәкфир едәрик.

Бәли, бу сабиранә үслубдур: Сабир бу үслубу, бу үслуб да Сабири мәшһурлашдырмышдыр. Һәмин үслубун маһијјәти будур: шаир өз типләрини данышдырыр, өзү дә гулаг асыб күлүр, башгалары да; өзү дә гәзәбләнир, башгалары да.

Әсәри типин дили илә вермәјин башга чәһәти дә вардыр: бу үслуб бир тәрәфдән, мүәллифин ифадә имканларыны кенишләндирир, дикәр тәрәфдән, сатира дилиндә јол верилә билән ачыг-сачыг ифадәләри охучу күтләсинә мүәллифин дили илә јох, образын өз дили илә чатдырыр.

Лап бизи овсарладылар, миндиләр,
Ај кечән әјјам, оласан индиләр;

јахуд:

Дејилик нашы, бу ишдә ағарыбдыр јалымыз,
Билирик дини-мүсәлманы бу күн өз малымыз,
Үзүгырхыг дејилик, бир шәләдир саггалымыз...

Бу сөзләри Сабир өз дили илә десә иди, ифадә тәрзи етик чәһәтдән нөгсанлы көрүнәрди. Лакин буну ифша објектинин өзү дејир. Бу чәһәт етик норманы сахламагла бәрабәр, јумору даһа да күчләндирир.

Тәнгид објекти күлүнч вәзијјәтә дүшәрәк ифша олунур. Беләликлә, сатирик әсәрин гаршысында ики вәзифә дурур: ифша етмәк, күлдүрмәк. Сабирин мәгсәди ифша етмәкдир. О бу мәгсәд үчүн күлүшдән бир васитә кими истифадә едир. Сабирин мәгсәди типи гырманчламаг, ејни заманда охучуну күлдүрмәкдир. Сабир көз јашы ахынчаја гәдәр күлдүрүр. Үрәкдән кәлән бу күлүшүн нәтичәси олан көз јашы һәмин күлүшү өзүндә гәрг едир, халг үчүн, вәтән үчүн јанан бир үрәјин көз јашлары галыр.

Ејбимизи чулғаламышды әба,
Һәр нә кәлирди, бошалырды габа.
Ким нә ганырды, — нәди зөһдү рија?!
Нахоша хаки-дәримиздән шәфа,
Сомәәмиз Кә'беји-еһрам иди,
Ах! Нечә кеф чәкмәли әјјам иди!

Бу күлүшүн архасында үрәјә ахан көз јашларыны көрмәмәк мүмкүн дејилдир. Сабир күлдүрәрәк ағладыр, ағладараг күлдүрүр. Вәтән өвладынын гәлбиндә нифрәт дә ојадыр, мәһәббәт дә јарадыр, ону гејрәтә кәтирир, сәфәрбәр едир.

* * *

Сатирада тәнгид, тәнгид хатиринә дејилдир. Тәнгид ислаһ етмәли, сәмәрәли нәтичәјә сөвг етмәлидир. Әкәр сатира ибрәт вермирсә, сәфәрбәр етмирсә, о күчсүздүр. Һәр бир јарамазлығын, алчаглығын, ејбәчәрлијин ифшасы архасында ишыглы, парлаг, күлүмсәр бир идеал дајанмалы, инсанлыг ләјагәти тәлгин едән бир ибрәт дурмалыдыр. Тәрбијә етмәк үчүн әсәрин башлыча формасы олан дил материалы әсас рол ојнајыр. Бурада мүһүм мәсәлә хам һалда мөвчуд олан дил материалындан истифадә бачарығыдыр. Сәнәткар даһа чох сәмәрә вермәк үчүн сөзләри нә шәкилдә ишләтмәлидир? Бу чәһәт сәнәткарын үслубу илә характеризә едилир. Сабир, демәк олар, сөзүн тә'сир гүввәсини күчләндирмәк, ифадә даирәсини кенишләндирмәк үчүн һәр ше'риндә јени бир форма тапа билир. «Хејирхаһ» бир ата өз оғлуна нәсиһәт едир:

Бәсдир, еј оғул, бош јерә бу елмә чалышма,
Ганын тәләф олду!..
Чых дағa-даша, јол кәсибән гарәтә башла,
Ахырда гачаг ол.
Сал бир бешатан бојнува, бу адәтә башла,
Һәммали-јараг ол.

Сабирин гәләми илә чәркәләнмиш сөзләр бурада өз лүғәти мә'наларынын әксини ифадә едир. Бу чәһаләт чарчысы атанын өвладына нәсиһәт үчүн ишләтдији сөзләрдәки мә'нанын әкс гүтбү баша дүшүлүр. Сөзләрин бу шәкилдә ишләнмәси илә көстәрилән тәрбијәви тә'сир онларын мүстәгим мә'надакы тә'сириндән гат-гат үстүндүр. Санки сөзләр бурада лүғәтдәки мә'наларынын чәрчивәсини парчалајыр, әлавә гүввә кәсб едир, дүнја ишығына чан атанларын көзүндә нура чеврилир: бу чаһил «ата нәсиһәти» нәтичәдә ағыллы, хејирхаһ бир нәсиһәт, ибрәтли бир дәрс олур.

Чәһаләт јухусундан ајылан, тәрәггијә көз ачан халгын сәси гәфләт аләминдә кеф чәкәнләри горхуја салыр, јеничә ојанмаға башлајан күтләни чәһаләт јухусуна вермәк үчүн лајла чалыр:

Тәрпәнмә, амандыр, бала, гәфләтдән ајылма!
Ачма көзүнү, хаби-чәһаләтдән ајылма!
Лајлај, бала, лајлај!
Јат, гал дала, лајлај!
Бир ләһзә ајылдынса, гутар чаныны, јухла,
Ат тирјакыны, чәк, баба, гәлјаныны, јухла,
Инчинсә сағын, вер јерә сол јаныны, јухла.
Илләрчә шүар етдијин адәтдән ајылма!
Лајлај, бала, лајлај!
Јат, гал дала, лајлај!

Бу, мәс'ум бир көрпәни јатырмаг үчүн охунан ширин ана лајласы дејилдир. Бу лајла јатырмыр, чәһаләт јухусуну говур, инсаны ајылдыр, гәфләт вә чәһаләт аләминә гаршы бир үсјан сәдасы кими сәсләнир, ишыглы, хошбәхт кәләчәјә доғру һәрәкәт маршы кими курлајыр.

Бир тәрәфдән, шаирин халг јарадычылығынын лирик мәзмун ифадә едән формасындан өз сатирик мәгсәдинә мүвафиг мүвәффәгијјәтлә, бачарыгла истифадә етмәси — лирик формаја сәнәткарлыгла сатирик мәзмун вермәси, дикәр тәрәфдән, сөзләрин кинајәли мә'на билдирмәси ше'рин тә'сир күчүнү даһа да артырыр, «чәһаләт вә гәфләт лајласыны» үсјанкарлыг нәғмәсинә чевирир.

Бурада сөзләрин кинајә мәгамында ишләнмәсинин хүсусилә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Сабир әсәрләриндә кинајәјә она көрә бөјүк үстүнлүк верир ки, кинајә күлүшү шиддәтләндирир, ону гәһгәһәјә чевирир. Күлүш исә јаралы чәһәт үчүн олдугча дәһшәтлидир. Ислаһ үчүн һеч бир өјүд-нәсиһәт, тәблиғат күлүшү өз һүгугунда әвәз едә билмәз. Мәһз буна көрәдир ки, Сабирин үслубуну сәчијјәләндирән амилләр ичәрисиндә кинајә әсас хәтләрдән бирини тәшкил едир: кинајә Сабир үслубунун шаһ дамарыдыр.

Кинајәли сөз фөвгәл'адә гүввәјә малик олур, инсан шүурунун дәринликләринә гәдәр нүфуз едир, ән күт ағлы белә гычыгландыра билир. Сабирин кинајәси хүсусилә јандырыб-јахычыдыр, дәһшәтли дәрәчәдә сарсыдычыдыр.

Сабир амансыз бир кинајә илә дејир:

Доғрудан да, Мәмдәли, гејрәт һәлал олсун сәнә!
Бағи-шәһдә етдијин ишрәт һәлал олсун сәнә!
Әһлинә шаһ олдуғун дөвләт һәлал олсун сәнә!
Вердијин мәшрутеји-милләт һәлал олсун сәнә!

Сабир гәсдән «доғрудан да» сөзүнү ишләдир. Бу сөз о гәдәр мүвафиг сечилмишдир ки, онун фикрин ифа-

дэсинэ вердији тэканы башга һеч бир сөзлэ ифадэ етмэк олмазды. Бу мисраларын ифадэ етдији, онсуз да өлдүрүчү гүввэјэ малик олан кинаіэни «д о ғ р у д а н д а» сөзү даһа да шиддэтлэндирир, санки санбаллы бир чэкичэ күрз ағырлығы верир. Мэһз бу сөзүн көмэји илэ ајдын олур ки, Сабир садэчэ «һалал олмасын» демэк истэмир, гэзэблэ «һарам олсун» дејир.

Сабир шаһда олмајан кејфијјэтлэри садалајыр:

Мүстэгиллэн һөкмүраны олдуғун Иранына
Һанкы хидмэтдэн сагындын, та тохунсун ганына?
Инди бир Иран дејил, алэм күвэнсин шанына,
Намына, намусуна, инсафына, вичданына;
Әһли-вичдан вердији гијмэт һэлал олсун сэнэ!
Доғрудан да, Мэмдэли, гејрэт һэлал олсун сэнэ!

Бу садалама, бир тэрэфдэн, мөвчуд олмајан сифэтлэрэ ишарэ едиб онлары јада салдығындан истеһзаны, кинаіэни күчлэндирир, дикэр тэрэфдэн, мисраларын охунуш тонуну кетдикчэ јүксэлдир. Үмумијјэтлэ, садалама һэм ифадэ олунан фикрэ габарыглыг верир, һэм дэ мисранын сэлислијини, рэванлығыны артырыр:

Нијјэтин саф, е'тигадын пак, гэсдин мэс'эдэт,
Миллэтин шад, өлкэн абад, үмдэ фикрин мэрһэмэт...

Һэр мисрада үч чүмлэ вардыр. Белэ садэ чүмлэлэрин ишлэнмэси фикрин ифадэсини сүр'этлэндирир, кинаіэли фикирлэрин силсилэси тез-тез бир-бирини эвэз едир: санки арам-арам eниб-галхан гамчы сүр'этлэ дөјэчлэмэјэ башлајыр.

Сабир бэ'зэн кинаіэни гүввэтлэндирмэк үчүн лирик тэшбеһэ мүрачиэт едир:

Хуни-эхван илэ гој олсун вэтэн бир лалэзар,
Залиманын зүлмү һэркиз етмэсин вичдана кар,
Тэк учалсын шэ'нимиз, олсун тэәјјүш бэргэрар,
Олсун, олсун, гој чох олсун бөјлэ лэззэтли һэјат!

Бир гајда олараг, лирик мэгамларда ишлэнэн «л а л э з а р в э т э н» тэшбеһини Сабир бөјүк бир усталыгла сатира мүһитинэ кэтирир, лирик тэшбеһдэн сатира һэдэфини сэррраст вурмаг үчүн истифадэ едир.

Әлбэттэ, Сабирин сөзлэринин гүввэси јалныз кинаіэ јаратмагда дејилдир. Шаирин сөзлэри һэмишэ, һэр јердэ ана дилинин мүдриклији илэ, халг дилинин гүдрэти илэ нэфэс алыр:

Зилли-Султан, бура саj дөjдүрүб алдыгларыны!
Сөjүб алдыгларыны, сөjдүрүб алдыгларыны!

Өз мүстәгим мә'насында ишләнмиш бу сөзләрдә халгын гәзәби фыртына далғасы илә әтрафа чырпыр.

— Көрмә! — Баш үстә, jумарам көзләрим.
— Динмә! — Мүтиәм, кәсәрәм сөзләрим.
— Бир сөз ешитмә! — Гулағым бағларам.
— Күлмә! — Пәкеj, шаму сәһәр ағларам.
— Ганма! — Бачармам! Мәни мә'зур тут,
Бөjләчә тәклифи-мәһалы унут!
Габили-имканмы олур ганмамаг?
Мәчмәри-нар ичрә олуб jанмамаг?
Еjлә хәмуш атәши-сузаныны,
Гыл мәни асудә, һәм өз чаныны!

Бурада сөзләрин һәгиги, мүстәгим вә кинаjәли мә'налары говушмушдур. Ше'рдә халг данышығына мәхсус һазырчаваблыг, чанлы халг дилинә аид jығчамлыг вардыр. Бу мисраларда инчә бир кинаjә, хәфиф бир истеһза чанланыр. Һәмин диалогда әсрләр боjу тәһгир олунмуш, мәшәггәтләрә гатлашмыш, һеч кәсә мүтичәсинә боjун әjмәмиш бөjүк бир халгын чошғун һиссләри тәлатүмә кәлир, гәзәби туфан гопарыр. Бу кичик ше'р заһирән шух бир зарафаты андыран сакит jуморла, тәмкинли кинаjә илә башланыр. Бурадакы чавабларда («Баш үстә, jумарам көзләрим» вә с.) кинаjә хүсусилә диггәти чәлб едир. Лакин ше'рин сонуна доғру сөзләр мүстәгим мә'нада ишләнмәjә башлаjыр. Кинаjәли сөзләрлә башланан ше'р мүстәгим мә'нада деjилмиш сөзләрлә битир. Кинаjәли башланғыч мүстәгим мә'налы сөзләрдә ифадә олунмуш халг идракынын түғjаны илә сона чатыр.

Сөз исрафчылығы Сабирә jаддыр. Онсуз да сөзә гаршы һәддиндән артыг гәнаәтчилик көстәрән Сабир даһа аз сөзлә бөjүк фикир ифадә етмәк үчүн jени-jени мүхтәлиф формалар ахтарыр, jығчам ифадә илә кениш мәтләбләр ачан формалар тапыр. Бу формалардан бири фикрин суал-чаваб васитәсилә ифадә олунмасыдыр. Бу, бир тәрәфдән, форма көзәллиjидир; бурада сәнәт әсәри үчүн мәзиjjәт саjылан бир чәһәт — фикрин бирбаша, чылпаг шәкилдә деjил, долаjы jол илә ифадә едилмәси хүсусиjjәти өзүнү көстәрир: дикәр тәрәфдән, дилдә ифадә jығчамлығы jараныр, сөз гәнаәтлә ишләнмиш олур.

Шаир мәтләби лүзумсуз jерә узатмамаг үчүн бу үсу-

ла мүрачиәт едир; чаваб суалын мәзмунунда олур. Бу, ифадәјә даһа артыг лаконикликверир. Мәтн (контекст) шаирин билаваситә вермәдији, лакин хәјалындан кечирдији фикри (сөзалты мә'наны) чанландыра билир.

Шаир бә'зән чавабы гәсдән өзү вермәјиб, ону охучунун тәфәккүрүнә һәвалә едир. Лакин бә'зи һалларда чавабы Сабир өзү верир:

— Һәп кичикләр кичик икән бөјүјүр,
О нәдир ки, бөјүк икән кичилир?
— Бу кичилмәк фәгәт мүсәлманын
Бојнуна һәр бир әмрдә бичилир.

Бу хүсусијјәт о заман өзүнү көстәрир ки, суала бир нечә шәкилдә чаваб вермәк мүмкүн олур. О һалда фикри дәгиг чатдырмаг үчүн чавабы шаир өзү верир. Анчаг бу чәһәт форма чевиклијинә һеч бир хәләл кәтирмир.

Сабир ше'рдә лаконизм јаратмаг вә артыг сөзә јер вермәмәк үчүн диалоглардан кениш шәкилдә истифадә едир. Ше'р бүтүнлүклә диалоглардан ибарәт олур, бир кәлмә дә олсун мүәллиф сөзү ишләнмир. Артыг сөз ишләтмәмәк үчүн шаир өзүнү, бир нөв, һадисәдән тәчрид едир:

— Шәһри-мә'лумунузун вәз'ү гәрары нечәдир?
— Һәмдүлиллаһ, нечә көрмүшдүсә Нуһ, ејләчәдир...
— Иттиһад әмринә даир данышырсызмы бары?
— Данышыр бир парамыз, лејк боғаздан јухары!..

Бу чәһәт ејни заманда ифадәләрә бир чанлылыг кәтирир: ше'рдә драматизм јаранып, динамика өзүнү көстәрир, һадисә кетдикчә инкишаф едир. Ше'рин сонуна доғру кет-кедә сөһбәт чиддиләшәрәк драматик бир кәркинлик әмәлә кәлир. Сојугганлылыгла башланан ади һалһвал, сорушма типләрин ичтимаи чәбһәсини даһа габарыг тәрздә ајдынлашдыран бир коллизија илә гуртарыр:

— Сүннијү шиә тәәссүбләри ләғв олдуму ја?
— Нә дедин? Күфр данышдын! Чырарам ағзыны һа!
— Габили-әрз сөзүм јох, мәни әфв ет, кедирәм...
— Бечәһәннәм ки, кедирсән, сәни худ мән нејирәм?
Буна бах, ағзына бах, сурәти-идбарына бах!
Башынын шапгасына, етдији көфтарына бах!!

Бир сөзлә, шаир диалоглары даһа да садәләшдирир, әсл сөһбәтә, әсл данышыг дилинә чевирир; мүкалимә

еДәнләрин суал-чавабы бә'зән бир вә ја бир нечә сөздән ибарәт олур, мисранын вәзнини тамамламаг хатиринә суал-чаваба артыг сөзләр дахил едилмир; ше'р елә бил әсл халг данышыг дилинин стенограмыдыр.

— Нә хәбәр вар, мешәди?
— Сағлығын!
— Аз чох да јенә?
— Гәзет алмыш Һачы Әһмәд дә..
— Паһ! Оғлан, нәмәнә? Сән өзүн көрдүн аланда?
— Белә нәгл ејләдиләр...
— Јенә бир башга хәбәр вармы?
— Бизим гоншу Кәрим...
— А..· А.. А?..
— Бәли, һә... һә!..
— О нә гајрыб, де көрүм?
— «Молла Нәсрәддин» алыб, һәм өзү, һәм оғлу охур...

Сабирин демәк истәдикләри ше'рдәки сөзләрлә гуртармыр. Охучу ше'р битәндән сонра даһа чох дүшүнмәјә башлајыр: дүшүнә-дүшүнә охујур вә ше'р ахыра чатдыгдан сонра да дүшүнмәкдә давам едир. Бу, сөзләрин мәгсәдәмүвафиг сечилмәсиндән вә форманын гурулушундан асылыдыр. Мәтндә мадди шәкилдә мөвчуд олан сөзләр мадди шәкилдә өз әксини тапмајан, лакин шаирин фикриндә јашајан мә'наны ачыр. Беләликлә, ше'рдә билаваситә өз әксини тапмыш сөзләрин ики вәзифәси олур: бири дејилмиш фикри ифадә етмәк, дикәри дејилмәмиш фикри чанландырмаг үчүн зәмин јаратмаг, фикир силсиләсини давам етдирмәк үчүн васитәчи олмаг.

Де, хејр олсун, јуху көрдүм ки, бир дәрја кәнарында
Төкүбләр јанбајан, гат-гат, бүтүн лај-лај һүрријјәт!..

Хурушан мөвчләр һәр сәмтдән јексәр һүчумавәр,
Көрүб әмвачы кәшитидән учалды: вај һүрријјәт!

Бу сәсдән сәксәниб дурдум, көтүрдүм, саәтә бахдым,
Һәлә көрдүм ки, шәбдир, сөјләдим: лајлај, һүрријјәт!

Һәмин ше'рдә шаир мараглы бир сүжет гурмушдур: бөјүк бир һадисә он ики бејтлик бир ше'рдә поезија дили илә нағыл олунур. Бурада ики тип вардыр: бири «һүрријјәт јухусуну» данышан, о бири сәбирлә гулаг асан. Бу сөзләр јалныз данышанын јох, ејни заманда динләјәнин дә симасыны ашкар едир. Ше'р һәмсөһбәтләрдән биринин өз јухусуну данышыб гуртармасы илә битир. Мә'-

лумдур ки, бундан сонра икинчи һәмсөһбәтин данышығы башламалыдыр: о, јухуну јозмалыдыр. Лакин онун сөзләри ше'рдә јохдур. Анчаг ајдын олур ки, о өз мүсаһибинин јухусуну хејрә јозачагдыр, чүнки «һүррийјәт тајларыны» дәниздә кәмијә јүкләјирләр: су ајдынлыгдыр, јәгин, үмидвар олурлар ки, «һүррийјәт һалвасындан» онлара да пај дүшәчәкдир.

Сонунчу мисрадакы сөзләр хүсусилә диггәтлә сечилмишдир. Типин бу сон сөзләрини Сабир өзү кинајә илә пычылдајыр. Ше'рин сүжетинә јекун вуран сонунчу мисра ејни заманда јени бир сүжетин башланғычыдыр. Лакин һәмин сүжет әсәрдәки типләрә мә'лум дејилдир. О јалныз ше'ри охујуб гуртаран ариф охучунун хәјалында чанланыр: бу сүжет 1905—1907-чи илләр дөврүндә азадлыг уғрундакы мүбаризәнин нәтичәләридир. Охучунун шүуруну мәшғул едән мәзмун исә Сабирин ше'рдәки сөзләри әсасында јараныр.

Әлбәттә, сөзә һәр шәкилдә гәнаәт етмәклә дејилмәмиш мәзмуну, сөзалты мә'наны чанландырмаг олмаз. Һадисәнин кедиши әввәлдән елә гурулмалыдыр ки, мәтнин архасындакы мә'на думанлы галмасын, сөзләрдә ифадә едилмәмиш мәзмун мәтндәки мәзмунун тәбии нәтичәси олсун, сонра кәлән өзүндән әввәлкиндән нәш'әт етсин.

Ахунд

...Бизләрә молла-филанкәс јазан асар кәрәк!
Биз олаг ондакы мәзмунә хәбәрдар кәрәк!

Кәндчи

О јазыб, јер өкүзүн бујнузу үстүндә дурур,
Биз кәрәкдир инанаг ки, киши бөјлә бујурур?

Ахунд

Буна шүбһән дә вар?

Кәндчи

Әлбәттә, инанмам бу сөзә!

Ахунд

Лә'нәтуллаһ, а кавур, шәкк едирсән өкүзә?!

Бу гыса, долғун сәһнә ахундун суалы илә битир, чава-

91—7

бы исә мә'лумдур. Суал ики дәфә верилир, анчаг бир дәфә чаваб алыныр. Ахунд гәзәбиндән суалыны бир гәдәр дә тәкфир илә тәкрар едир. Лакин бу суалын тонундан чавабы да мә'лумдур. Һәтта әввәлки чаваб верилмәмиш олсајды белә, јенә дә бу суалын чавабы кәндлинин сөһбәтинин үмуми кедишиндән ајдынлашарды. Ејни заманда ахундун билаваситә чавабсыз галан әсәби суалы кәндлинин тәмкинли сурәтини бүтүн чизкиләри илә көз гаршысына кәтирир. Сабирин гәләм-фырчасы бир суалла ики характер, ики портрет чанландырыр, ики инсан фигурунун чизкиләрини тамамлајыр.

Өз јериндә, дүзкүн, мүвәффәгијјәтли ишләнмиш сөзүн һакимијјәти мәғлубедилмәздир. Бу, дөјүш чәбһәсиндә ән әлверишли мөвге тутмуш орду һиссәсинин вәзијјәтинә бәнзәр: о, истәдији һәдәфи вурачаг, истәдији објекти фәтһ едәчәк, һеч бир тәһлүкә көзләмәдән мәгсәдинә чатачагдыр. Сабирдә бүтүн сөзләр белә бир мөвгејә малик олдуғундан бөјүк сәфәрбәредичи гүввәјә саһибдир: бу сөзләр нүфуз едир, шүура һаким кәсилир, һәрәкәтә сөвг едир. Буна көрә дә А. Сәһһәт бөјүк һәссаслыгла дејирди ки ,Сабирин ше'рләринин Сәттар хан һәрәкатына бир орду гәдәр көмәји олмушдур.

Сабири охујаркән, истәр-истәмәз, дејирсән: бу фикир анчаг белә дејилә биләрди, бу сөзләри ишләтмәк, һәм дә мәһз бу шәкилдә сыраландырмаг лазым имиш:

Бу гәдәр гышгырыға дурду гонум-гоншу тамам,
Дәбәришмәз дә, верибдир, дејәсән, чан, өлүбә!

Һәтта дејирсән санки бу инверсија да (сөз сырасынын позулмасы) олмалы имиш, өзү дә мәһз белә олмалы имиш: ч а н в е р м ә к мүрәккәб фе'ли парчаланмыш, һиссәләр арасында д е ј ә с ә н сөзү ишләнмишдир. Фе'л парчаланса да, һиссәләрин јери дәјишсә дә, шаирин сөзләр үзәриндәки бүтүн әмәлијјаты тәбии көрүнүр. Гәрибәдир, әдәби дил нормасынын, грамматик ганунун позулмасы санки мисранын бәдии кејфијјәтини даһа да артырыр, ифадәнин сәлислијини, рәванлығыны јүксәлдир. Сабирин сөз үзәриндәки мәһарәтли чәрраһлыг әмәлијјаты ифадәјә сағлам бәдии фикир билдирмәк габилијјәти вермәклә нәтичәләнир. Бу она көрә беләдир ки, Сабирин әлиндә гәләм әсмир.

Франсыз сәнәткары Мопассан јазырды ки, сизин, һаггында данышмаға башладығыныз әшја, нечә олур-олсун,

ону адландырмаг үчүн анчаг бир исим, онун һәрәкәтини ифадә етмәк үчүн јалныз бир фе'л вә тә'јин етмәк үчүн тәкчә бир сифәт вардыр. Бу исим, бу фе'л, бу сифәт тапылмајынча ахтармаг лазымдыр вә һеч бир заман дәгиг олмајан сөзлә кифајәтләнмәмәли, һеч заман чәтинликдән гуртармаг үчүн, һәтта дил фокусуна мүвәффәгијјәтлә ујғун кәлсә дә (вәзн, гафијә вә с. ҹәһәтдән мүвәффәгијмәтли көрүнсә дә — *Т. Һ.*) сахталыг ардынча гачмамалы.

Санки бу сөзләр Сабир ше'ринин дилинә нүмунә олараг дејилмишдир. Сабирин ше'рләриндә бүтүн сөзләр јерли-јериндәдир. Мүәјјән бир фикри билдирмәк үчүн онун ишләтдији нитг һиссәләриндән мувафиг сөзләр тапмаг мүмкүн дејилдир.

Мәзлумларын көз јашы дәрја олачагмыш, —
Дәрјалары, үмманлары нејләрдин, илаһи?!..
Бағын, әкинин хејрини бәјләр көрәчәкмиш, —
Тохм әкмәјә деһганлары нејләрдин, илаһи?!
Иш рәнчбәрин, күч өкүзүн, јер өзүнүнкү, —
Бәјзадәләри, ханлары нејләрдин, илаһи!

Бурада һеч бир сөзү башга бир сөзлә әвәз етмәк олмаз. Сабирин поезијасы бир-биринә јарашан әлван, рәнкарәнк тәбии күлләрдән салынмыш халыдыр. Бурада сөзләрә тохунмаг, һәтта онларын јерини белә дәјишдирмәк мүмкүн дејилдир. Сабирин мисралары тунчдан төкүлмүшдүр. Бу ше'ри башга бир мусиги илә, башга бир аһәнклә охумаг олмаз: ону Сабир өзү бәстәләмишдир. Сабирин мисралары шаирин өз мусигиси илә охунур. Бу мәзмуну ифадә етмәк үчүн јалныз белә бир интонасија, аваз сечилмәли иди: һәмин еффекти јаратмаг үчүн анчаг суаллы нида авазы лазым иди.

Сабирин дилинин бу көзәллији халг дилинин көзәллијидир, онда чанлы данышыг дилинин тәбиилији вардыр:

Ах, ај кечән илләр, нола бир дә доланејдин,
Тазә јенә беш јүз ил олунча дајанејдин,
Елми, әдәби, фәзли, кәмалати данејдин
Еј билдир, инишил, нола одлара јанејдин!..

Сөзләрин сырасы, чүмләләрин ифадә олунма тәрзи данышыг дилинин синтаксисидир. Лакин Сабир данышыг

дилинин сәмәрәли тохумуну көтүрүр. Сабир билир ки, данышдығы кими јазмаг вә јаздығы кими данышмаг сәнәт үчүн, сәнәткар үчүн мәзијјәт дејилдир. Буна көрә дә «Сабирин дили халг данышыг дилинин өзүдүр» сөјләмәк һеч дә о демәк дејилдир ки, о, данышыг дили илә сәнәт әсәринин дили арасында бәрабәрлик ишарәси гојмушдур. Әксинә, халг данышығыны данышыг дили илә сәнәт дили арасында ејнилик нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә инчә бир һәссаслыгла ишләтмәјин әзијјәти даһа бөјүкдүр. Бу, һәр бөјүк сәнәткарын имканы дахилиндә олмајан фөвгәл'адә бир гүдрәтдир.

Будур, тарихи инкишафын зәрури нәтичәләри олан јениликләри өзү үчүн бәла билән, мүгәддәс сајдығы өтән күнләринин ләззәти илә јашајан, кечмиш асудәлијиндән килејләниб һејфсиләнән бир руһанинин данышығы:

Анд олсун өтән күнләрә, диванә олублар!
Исламә дә, иманә дә биканә олублар!
Биллаһи, башым чыхмајыр, ајә, нә олублар?!
Һүрријјәтә-мүрријјәтә мәстанә олублар!..
Баһ-баһ!.. Јенә баһ-баһ!... јенә баһ-баһ!..
јенә баһ-баһ!..
Ләһөвлә вәла гүввәтә илла вә биллаһ!

Бу, бөјүк үмумиләшдирмә имканына малик олан, орижинал бир типин портретини, характерини чанландыран јүксәк кејфијјәтли сәнәт дилидир: ејни заманда хилас едилмәз тәәссүф фәрјады илә дил-боғаза салмадан һарај чәкән, одланан, говрулан, ичин-ичин јаныб түстүләнән бир адамын ади данышығыдыр. Бу, сәнәткар гәләми илә сәнәт дону кејинмиш чанлы халг дилидир: халг данышыг дилинин садәлији вә гүдрәти илә нәфәс алан сәнәт дилидир!

Санки Сабир бә'зән бир луғәтчи кими чыхыш едир; ше'рдә ишләтдији мүәјјән сөзүн луғәти мә'насыны верир.

Әввәлчә верирләр сизә һүрријјәти-әфкар,
Јә'ни данышыб фикринизи ејләјин изһар.

Сөзүн луғәтини вермәкдән Сабир өз сатирик мәгсәдини ифадә етмәк үчүн бир васитә кими истифадә едир.

Үмумијјәтлә, ше'рдә, бәдии әсәрдә сөзүн мә'насыны изаһ етмәк мүхтәлиф сәбәбләрә көрә олур: бә'зән мүәллиф ишләтдији јени бир сөзүн охучуја мә'лум олмајачағыны көрдүкдә охучу илә өз арасында анлашылмазлыг јаратмамаг үчүн бәдии дил илә сөзүн мә'насынын тәсви-

рини верир. Мәсәлән, и л г ы м сөзүнү илк дәфә әдәби дилимизә кәтирән халг шаири С. Вурғун мәһз бу мәгсәдлә һәмин сөзүн мә'насыны ајдынлашдырыр вә дејир:

Сонралар билдим ки, «илгымдыр» ады,
Дүшсүн ше'римизин сөз хәзнәсинә.

И л г ы м сөзүнү тәшбеһ кими ишләтмәк истәјән С. Вурғун мәтни анламаг үчүн садәчә олараг охучуја ачар вермишдир.

Бә'зи һалларда исә бәдии әсәрдә луғәтчилик сырф үслуб хүсусијјәти дашыјыр. Сабирдә мәсәлә мәһз бу шәкилдәдир. Сабирин мәгсәди һеч дә һ у р р и ј ј ә т и - ә ф к а р сөзүнүн мә'насыны ајдынлашдырмаг дејилдир. Әксинә, бурада луғәтчиликдән кинајәни шиддәтләндирмәк үчүн бәдии васитә кими истифадә олунур. Буна көрә дә шаир сөзүнә бу шәкилдә давам едир:

Вәгга ки, данышдыз, вүзәра олду хәбәрдар,
Мүтләг көрәчәкләр ки, чибиштанә зәрәр вар,
Һәр фәнн илә олса, говачаглар сизи начар,
Чүнки бу јығынчагда олур һәггиниз инкар.

Сабирин сатирик луғәтинин мәгсәди тамамилә ашкар олур. Бу чәһәт шаирин ашағыдакы мисраларында нәзәри чәлб едир:

Әсири-гејди-фәгр олдун, јазыг, тәслими-һирман ол,
Чалышма, бир ишә кетмә, фәгәт мә'јусу налан ол.
Гәзајә чарә јох, кирјан ол, үрјан ол, пәришан ол,
Сәбур ол, шакир ол, јә'ни мүсәлман ол, мүсәлман ол!..

Бурада м ү с ә л м а н сөзүнүн лингвистик (дилчилик) нөгтеји-нәзәрдән луғәти мә'насы верилмир: ислам дининин тәлгин етдији мәнфур сифәтләрә тә'нә вурулур, мүсәлманчылығын тәблиғә чалышдығы мүтилик әхлагы е'дам олунур. Бурада образлы тәфәккүрлә м ү с ә л м а н сөзүнүн ифадә етдији дини тәригәт мәфһумунун енсиклопедик шәрһи верилир. Сөзүн ифадә етдији мәфһуму ачмагла Сабир дәһшәтли бир сарказм јарадыр.

Һансы бир дилчи һәмин сөзүн мә'насыны бу гәдәр дәгигликлә верә биләрди. Һансы бир философ һәмин тәригәт анлајышыны бу дәринликлә изаһ едә биләрди,

Сабир даһи сөз устасыдыр, сөз онун гәләминдә олдугча мүтәһәррикдир. Сабир ону һәр һансы шәклә сала билир, она истәдији мә'наны верә билир, истәдији мә'нада

ишләдә билир. Дилдә сөзүн чохмә'налылығы кениш јајылмыш бир һадисәдир. Сабирин гәләми илә бу чохмә'налылыг даһа да кенишләнир: бөјүк сәнәткарын дилиндә сөзләр бир нечә мә'нада ишләнир:

Һәр нә дүз версән, вер, оғлум, борчуну вермә тәмам,
Һәр нә алсан, ал, амандыр, алма касыбдан сәлам.

Һәр нә чәксән, чәк, вәли чәкмә хәчаләт гүбһдән,
Һарда јатсан, јат, ајылма, дурма һәркиз сүбһдән..

Һәр нә чәксән, чәк, бәрадәр, чәкмә дүз мизаныны,
Чәкмә сән милләт гәмин, чәкмә, чәк өз гәлјаныны.

Бахмасан ејтамә, бахма, бахма, бах ләв'бәтләрә,
Кәлмәсән иманә, кәлмә, кәлмә, кәл лә'нәтләрә...

Бурада чохмә'налылыг ифадә едән вермәк, алмаг, чәкмәк, бахмаг, кәлмәк фе'лләриндән һәр бири бир нечә мә'нада ишләнмишдир. Сабирин бачарығы јалныз бу чохмә'налылыгдан истифадә етмәкдә дејил, һәм дә бунунла өз сатирик мәгсәдини ифадә едә билмәсиндәдир. Бу мә'налар дилдә билаваситә сатирик мәзмунла мөвчуд дејилдир. Бир сөзүн ифадә етдији мүхтәлиф мә'наларын һамысына Сабирин гәләми сатирик мәзмун верә билир.

Сабирин гәләми илә ишләнмиш сөз ејни бир вәзијјәтдә мүхтәлиф мә'на ифадә едир. Бу мә'налардан һәр бирини мәтн ајдын сурәтдә чатдырыр:

Аризи-гәмләр әлиндән үрәјим шишмиш иди,
Зәнн едирдим едәчәкдир она чарә чијәрим;
Бәхти-мәнһусимә бах, мән бу тәмәннадә икән
Башлады шишмәјә инди үзү гарә чијәрим.

Ше'рдә бир тәрәфдән үзү гарә сөзләри идиоматик мәзмун кәсб едәрәк е'тибарсыз мә'насыны билдирир, дикәр тәрәфдән, үзү гарә чијәр бирләшмәси гара чијәр анлајышыны верир.

Сабир лазыми бәдии вүс'әти әлдә етмәк үчүн дилин бүтүн дахили имканларындан истифадә едир, орижинал формалар ахтармаға чалышыр. Шаир бир чох һалларда ше'рин әввәлиндән фәргли олараг финалыны гыса мисралардан ибарәт олан бәндләрлә битирир. Бу, јекун вурмаг үчүн дилин чевиклијини артырыр: һәмин мисраларла һәмчинс фикирләр сүр'әтлә садаланыр вә ше'р динамика илә, јүксәк тонла сона чатыр, нида илә гуртарыр:

Аста-аста дәбәриб гурдалашырсан, дејәсән?!..
Бүсбүтүн мәфсәдәләрлә булашырсан, дејәсән?!

А балам, ејбини ган!
Бир һәја ејлә, утан!
Јохса тәкфир едәрик,
Лапча рүсва олусан!

Фикри долғун сурәтдә нәзәрә чарпдырмаг үчүн Сабирин истифадә етдији васитәләрдән бири дә мүәјјән мисралары нәгәрат шәклиндә тәкрар етмәсидир. Шаир нәгәрат мисралары ше'рин әввәлиндә ишләдир, нәзәрә чарпдырмаг истәдији әсас фикри, үмумән, габарыг шәкилдә бурада верир, һәр бәнддән сонра (бә'зән азачыг дәјишиклик илә) тәкрар олунан бу бејт шаирин әсас мәтләбини дәфәләрлә хатырладыр:

Османлылар, алданмајын, аллаһы севәрсиз!
Иранлы кими јатмајын, аллаһы севәрсиз!

Бу нәгәратларла шаир һәр бәнддән сонра охучунун тәфәккүрүнә тәкан верир.

Халг дилини инчәлијинә гәдәр билән, онун сөз хәзинәсиндән мәһарәтлә истифадә едәрәк бәдии дилимизи даһа да зәнкинләшдирән, онун сатирик ифадә имканларыны артыран Сабир өз үслубуна ујғун јени ифадәләр, сөзләр јарадыр, ја да анчаг халг данышыг дилиндә галан ифадәләри, сөзләри бачарыгла әдәби-бәдии дил мүһитинә дахил едир. Сабир һәјәчанлы дөврүнүн һадисәләрини тәшбеһә чевирир:

Тахыл-тахыл дејиб дә чох чығырма зәнкәзурлу тәк,
Бәјин-ханын, ханын-бәјин әлиндә еһтикары көр.

Сабир ше'риндә чох аз һалларда ади, сакит интонасијалы чүмләләрә раст кәлмәк олур, онун дили баштанбаша бәдии суаллар, нидалар, хитаблардыр. Бу тамамилә тәбиидир, чүнки о нағыл етмир, тәсвир етмир, о чағырыр, һарајлајыр, ојадыр, тәшвиг едир. Онда сојуг темпераментли дил јохдур, сојуг бир чүмлә јохдур: онун ифадәләри наләлидир, фәрјадлыдыр, туғјанлыдыр.

Сабир үрәјинин атәшиндән од алан һәрарәтли дили илә охучунун үрәјини сәринләдир, онун үрәјиндән тикан чыхарыр. Охучу нифрәт етдији типи шаирин сөзләриндән даһа кәскин ифша етмәк мүмкүн олмадығыны көрүр вә үрәјиндән тәбии бир нида гопур: «Бах, белә! Охгај! Лап

аталарыны јандырыб!» Шиддәтли јанғыдан сонра сәрин булаг сују ичәр кими адамын үрәји буза дөнүр. Ше'ри охујуб гуртардыгдан сонра да аһәнки, мусигиси гулагларындан кетмир, узун мүддәт онун ләззәтиндән алдығын мә'нәви ширинликлә гидаланырсан.

А. СӘҺҺӘТИН ОРИЖИНАЛ ВӘ ТӘРЧҮМӘ ДИЛИНИН ВӘҺДӘТИ

Сөз усталары әдәби-бәдии дилин тарихиндәки хидмәтләринә көрә ики гисим олурлар: бә'зиләри халг дили үммаңына баш вуруб инчиләр чыхарыр, она сығал чәкиб чилалы шәкилдә, ја да илк вәзијјәтиндә әдәби дил хәзинәсинә верирләр. Бә'зиләри исә биринчи гәбилдән олан мүасирләринин кәтирдикләри инчиләри чилалајыр вә сәләфләриндән кәлән дил материалыны мүасирләшдирирләр. А. Сәһһәт икинчи гисим сөз усталарындандыр.

А. Сәһһәтин романтизми өз дили илә халг зә增инә сөјкәнир. Һәтта о бә'зән лирик-чидди вә романтик әсәрләринин дилиндә д а д а н м а г, г а х м а г, е л л и ј и (һ а мысы мә'насында), о ғ у р л у ғ а у ј м а г, г о р у г - г а ј т а г с ы з, д у р ғ у з м а г, о б а ш д а н д а н (обашдан әвәзинә) кими данышыг дилинә мәхсус сөз вә ифадәләри ишләтмәкдән чәкинмир.

Данышыг дили үнсүрләринә јер вермәси онун сатираја мејл етмәси факты илә бағлыдыр. О, тәбиәтән лирикдир, романтикдир. Лакин бир тәрәфдән, мәдәни јүксәлишә, маарифә мане оланлара вә ја мәдәнијјәти, маарифи сахтакарчасына анлајанлара нифрәти, дикәр тәрәфдән, «Молла Нәсрәддин» сәнәтинә пәрәстиш, Сабир ше'ринә алудәчилик ону динч гојмур. Шаир сатирик әсәрләр јазмаға чәһд едир, анчаг сатира үчүн ана дилинин вердији нештәрли, ијнәли сөзләр тапа билмир. Мәсәлән, интеликентләри ифша едән ше'риндә боллуча франсыз сөзләри ишләтмәји бәдии сатирик нитг үчүн кифајәт сајыр. Доғрудур, бурада ана дили сөзләринә лагејдлик фонунда милли вә әчнәби чизкиләрин тәзадындан тәнгидедичи шәраит јараныр. Бунунла белә, ифша чидди публисист тонда кедир, онун дилиндә сатираја мәхсус үслуби бојалар түндләшмир. Анчаг һәр һалда шәхсән сатираја мејли вә молланәсрәддинчиләрин дил тәчрүбәси әсасында сатирик нитгин халг данышығы илә үзви әлагәдә олмасы гәнаәти А. Сәһһәтдә данышыг дили елементләри-

нә рәғбәт ојадыр. Белә үнсүрләр бә'зән онда һәлә о заман әдәби дилдәки үслуби сечмәнин там һалда тәшәккүл тапмамасы илә бағлыдыр: д а з, ч ы ғ, ә к и л м ә, л ә һ л ә м ә к вә с. Көрүнүр онларын алтында бөјүк *даз* гајалар, онун алтында зәиф, *чығ*, гурумуш кол-кос вар; Гушлар учду, *әкилди;* Күнүн һәрарәти халгы *ләһләдир.*

Лирик-романтик дилимизин А. Сәһһәтә гәдәр зәнкин ән'әнәси олмушдур. Лакин А. Сәһһәт һәмин сәрвәтә гејри-ихтијари јијәләнмир. Бәдии дил мәсәләсиндә онун мүәјјән, дүшүнүлмүш, шүурлу мөвгеји вардыр. Шаир ше'римизин ән'әнәви тәшбеһләр системинә, ифадә тәрзинә мүнасибәтини билдирир, һәмин мәчазларын јени дөвр үчүн јарамадығыны М. Ә. Сабирдән әввәл, чидди планда, нәзәри чәһәтдән әсасландырылмыш шәкилдә е'лан едир: «Шүәраји-сабигәмизин әш'ар вә әбјатынын тәбии әһвала мүғајир олдуғундан охујан кәсләрә кәсаләт вә нифрәт кәтирмәји вә һеч бир сурәтдә инсан үчүн мә'рифәт вә ибрәт дәрси ондан һүсула кәлмәдији мә'лумдур. Мәсәлән: гәддин сәрв ағачына охшадылмасы, ја мәһбубун үзүнү бәдр аја бәнзәтдикләри кими вә јаинки гашлары јаја вә кирпикләри оха тәшбиһ тутдуглары гәбил. Вә бу гәдәр вар ки, тәзә сәбкдә бу аначаг бизим шүәралардан бир нәфәр олмајыб ки, бу мәтләбә мүлтәфит олуб, өз ше'рини тәбии һиссијјатын мәзмунуна даир нәзм етмиш олсун».[1]

Һәмин фикри рәһбәр тутан А. Сәһһәтин дилиндә јени ичтимаи шәраитә ујғун, милли ојаныша ишарәләр едән јени типли тәшбеһләр ишләнир: *чанлы мејит, дири табут, бәнзи солғун, һалы позғун, һәрәкәтсиз, мәбһут.* Мәсәлән, Чанлы *мејјитми* дејим, ја ки *дири* бир *табут.*

Белә тәшбеһләр әдәби дил үчүн мүвафиг лексик ваһидләрин конкрет синтактик бирләшмәсиндән үзә чыхан үслуби неолокизмдир. Бунларла јанашы, ади данышыг дилиндән кәлән *бәнизи солғун, һалы позғун, һәрәкәтсиз* кими бәдии тә'јинләр образы һәјатдан тәчрид етмир, ону реал инсан кими мөвчуд иш шәраитинә, һәјат тәрзинә бағлајыр. Бу тә'јинләр өз тәбиилији илә һәјат тәрзинин инсанын әһвали-руһијјәсиндәки мөһүрүнә чеврилир. О заман хүсусилә лирик-романтик дилдә белә ади тә'јин

---

[1] «Тәзә ше'р нечә олмалыдыр?» мәгаләси. *Бах:* А б б а с С ә һ һ ә т. Әсәрләри, ики чилддә, 2-чи чилд. Бакы, Азәрнәшр, 1976, сәһ. 7.

ишләтмәк јениликдән башга, һәм дә чәсарәт иди. Јахуд шаир бәдии образын физики гүввәтини чанландырмаг үчүн классик поезијанын Күһкән, Фәрһад сөз-образларына мүрачиәт етмир, халг дилиндән алдығы *дамарлы* тә'јини илә ишдә, дәзкаһ архасында бәркимиш әзәләли инсанын — фәһләнин, әмәкчинин реал образыны чанландырыр: Өвладлары гејрәтлидир, *дамарлы*.

А. Сәһһәт идејасына вә бунунла бағлы дилинә көрә тамамилә мүасир олан јени ше'р јазмағы шүурлу мәгсәд кими изләјир. О дәфәләрлә «нәғмә, гәзәл» сөзләрини гејри-мүасир әсәр мә'насында ишләдир вә һәмин формалардан имтина едир: «Нә кәрәкдир, јазасан фаидәсиз *нәғмә, гәзәл!*»

А. Сәһһәт ше'ринин дилиндә интонасија мүасирлијин мүһүм көстәричиси кими диггәти хүсусилә чәлб едир. Шаирин ше'рләриндә ваһид, монотон интонасија, ичтимаи мәзмунлу романтик ше'рләриндә лирик нәғмә интонасијасынын зәрифлији јохдур. Онун интонасијасында романтика үчүн сәчијјәви олан лирик-мелодик көк галыр, лакин она ичтимаи-мүбариз пафоса ујғун публисист тембр гошулур. Беләликлә, онун лирик тону:

> Јаз мөвсими ендикчә сәмадан јерә ахшам
> Күн нуру верир дағлара мин рәнки-диларам —

мисралары илә башланан романтик ше'рин сентиментал ахарында галмыр. Доғрудур, А. Сәһһәт ше'рин бәдии нәфәсиндә — интонасијасында белә бир рәнки хошладығыны е'тираф едир вә ону поетик дилдә реализм кими тәгдим едир. Анчаг о, ичтимаи һәјата нүфуз етдикчә, һәјатын ичтимаи-мүбариз пафосу шаирин ше'р аһәнкинә нүфуз едир, онун лирик мелодијасыны симфоник елементләрлә зәнкинләшдирир, ичтимаи атмосферин өз далғалары илә ону долғунлашдырыр.

А. Сәһһәт заманәнин һансы тону тәләб етдијини билир вә дејирди: «Ејһам илә, кинајә илә натиг олмалы». Буна көрә дә онун ән јахшы әсәрләриндә бәдии интонасија синкретик-симфоник характердә олур. Бу чәһәтдән «Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» ше'ри чох сәчијјәвидир. Бурада әсасән ики интонасија чалары вардыр. Шаирлә Ше'р пәрисинин диалогунда зәиф, бир гәдәр дә интим мелодија дујулдуғу һалда, шаирлә Шәһәрлинин диалогунда драматик сәвијјәдә сәсләнән чидди аккордлар ешидилир, А. Сәһһәт дилинин бүтүн хүсусијјәтләри — лирик,

сатирик, реалист, романтик чизкиләри бирләшир. Ше'рин лексикону шаирин үслуб мәнзәрәсини биткин һалда экс етдирир. Мәhз бу ше'рин тимсалында А. Сәhһәтин бәдии интонасијасында һансы тонун үстүнлүк тәшкил етдијини көрмәк олар. Шаир нәтичә е'тибарилә она «Галх, киши, ач бир көзүнү» дејән Шәһәрлијә фикрән тәслим олур. Бу о демәкдир ки, шаир мүбариз бәдии публисист тона јүксәк гијмәт верир. Ше'рдәки *вәтәндаш, диндаш, гардаш, илдырымлар сачмаг, фыртыналар ичад етмәк, фәрјад етмәк, имдад етмәк, хидмәт етмәк* кими сөз вә ифадәләрин, *«Вәтән уғрунда кәрәк шәхс фәдакар олсун, Бөјлә мөвсүмдә јатан кимсәләрә ар олсун»* шүар-нидаларын, *«Борч дејилми едәсән нәф'ли хидмәт вәтәнә?» «Ананын дәрдинә өвлад шәрик олмазмы?»* кими нараһат суал-чағырышларын јаратдығы тон шаирин үслуби интонасија-пафосуну мүәјјәнләшдирир.

Тәбиидир ки, шаир һәмин үслуби кејфијјәтә өз тәрчүмәләриндә дә сәдагәтли галыр. Онун тәрчүмәләри дә нидалар, суаллар, хитаблар вә чағырышларла, сијаси-публисист терминләрлә зәнкиндир.

А. Сәhһәт бәдии мәзмуна, бәдии предметә ујғун бәдии интонасија сечмәјин устасыдыр. Мәсәлән, «Әhмәдин гејрәти» ше'риндә епик лөвһәјә ујғун ағыр, әзәмәтли ритм сечилир.

Көјәрин, көј чәмәнләрим, көјәрин,
Сүнбүлүм, јасәмәнләрим, көјәрин...

мисралары илә башланан ше'рдә кичик бир мәктәблинин данышығындакы сәмимијјәт, аһәнкдарлыг өз экс-сәдасыны тапыр. Күл-чичәклә үз-үзә дуран, өз садәлөвһ дүшүнчәсиндә күлләри, чичәкләри инсаны баша дүшән, тәсәввүр едән мә'сум бир көрпәнин хитабындакы мелодија ше'рә көчүрүлүр. Јахуд:

Ағ дәвә алчаг кедәр,
Голунда голчаг кедәр,
Ағ дәвәнин көзләри
Јерә дәјәр дизләри.
Енди чаја јуһ-јуһ,
Ағча маја јуһ-јуһ.

Бурада мисралар халг бајатыларынын, һолаварларын аһәнкини хатырладыр. Шаир мисралары дәвә карванынын јеришиндәки ләнкәрлә һәмаһәнк гурмушдур.

Классик поезијанын сөз вә ифадәләрини Сабир сатирик мәзмуна ујғун јенидән мә'наландырды; А. Сәһһәт исә бу сөзләрин лирик потенсиалына тохунмур, она јени шәраитин ичтимаи нәфәсини, өз дөврүнүн лирикасыны әлавә едирди.

Едәмән тәрк, Фүзули, сәри-кујин јарын,
Вәтәнимдир, вәтәнимдир, вәтәнимдир, вәтәним —

дејән Фүзули севкилинин ағушуну өз јурдуна бәнзәдир. Һәм дә Фүзулидә «вәтән» сөзү мәскән, исти сығыначаг мә'насындадыр.

Көнлүмүн севкили мәһбуби мәним
Вәтәнимдир, вәтәнимдир, вәтәним —

дејән А. Сәһһәт исә вәтәни севкили мәһбубуна чевирир. Ше'рдә «нәшвү нүма вермәк», нанү нәмәк вермәк» ифадәләри, вәтән анлајышы, вәтән гајғысы илә бағлы уғурлу тапылмыш поетизмләрдир. Шаир «вәтән» сөзүнүн ичтимаи мәзмунуну даһа да дәринләшдирир, нөвбәти мисраларда ону «ана» образы илә мүгајисә едир. Бу һалда *«Сүдүдүр ким, доланыб ганым олуб»* демәклә с ү д вә г а н рабитәсиндә мадди-мә'нәви кејфијјәтләрин поетик ифадәси үчүн мәнтиги зәмини һәссаслыгла мүәјјәнләшдирир. Вәтән образыны бүтүн мүчәссәмлији илә учалтмаг үчүн әчдадымызын — бабаларын мүгәддәс гәбрини јада салыр. Бир силсилә шәклиндә шаирин ассосиасијалары беләдир: в ә т ә н вә с е в к и л и образы. Бурада с е в к и л и сөзүнүн классик бәдии дилдәки мунислијиндән истифадә олунур, һәмин сөз јени ичтимаи мәзмун газаныр: в ә т ә н вә а н а. Ананын нәфәси вә доғмалығы бу тәшбеһин һәјат прототипидир. Нәһајәт, в ә т ә н вә д у з-ч ө р ә к, в ә т ә н вә м ә д ф ә н әлагәләриндә сөз-образлар вәтәнин портретини чанландыран ән мүнасиб чизкиләрдир. Нәһајәт:

Вәтәни севмәјән инсан олмаз,
Олса, ол шәхсдә вичдан олмаз —

мисралары бу лирик ше'рдәки сөзләрин ичтимаи-бәдии кәсәринә ујғун мүвафиг публисист јекундур.

А. Сәһһәт дилинин мүһүм кејфијјәтләриндән олан сөзүн ичтимаи мәзмунла јүкләнмәси онун фәсилләр һаггындакы ше'рләриндә даһа габарыг нәзәрә чарпыр. Мә-

сәлән, јазын илк әламәтләри олан гарангуш, сел, дашгын чајлар, кечә-күндүзүн таразлығы кими деталлардан истифадә едилир вә фәслин үмуми портрети чызылыр. Шаирин бу мөвзуда јаздығы бир чох ше'рләрдә иглим ичтимаи шәраитин көстәричиси олур, ше'рин лексикону тәбиәти чәмијјәтә чевирир.

Бурада сөзләрин сечими ја баһарла инсанын күзәраны арасында тәзад јарадыр, ја да гышын сәртлији јајын бүркүсү илә инсанын әһвалы арасындакы аһәнкдарлығы, ујғунлуғу әкс етдирир. Онда үмуми фәсил анлајышы јохдур, кәнд, онун иши, инсанларын вәзијјәти вар. Бу мәнзәрә онун тәрчүмәләри илә мүгајисәдә дәрһал нәзәрә чарпыр.

Тәрчүмәләриндә көзәллијин тәрәннүмү фонунда инсанын тәбиәтә мәһәббәти чанландырылыр. Орижинал ше'рләриндә исә тәбиәтин инсана гајғысы нәзәрә алыныр. Инсанын әһвали-руһијјәси илә тәбиәт вә иглим арасында шаир елә үнсијјәт јарадыр ки, ше'р охучуја тарихи бәдии сәнәд кими чатыр; јајын, гышын һаггында шаирин үрәкачан сөһбәтиндән һисс едирсән ки, бу ше'р јазылан ил уғурлу, мәһсуллу, мәрһәмәтли кечмишдир. Дујулур ки, шаир фәсилләрә касыбларын көзү илә бахыр: јај әкинчинин ахытдығы ган-тәри удуб, ону мәһсула һәсрәт гојан әждаһа сифәтиндә тәсәввүрә кәлир. Јахуд гышын гары вәтәнин чөлләринә, дүзләринә јох, вәтәндашларын үрәјинә јағмышдыр, гарын ағ өртүјү архасында касыбын гара мүсибәти көрүнүр.

А. Сәһһәт тәрчүмә етдији әсәрләрин јалныз мәфкурәсиндән өјрәнмир, һәм дә дил тәчрүбәсиндән бәһрәләнир. Тәсадүфи дејил ки, онун тәрчүмә дили ше'ријјәти, ајдынлығы, хәлгилији илә нәинки орижинал әсәрләринин дили сәвијјәсиндә дурур, һәтта бир сыра һалларда онлардан мүкәммәлдир. Бу һалда тәрчүмә едилән әсәрин орижиналындакы дилин, бәдии тәсвирин шаирә күчлү тә'сирини нәзәрә алмаг лазымдыр. О, А. С. Пушкинин мәшһур «Гыш» ше'рини белә тәрчүмә едир:

Будур, шимал јели гопуб кувулдар,
Сүрүкләјиб булудлары выјылдар.
Будур, јенә гыш нечә ки, вар кәлир,
Шахта кәлир, сојуг кәлир, гар кәлир.
Сәпир гары ағачлара, коллара
Дәрәләрә, тәпәләрә, јоллара.
Ағ өртүјә бүрүндүрүр аләми,
Чулғалајыр, кејиндирир аләми...

В. Белинскинин дедији кими, бурада Пушкин рус гышынын поезијасыны чанландырыр.

Луғәт тәркибинә, вәзнинә, аһәнкинә көрә миллиләшиб Азәрбајчан тәбиәтиндән бир лөвһәјә чеврилән бу тәрчүмәдә Пушкинин рус дилиндә јаратдығы рус гышына мәхсус ше'рријјәтин чизкиләри ашкар дујулур. Јенә Пушкинин «Гыш јолу, ја гыш сәфәри» ше'ринин тәрчүмәсиндән бир нечә мисраја диггәт јетирәк:

...Сүрүчүнүн шәргисиндә вәтән сәси динләнир,
Каһ руһума бәһчәт верир, каһ гәлбимә гәм кәлир.
Нә ишылты, нә дә чыраг, нә бир гара дахма вар,
Һәр јер бүтүн јијәсизлик, һәр јер бүтүн галын гар.
Фәгәт һәрдән бахар икән узун, узаг чөлләрә,
Алаверст ағачлары кәлир анчаг нәзәрә.

Ше'рин әввәли верилмәсә дә, бу мисраларын бир тәрәфдән, лирик мелодијаја чеврилән аһәнки, дикәр тәрәфдән дә вәтән торпағыны зәриф бир портрет кими чанландыран сөзләри өз мунислији илә ше'р һаггында там тәсәввүр верә билир. Бу ше'р бүтөвлүкдә көнүл охшајан поетик бир лөвһәдир: *далғаланан думанларын арасындан ајын чыхмасы; гәмли јатан сәһралара гәмли-гәмли нур сачмасы; гыш сәфәриндә тәк јолун көнлү дарыхдырмасы; һарын атларын арабаны сүрүкләмәси; чалынан зынгыровларын кувултусу; сүрүчүнүн вәтән сәси кими ешидилән шәргиси; ишылтысызлыг, дахмасызлыг, јијәсизлик, галын гар;* анчаг *арабир көрүнән алаверст ағачлары.* Бу поетик таблода бүтүн деталлар өн пландадыр. Рәссамлыг сәнәтиндә бүтүн чизкиләри бу шәкилдә — ејни сәвијјәдә вермәк мүмкүн дејил. Анчаг һәмин ше'рдә сөз сәнәти өз имканларыны нүмајиш етдирир. Бурада руһи аләмлә харичи мәнзәрә ваһид фонлу бүтөв лөвһәјә чеврилир. Һәм дә бу, тәкчә рәсм лөвһәси дејил, ејни заманда мә'нәви дүнја илә тәбиәт арасындакы аһәнкдарлыгда тәчәссүм тапан лирик мусиги лөвһәсидир. Бу мусиги сечилмиш сөзләрин лирик һәзин мәзмунунда вә вәзнин чилалы ахарында чанланыр. Һәмин мусиги лөвһәсиндә сүрүчүнүн вәтән сәсини андыран шәргиси баш аккордлардыр. Ше'рдәки пејзаж вә мелодија лөвһәләрини А. Сәһһәт Пушкин фырчасынын көмәји илә јарадыр. Онун мәһарәти Пушкин дилинин ше'ријјәтини сахлаја билмәсиндәдир. Тәрчүмәдә Пушкин дили һәрфән экс олунмур, онда бөјүк шаирин ана дили дујғусу һәкк едилир.

А. Сәһһәтин илк әсәрләринин дилиндә әрәб-фарс дилләринә мәхсус сөз вә тәркибләр, кениш охучу күтләси үчүн анлашылмајан јад дил елементләри нисбәтән чохдур. Анчаг рус классикләриндән тәрчүмәјә башладыгдан сонра онун дилиндә садәлик, хәлгилик даһа да күчләнир. Демәли, А. Сәһһәт онлардан рус халг дили илә әдәби дили арасында јахынлыг јаратмаг, халг дили илә әдәби дил арасындакы гаршылыглы мүнасибәти дүрүст мүәјјәнләшдирмәк өлчүсүнү әхз едир.

Шаирин орижинал әсәрләринин дилиндә рус дилиндән тәрчүмә етдији ше'рләрдәки бәнзәтмәләрә, мүгајисәләрә, сөз-образлара, бәдиилији долғунлашдыран ифадә васитәләринә раст кәлмәк олур.

Әдәбијјатымыз тарихиндә о вахта гәдәр Азәрбајчан тәбиәтинин, иглиминин тәрәннүмүнә А. Сәһһәт гәдәр диггәт верән башга сәнәткарымыз олмамышдыр. Ана торпағымызын зәнкинликләри, иглим көзәлликләри онун ше'рләриндә әлван бојаларла рәсм едилир. Онун дилиндә Азәрбајчан пејзажынын рәнкләри вардыр. Вәтәнимизин пејзаж зәнкинликләрини вермәк үчүн шаир ана дилимизин инчә, зәнкин ифадә васитәләриндән мәһарәтлә истифадә едир. Бу дилдә Пушкинин, Лермонтовун рус тәбиәти, иглими һаггындакы бәдии лөвһәләриндән кәлән илһамын изләри дујулур. А. Сәһһәт ана торпағын әтрини, күл-чичәкләрини, дағларыны, чајларыны, мешәләрини Азәрбајчан дилиндә бәдии лөвһәләр шәклиндә рәсм едәркән Пушкинин, Лермонтовун бојаларындан вә онларын боја ишләтмә үслубундан бәһрәләнир.

Рус дилиндән тәрчүмәләр А. Сәһһәтин сијаси әсәрләринин дилинә дә чидди тә'сир көстәрир. Бу тәрчүмәләрин тә'сири илә шаирин јарадычылығында сијаси-лирик ше'р вә онун дил хүсусијјәтләри формалашыр. А. Сәһһәтин С. Ј. Надсон, А. К. Толстој, М. Горки вә башгаларындан етдији тәрчүмәләр Азәрбајчан әдәби дилиндә сијаси лириканын, бу формаја мәхсус дил бојаларынын кәләчәк тәкамүлүнә чидди тә'сир бағышлајыр.

Сијаси-лирик дилин көзәл нүмунәләриндән бири кими М. Горкинин «Һәјатын дибиндә» пјесиндән «Күн ки сәһәрләр чыхыр, ахшам батыр» мисрасы илә башланан мәшһур ше'рин тәрчүмәси чох гијмәтлидир. Бу тәрчүмә илә М. Горки дилинин сијаси кәсәрини, ичтимаи мәзмун сиглэтини А. Сәһһәт милли Азәрбајчан мүһитинә чатдырыр. Пјесдәки бу маһныда азадлыға чан атма, зәнчирлә-

ри парчалама идејасы сәрраст, тәлгинедичи бир нәғмә дили илә тәрәннүм олунур. Доғрудур, бу, үсјан сәси дејилдир, марш аһәнкиндә јох, лирик-һәзин тәрздә сәсләнир. Лакин бу лирика буховсуз инсан дујғуларынын, азадлығын тәранәсидир. Бу тәранәдә Горки идејасы өз лиризми илә гәлбә, шүура даһа рәван ахыр. Бу лиризм инсан ағлыны мәст етмир, шүуру бүллурлашдырыр вә һәмин парлаглыгда һәјат өз рәнкиндә екс олунур. Һәгигәт һәгиги дәринлији илә дәрк едилир. Нәғмәнин сон мисрасы («Чатлады бағрым, аман аллаһ, аман!») бу лиризм ичәрисиндәки сијаси пафосу бүтүн һәчми илә ашкар едир. М. Горкинин дилиндән кәлән сијаси-бәдии бојалар Пушкинин, Лермонтовун дилиндән кәлән пејзаж рәнкләрини тамамлајыр, А. Сәһһәтин лирик-романтик дилинин өзүнәмәхсус әлванлығы илә формалашмасыны тә'мин едир.

Ајдын олур ки, А. Сәһһәт тәрчүмә әсәрләринин орижиналындан чох шеј өјрәнир, тәрчүмәнин мәнбә дилиндән, бөјүк сәнәткарларын өз ана дилләринә гајғысындан ибрәт көтүрүр.

Н. НӘРИМАНОВУН ДРАМАТУРКИЈА ДИЛИ

XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан әдәби-бәдии дилинин, хүсусилә публисист үслубунун инкишафында Н. Нәримановун да хидмәтләри вардыр. О, бәдии дилин һәм драм, һәм нәср саһәләри үзрә гәләмини сынамыш, Азәрбајчан публисист үслубунун, ән чох да бу үслубун сијаси голунун јараныб формалашмасында хејли иш көрмүшдүр. Н. Нәримановун драм әсәрләринин дили илә нәср вә публисист әсәрләринин дили арасында мүәјјән фәргли чәһәтләр нәзәрә чарпыр. Һәр шејдән әввәл, онун драматуркија дилинин башланғыч вә сон дөврләри арасында күчлү тәкамүл һисс олунур. Дикәр тәрәфдән, мүәллифин драматуркија дили башга әсәрләринин дилиндән фәрдиләшдирмә кејфијјәтинин үстүнлүјү илә сечилир.

Н. Нәримановун драматуркија дилиндәки инкишафы ајдын тәсәввүр етмәк үчүн онун илк драм әсәри олан «Наданлыг»ла сонра јазылмыш драмларынын дилини мүгајисә етмәк кифајәтдир. «Наданлыг»да мүәллиф әдәби дил нормаларына мүәјјән дәрәчәјә гәдәр лагејдлик көстәрир, ифадәләрдәки сәлигәјәсалманы фәрдиләшдир-

мә фактына әндазәсиз шәкилдә күзәштә кедир. Һәмин әсәрдән данышаркән Фиридун бәј Көчәрли бу чәһәти дә мүәллифә ирад тутмушду: «Наданлыг» әсәриндәки бөјүк, һәтта аз савадлы охучуларын да нәзәринә чарпан бир гүсуру да гејд етмәјә билмәрәм. Бу гүсур комедијадакы ишләнмәмиш, нечә дејәрләр, јонулмамыш дилдир. Комедијада јанлыш, Азәрбајчан ләһчәсинин руһу илә ујушмајан ифадәләрә, демәк олар ки, аддымбашы тәсадүф олунур»[1].

Әлбәттә, бәдии нитгин фәрдиләшдирмә кејфијјәти һәр кәсин данышығыны натуралистчәсинә әсәрә дахил едиб бәдии дили әдәби дил нормасыны рәдд едән, она гаршы дуран факта чевирмәји тәләб етмирди. Бу дил тәчрүбәси о заман мејдана чыхырды ки, милли әдәби дилин формалашмасында, онун норма көстәричиләринин мүәјјәнләшмәсиндә бәдии дил һәлледичи рол ојнајырды. Демәли, бәдии нитгин гүсуру бәдии-естетик нагисликдән әлавә, һәм дә ичтимаи мәдәни әнкәлә чеврилә биләрди. Фиридун бәј Көчәрли һаглы олараг мүәллифин илк гәләм мәһсулу олан әсәринин бу чәһәтләрини онун тәчрүбәсизлији илә изаһ едирди. Доғрудан да, Н. Нәриманов сонракы драмларынын дилиндә чидди сәлигә јарадыр. Комиклији даһа чүмләләрин бәситлијиндә көрмүр, јумору бәдии нитгин мәзмунунда, ифадәләрин һазырчаваблығында верир. Сонракы пјесләриндә онун бәдии образлары, умумијјәтлә, долғунлашдығы кими, дил чәһәтдән дә долғунлашыр, образларын характерләриндәки драматизмлә јанашы, нитгиндә дә драматизм күчләнир.

* * *

Н. Нәриманов драм әсәрләринин дилиндә фәрдиләшдирмәјә, нитг васитәсилә типикләшдирмәјә хүсуси диггәт вермишдир. Бу кејфијјәт һәтта онун илк драмынын да дилиндә ајдын шәкилдә нәзәрә чарпыр. Типин мәдәни сәвијјәси, инсанларла давраныш тәрзи данышығында дәрһал үзә чыхыр. «Наданлыг» әсәринин илк мүкалимәләри бизи белә бир фактла гаршылашдырыр. Кәнд мүәллими Мәһәммәд аға кәндин мүтәхәссис нүмајәндәләриндән Гурбанәлијә «Хош кәлибсиниз. Әјләшин» дејир, Гурбанәли исә мүгабилиндә она «Кефин нечәдир? Саламатсан-

[1] Фиридун бәј Көчәрли. Сечилмиш әсәрләри. Бакы, Азәрбајчан ССР ЕА нәшријјаты, 1963, сәһ. 42.

мы?» тәрзиндә мүрачиәт един. Тәһсил көрмүш Өмәр дә чамаатла данышығында һөрмәтли мүрачиәт тәрзиндә «сән» әвәзинә «сиз» дејә данышыр. Пјесдә башга образларын нитгиндә белә бир чәһәт јохдур. Маарифчилик идејалары јајан, чәһаләтә, наданлыға гаршы јүксәк мәдәни сәвијјә тәблиғ едән драматург бунунла да мүхтәлиф сәвијјәли, мүхтәлиф бахышлы инсанлары данышыг акты илә гаршылашдырыр. Ики тәзаһүрлү данышыг акты ики гүтблү давраныш тәрзи гаршы-гаршыја гојулур. Драматург мәдәни сәвијјәни, дүшүнчә тәрзини бәдии нитгдә реаллашдырыр, өз охучу вә тамашачыларына әјани шәкилдә көстәрир ки, тәһсилли, мәдәни шәхс инсанларла нә чүр давраныр, әкс кејфијјәтин нүмајәндәләри чәмијјәтдә өзләрини нечә апарырлар. Мүәллиф охучу-тамашачыларынын зөвгүнә, әгидәсинә зор көстәрмәдән, онларын гаршысында белә бир суал гојур, чаваблары өзләринә һәвалә едир.

Әсәрдәки зијалыларын данышығында хүсуси бир чәһәти дә гејд едәк: Мәһәммәд аға, Өмәр өз данышыгларында бир-биринә вә кәндин «абырлы» адамлары илә — мүтәхәссисләри илә сөһбәтләриндә онлара «сиз» «бујурунуз», «кәлиниз» вә с. тәрздә мүрачиәт етдикләри һалда, өз нөкәрләринә «сән» «кет», «кәл» вә с. дејә үз тутурлар. Тәкчә бу фактла һәмин маарифчи образларын дүнјакөрүшү, ичтимаи симасы һаггында биткин мүһакимә јүрүтмәк олар. Бу нитгдә Мәһәммәд аға вә Өмәрин демократизминдәки мәһдудлуг, мүһафизәкарлыг инчә шәкилдә өз ифадәсини тапыр. Ајдын олур ки, һамыны савадлы көрмәк истәјән, мәдәнијјәти тәблиғ едән, хырда һиссләрин, дар дүшүнчәләрин агибәти кими инсанлар арасында кениш јајылан кин-күдурәт, шәхси интигам мејлләрини писләјән бу маарифчиләрин фәрди бахышларында синифләр арасындакы фәрг анлајышы һәлә јашајыр, һәлә онларын нәзәриндә инсанларын јухары вә ашағы тәбәгәләрә парчаланмасы бәраәт газаныр. Һәтта бунлар өз һәммәсләк мүасирләри олан Фәхрәддиндән («Мүсибәти-Фәхрәддин») вә Фәрһаддан («Бәхсис чаван») хејли кери галырлар. «Рәијјәт дә инсандыр», — дејә јохсул кәндлиләрлә өз варлы әмиси арасында шәхсијјәтчә, һејсијјәтчә ајры-сечкилик көрмәјән Фәрһаддан фәргли олараг Өмәр, нөкәри Әһмәдлә белә данышыр: «Буралар нә үчүн кенә зибиллидир?.. Көзүн кордурму? Көрмүрсәнми?» Јахуд башга бир јердә: «Гәләт едирсән...

Итил көзүмдән, рәдд ол!» Көрүнүр, Өмәрин «мәдәни» лексиконунда ашағы тәбәгә нүмајәндәләри илә данышмаг үчүн хүсуси сөзләр вардыр. Бу чәһәтдән Һачы Абдулла илә Өмәрин вә Мәһәммәд ағанын мүнасибәтиндә аз фәрг көрүнүр. Һачы Абдулла нөкәрини нәзәрдә тутуб дејир: «...һәркаһ анан дәрман истәсә, ја кәдәни көндәр, јаинки өзүн кет». Кәндин зијалилары сајылан Мәһәммәд аға вә Өмәр дә нөкәри һәмин атрибутла танымағы рәва билирләр:

«Ө м ә р. Инанмырсыныз, бизим кәдәдән суал един из.

М ә һ ә м м ә д а ғ а. Кәдә һарадан билир?»

Кәндин варлыларына, губернатора, началникә «аға», «чәнаб» дејән бу шәхсләр нөкәри «кәдә» чағырырлар.

Давраныш тәрзинин нитглә типикләшдирилмәсини сатирик вә јумористик образларын јарадылмасында да көрмәк мүмкүндүр. Кимдир бу кәндин «мөʼтәбәр» адамлары? Һансы хасијјәтин саһибидирләр? Өзләрини аиләдә, чәмијјәтдә нечә апарырлар? Драматург ја бүтөв данышыг акты илә, ја да нитгин ајры-ајры деталлары илә бу инсанларын, бүтөвлүкдә исә кәндин «хасијјәти» һаггында там тәсәввүр јарадыр.

Кәндин мүтәхәссисләриндән Гурбанәли ешидәндә ки, мүәллим ики шакирдлә мәшғул олур, она дејир: «Кенә јахшы ки, о да вар. Әввәлки учителин һеч ики шакирди дә јох иди. Инди ушаглар аталарынын чөл ишләриндәдирләр. Јарым ајдан сонра чөл ишләрини гуртарарлар вә сојуг дүшәр, онда шакирдләрин чохалар. Сән гары көзлә. Елә ки, гар јағды, күндән-күнә шакирдләр чохлашачаг, чүнки о вахт ишләри олмајыб вә евдә галыб шулуглуг еләмәсинләр дејибән сәнин јанына көндәрәчәкләр. Елә ки, кенә јаз ачылды, һамысы кенә кәнд ишләринә кедәчәкләр». Әсәрин әввәлиндә дејилмиш бу сөзләр чохмәʼналыдыр, кәндин «характери» илә илк танышлыг верир, онун пахырыны ачыр, пјесдә мәктәбдарлыгла әлагәдар јаранач аг комик шәраитә ишарә едир. Бу адамлар әсл сифәтләрини кизләтмәјә чалышсалар да, драматург дәгиг сечдији ајры-ајры ифадәләрлә онларын гаранлыг мәʼнәвијјатына чыраг тутур, бу ишыгда охучутамашачы һәмин сатирик образларын ичәри чеврилмиш симасыны ајдын көрүр. Мәсәлән, кәнддә дөвләтин нүмајәндәси (јүзбашы) һесаб олунан Коха чамааты топлајыб, куја тәһрик едир ки, ушаглары мәктәбә көндәрсинләр: «Чамаат! Сизи бураја чағырмағымызын сәбәби одур ки,

ушагларынызы гојасыныз охусунлар... *(Мәһәммәд ағаја тәрәф.)* Бу кишини дә бизә падшаһ тәрәфиндән көндәрибләр. Јахшы-јаман, гојун ушагларыныз кәлсинләр школаја, бунун да чөрәји кәсилмәсин». Бу әсл имамјарчасына апарылмыш сөһбәтдир: чамаата баша салмыр ки, охумаг чәмијјәт үчүн дә, өзүнүз үчүн дә фајдалыдыр: дејир ки, нәтичәси јахшы да олса, јаман да олса, гојун охусунлар. Һәлә бу һарасыдыр? Чамаата белә чатдырыр ки, бу хејирхаһлыгдан «јеканә мәгсәдимиз» мүәллими ишсиз гојмамагдыр.

Јахуд «Шамдан бәј» комедијасында шәһәрин адлы-санлы бәјләри достунун хәјанәтинә мә'руз галмыш Јусифә һавадар чыхыр, өзләрини онун тәассүбүнү чәкән адамлар кими көстәрирләр. Анчаг, доғрудан да, чиданы чувалда кизләтмәк олмазмыш: нәһајәт, бир мәгамда бу бәјләрин «достлуғунун», «һавадарлығынын» сирри ачылыр. Ајдын олур ки, Шамдан бәј онлара да саташмышдыр (онларын да гујруғуну басдаламышдыр). Куја Јусифин хатири үчүн Шамдан бәјин үнванына јаған һәдә-һәрбәләрин әсл сәбәби Һејдәр бәјин бу сөзләри илә ачылыр: «О күн дә дејирләр бир јердә отуруб бизим гејбәтимизи едирмиш. Дејирмиш куја буранын бәјләри ачдыр вә јемәк-ичмәји бачармырлар».

Мәнфи сурәтләрин ифшасында әсас диггәти нитг фактына верән Н. Нәриманов илк драмында бә'зән сатира бојаларыны чох түндләшдирир. Һәтта елә һаллар олур ки ,сатирик мүбалиғә шәртилик һәддини кечир. Белә һалларда нитглә сатирикләшдирмәдән чох, нитглә карикатуралашдырма мејдана чыхыр. Бу инсанларын бир-биринә ширин сөзү «зәһәр-зәһрмар»дан ибарәтдир. Онларын аиләдә вә ичтимаи јерләрдәки данышыг тәрзи тәхминән фәргләнмир. Әлбәттә, бу, садәлөвһлүк, үрәјиачыглыг кејфијјәти илә бағлы дејил. Онларын ичтимаи мәзмуну, мәдәни сәвијјәси беләдир. Будур, онлар үчүн ади, һәтта хошакәлән ифадәләр: **евин дағылсын**, бојнугырылмыш, нијә бағырырсан, зоггумланаг, гарнын чырылсын, ал андырларыны, көкүн кәсилсин вә с. Онлар һәтта һејванла һәмчинсләшмәји дә өзләринә ар билмирләр. Гурбанәли илә арвады Күлпәринин данышығындан бир епизод:

«Гурбанәли. Бир әппәкдән-заддан вер, зоггумланаг. Бу вахтачан һарадајдын?

Күлпәри. Һарада олачағам? Су дашыјырдым.

Гурбанәли. Ата да арпа вердинми?

Күлпәри. Вермишәм.

Гурбанәли. Ди аллаһыны севирсән, бир шеј вер, мән дә јејим, тез ол!»

Көрүндүјү кими, мүвафиг нитг рабитәсиндә (актда) Гурбанәли мәнтиги ҹәһәтдән өзүнү атла һәмчинс субјектә чевирир. Һәмин әлагәни бир ҹүмлә илә бәрпа етсәк, белә алынар: «Ата арпа вердин, бир шеј вер, мән дә јејим». Бу, сөзлә јарадылмыш комик карикатурадыр. Белә адамларын нәзәриндә инсан вә һејван анлајышлары аналитик шәкилдә тәсәввүр олунмур. Бунун нәтиҹәсидир ки, онлар бир инсан гәтлинә бир милчәк өлүмү кими бахырлар, ҹидди иҹтимаи гәбаһәтләри «һеч шеј» дәјәриндә гијмәтләндирирләр. Онларын «һеч шеј» адына таныдыглары бир-ики факта нәзәр салаг. Әризә јаздырмаға кәлән кәндлиләрдән бири «нә олубдур?» суалына белә ҹаваб верир: «Һеч бир шеј олмајыбдыр, бош ишдир, дүнән шәһәрдән кәлирдим, јолда ики мал растыма дүшүб, кәтирмишәм. Инди мал јијәси шикајәт еләјибдир... «Икинчи кәндли дејир: «Мәним ишим лап наһаг јерәдир. Мәним оғлум өзкәнин нишанлысыны көтүрүб гачырыбдыр. Инди атасы шикајәтә башлајыбдыр».

Бир башгасы: «Дүнән мәним оғлум бир ермәни дығасы өлдүрүбдүр, инди ону наһаг јердән тутублар».

Даһа бир башгасы: «Мәним гардашым өзкәнин тајасына од вурубдур».

Гурбанәли илә Ағакишинин сөһбәтиндәки башга бир «һеч шеј» даһа сәҹијјәвидир.

«Гурбанәли. Дејирләр, бу күн началник кәндә кәләҹәк, доғрудурму?

Ағакиши. Нә ишдән өтрү?

Гурбанәли. Чоху дејир Пирвердинин ишиндән өтрү.

Ағакиши. Пирвердинин нә иши варды ки?

Гурбанәли. Нишанлысыны, гајнатасыны, гајнанасыны доғрамадымы?

Ағакиши. Јә'ни бу да бир бөјүк шејдирми?

Гурбанәли. Әслинә бахсан, доғру еләјибдир».

«Һеч шеј», «наһаг јердән» типли сөз вә ифадәләрин нә иҹтимаи-сосиоложи, нә дә лингвистик мәзмуну, көрүндүјү кими, бу дејиләнләрдән ибарәт дејилдир. Бу образлар, лүғәти мә'наларыны кәнара атыб, сөзләри тенденсијалы мә'наландырмышлар. Бөјүк иҹтимаи вә мәишәт

мәзмунлу мүнасибәтләри «һеч шеј» һесаб едән бу адамлар үчүн ән бөјүк иш бәс нәдир? Бир арвада молланын ики јол кәбин кәсмәсинин нә дәрәчәдә мүмкүн олуб-олмадығы үстдә мүбаһисә ачан «мүтәшәккил» адамлар белә гәрара кәлирләр: «Доғрудан да, чох чәтин ишдир. Белә шеј һеч олармы ки?»

Бу мәзмунда ифадәләрлә мүәллиф һәм дә комизмә наил олур, күлүш доғурур. Көрүндүјү кими, бу күлүш комик һазырчаваблығын нәтичәси дејил. Јөндәмсиз данышығын, өзүнү дуруја чыхармаг, «өз көзүндә тири көрмәјиб, өзкә көзүндә түкү сечмәк» габилијјәтинин «бәһрәсидир». Бунлар һаглыја истеһза едәркән өз чаһилликләри илә күлүнч вәзијјәтә дүшүрләр. Будур, ики мө'тәбәр адам өз ушагларыны мәктәбә гојмамаг үчүн һәгигәти бу шәкилдә әлә салыр:

Н и ј а з ә л и. Бах, о вахт мән дә истәјирдим, ушаглардан гојам охусунлар. Бир күн Мурсагулу ағанын бөјүк оғлуна раст кәлиб дедим: «А бала, сизә школда нә охудурлар?» Чаваб верди ки; «Нә билим, Јерин Күнүн башына доланмасындан, Јер һавада дурмағындан...» Хүласә, чох шеј деди, һајыф ки, јадымда галмајыбдыр.

А ғ а к и ш и. Һа, һа!.. *(Күлүр.)* А, көр нәләр сөјләјирләр, јарәб!

Н и ј а з ә л и. Доғру дејирәм, үч оғлумун чаны үчүн, елә белә дејирдиләр. Доғрусу, белә шејләри ешидәндән сонра һансы ахмагды, көзү баха-баха ушағыны дәли еләсин?

А ғ а к и ш и. Ди бундан сонра көр ки, охумаг адамы нечә еләјир».

Бу, чох мә'налы күлүшдүр. Анчаг күләнләр өзләри күлүнч вәзијјәтә дүшүрләр. Билији сәрсәмлик һесаб еләјән чаһилләр өзләри сәрт күлүшә һәдәф олурлар. Елми һәгигәти белә гијмәтләндирәнләр, шүбһәсиз, ичтимаи-сосиоложи һәгигәтләри баш-ајаг тәсәввүр едирләр. Бунунла да чәмијјәт ичтимаи әдаләтсизликләрин очағына чеврилир. Бурада һәр кәс өзүнү башгасындан ағыллы көстәрмәјә чалышыр. Һәтта гадынлар өзләрини кишиләрә гаршы гојараг, «аталар сөзү» мугабилиндә «аналар сөзү» дүзәлдирләр. Оғлуну әринин мәктәбә гојмаг истәмәмәсини дәлилик һесаб едиб шикајәтләнән Күлпәријә Јетәр белә чаваб верир: «Доғру дејирләр, кишинин ағлы аз олар».

Бир сөзлә, «Наданлыг» әсәриндә драматург һејвәрә-

ләр коллексијасы дүзәлтмишдир. Мүәллиф бүтүн диггәтини бу «коллексијаја» вердијиндән мүсбәт идеалы габарда билмәмишдир. Һәтта драматургун тәгдим етдији мүһит о дәрәчәдә тутгундур ки, бу рәнк әсәрин ики зијалы шәхсинин дә дүшүнчәләрини көлкәләндирир.

Н. Нәримановун сонракы драмлары һәр чәһәтдән фәргләнир. Бу әсәрләрдә рәнкләр хејли ачыглашыр, бојалар бәдии мәзмуну пәрдәләмир, һәр шеј өз мә'насында көрүнүр. Бу сәнәткарлыг ирәлиләјиши дил фактында да тәзаһүр едир. Бәдии дил үчүн јол верилән мүәјјән сәрбәстлик суи-истифадә һәддинә чатмыр, әдәби дил нормалары илә тәзад мөвгејинә кечмир, әксинә, әдәби дил нормаларынын сафлашмасына фәал көмәк едир. Даһа биз сонракы драмларда «Наданлыг»да тез-тез ишләнән, анчаг азәрбајчанчаја ујушмајан, мәсәлән, бу типли нүмунәләрә ја тәсадүф етмирик, ја да чох надир һалларда раст кәлирик: доғрудур ки, авам, доғрудан да, чаһил, һејфимә кәлир, башына сығал едир, ајағыныз кәлән бәхтә даш атырсыныз вә с.

«Шамдан бәј» вә «Надир шаһ» драмларында да күчлү фәрдиләшдирмә мејли вар. Лакин бу, «Наданлыг» пјесиндәки сәчијјәдә дејилдир. «Наданлыг»да драматург типикләшдирмәк, характерләрдәки колорити күчлү тәгдим етмәк кејфијјәтини мәһәллиләшдирмә һәддинә гәдәр ендирир. Мәсәлән, илк пјесдәки образларын данышыг интонасијасы (башга бүтүн дил көстәричиләри бу интонасијанын ичәрисиндә чәмләшир) Азәрбајчан дилинин гәрб групу диалект вә шивәләрини типик шәкилдә тәмсил едир. Бу чәһәт суал чүмләләринин сыхлығында вә онун — ***мы (ми, му, мү)*** әдаты илә формалашмасында хүсусилә ајдын көрүнүр. Мәсәлән:

«Һачы Абдулла. ...һәркаһ о сөзләри Вәлинин үзүнә десәјди, Вәли ону сағмы гојарды?» (сәһ. 26).

«Мәһәммәд аға. ... Бу ганачагда адама сөз гандырмагмы олар?» (сәһ. 26).

Өмәр. ...Мәкәр бу синниндә гызы алмагмы олар? (сәһ. 28).

«Икинчи әризәчи. ...Мәним оғлумдан јахшысынамы кедәчәкдир?» (сәһ. 29)[1] вә с.

Бу конструксијада гурулмуш суал чүмләсинә пјесдә

[1] Сәһифәләр бу мәнбәјә аиддир: Н. Нәриманов. Сечилмиш әсәрләри. Бакы, «Елм» нәшријјаты, 1973.

аддымбашы раст кәлмәк мүмкүндүр. Һәмин тәрздә мәһәллиләшдирмә хитабларын ишләнмәсиндә дә мүшаһидә олунур:

«Исмаіыл. А Вәли, сән мәним чаным, дур кедәк. Бурда галмағын хатасы вар» (сәһ. 48).

Доғрудур, сонралар да драматургун образларынын дилиндә локал хүсусијјәтләрә тәсадүф олунур. Лакин бу, сәнәт дилинә олан тәләбин әндазәси дахилиндәдир. Мәсәлән, бу синтактик конструксија јенә гәрб групу диалект вә шивәләримиз үчүн сәчијјәвидир. «Икинчи јолчу. ...Инди кедирәм вәтәнә, ушагларымыса да тапам» (сәһ. 102). Бу типли нүмунәләри, әввәлән, она көрә јолверилән һесаб едирик ки, тез-тез ишләнмир, һәр типин дилиндә она јер верилмир, анчаг бир јердә, кәндлинин дилиндә өзүнү көстәрир. Фәрдиләшдирмә үчүн, јүксәк үслубу тәмсил едән шаһларын, вәзирләрин, сәркәрдәләрин данышығындан фәргләндирмә үчүн бу, тәбии көрүнә биләр. Белә ифадә тәрзинә, дикәр тәрәфдән, она көрә һагг веририк ки, бу чүр конструксија нитгдә гәнаәт факторуна чеврилир: «Һеч олмаса, бары әвәзинә (һеч олмаса бары ушагларымы тапам»), «са да» («ушагларымыса да, тапам») кими даһа јығчам форма ишләнир. Нитгдә локал вәзијјәтин сечилмәсинә даир башга, даһа мараглы бир мисал: «Пәрзад: Пәһ, пәһ, пәһ! Өлмә, ешшәјим, өлмә, јај ачылар, јонча битәр!» (сәһ, 63).

Бу афоризмин икинчи һиссәси, адәтән, Азәрбајчан әдәби дилиндә (үмумијјәтлә, халг дилиндә) беләдир: «Јаз кәләр, јонча битәр». Ифадәдән ајдын олур ки, драмдакы («Шамдан бәј») һадисәләр дағлыг әразидә чәрәјан едир. Үмумијјәтлә, бәдии дилин фәрдиләшдирилмәсиндә, типикләшдирилмәсиндә бу чүр локал сәчијјәли афоризмләрин, идиомларын ишләнмәси бәдии сәнәт, үслубијјат бахымындан мараглыдыр, әдәби дили семантик зәнкинләшдирмә үчүн гијмәтлидир. Белә һалларда бәдии әсәрин дили етник вә етнографик тәдгигат үчүн дә јарарлы материал верир.

«Шамдан бәј» комедијасында образларын нитги хејли тәкмилләшир. Комик образларын да дили чидди өлчүјә дүшүр, һәтта нөкәр дә өз нитгини јүксәк үслуб елементләри илә «бәзәјир»:

Гулу. ...Валлаһ, өзкәси олсајды, мән бир күн дә бурада дајанмаздым. Амма нә фајда ки, Јусифи чох истә-

јирәм, мәнимлә нәһајәтдә меһрибан доланыр. Мәндән олса, өмрүмүн ахырынадәк она гуллуг едәрәм. Әзбәс ки, онун хасијјәти вә меһрибанчылығы мәни өзүнә гул едибдир» (сәһ. 58—59).

Бу данышыг тәрзи Әһмәдин («Наданлыг»дакы нөкәр) нитг мәдәнијјәтиндән әсаслы сурәтдә фәргләнир. Бурада синтактик ваһидләр чидди грамматик өлчүләрлә «бичилмиш», мәнтиги ардычыллыг диггәтлә изләнмишдир. Һәлә сонунчу чүмләдәки патетика, лирик-һуманист мәзмун хүсусилә чәлбедичидир. Бурада јүксәк үслуб елемнетләри дә ишләнир. Мүгајисә үчүн «Надир шаһ» фачиәсиндәки сәркәрдә Күрчү бәјин нитгинин бир јеринә диггәт јетирәк: «...Үмид едирәм ки, мәним гибләји-аләмә вә вәтәнә ихласи-гәлблә гуллуг етмәјимдә шүбһә галмады. Әзбәс ки, мәһәббәтим вәтәнә нәһајәтдә чохдур. Она көрә өзүмә борч билиб гибләји-аләмдән изин олса, өз тәсәввүрүмү бәјан едәрәм» (сәһ. 100). Бу парча тәнтәнәли јүксәк үслубун нүмунәләриндәндир. XIX әсрин сону вә XX әсрин башланғычында, һәмчинин әввәлки дөврләрдә дә «ә з б ә с к и» ифадәси јүксәк үслуб факты олмушдур. Көрүндүјү кими, јүксәк үслубу тәмсил едән сәркәрдәнин нитгиндәки бу үнсүр «Шамдан бәј» пјесиндә нөкәрин дә дилиндә ишләнмишдир. Н .Нәримановун диггәтиндән јајынмыр ки, нөкәр өз тәһсилли ағасы кими «мә'рифәтли» данышмаға чәһд көстәрир. Јусиф кими мәдәни, аличәнаб шәхслә үнсијјәт нөкәрин характери илә јанашы, данышығына да сирајәт едир. Бу чәһәт мүвафиг әһатә илә нитг давранышы арасындакы рабитә ганунаујғунлуғундан ирәли кәлир вә драматург һәмин мәгамы һәссаслыгла сечмишдир.

«Шамдан бәј» комедијасындакы зијалы Јусиф «Наданлыг» пјесиндәки тәһсил көрмүш Өмәр кими данышмыр. Онун нитгиндә әввәлдән ахырадәк бир меһрибанлыг, сәмимијјәт дујулур. Өз нөкәри илә давранышы Өмәрин рәфтарындан фәргләнир. Јусифин өз нөкәринә мүрачиәтиндә исә һәмишә дүшүнүлмүш бир нәзакәт сезилир. Нөкәрлә аға арасындакы сәмими мүнасибәти бу данышыг мәгамында ајдын сечмәк олур:

Ј у с и ф *(отаға дахил олуб, башлајыр һирсли кәзмәјә)*. Аһ...

Г у л у. Аллаһа шүкүр, аға, нә олубдур ки, һирсләнибсән.

Ј ус и ф. Һеч... бир аз ... пул лазым иди... Тапа билмәдим.

Г у л у. Нә гәдәр лазымдыр?

Ј у с и ф. Беш-алты манат.

Г у л у. Онун фикрини етмә. Мәнә вердијин мәвачибдән галыр... Бујур.

Ј у с и ф *(башыны ашағы салыб пулу алыр)*. Гулу, сән һеч дарыхма, анчаг бу ајы дөз, ондан сонра мәним әлимә бир јердән пул кәләчәкдир. Онда сән нә десән, она әмәл едәрәм. Инди сән кет ишинлә мәшғул ол» (сәһ. 59).

Н. Нәримановун драматуркија дили јүксәлән хәтт үзрә инкишафыны давам етдирәрәк, нәһајәт, «Надир шаһ»-да фачиә жанры үчүн сәчијјәви олан әзәмәт тембри газаныр. Драмын әввәлиндән дил өз сәррастлығы, грамматик мүкәммәллији вә мәзмун долғунлуғу, бүтүн бәдии формалардан даһа чох сәһнә әсәри үчүн сәчијјәви олан һазырчаваблығы илә диггәти чәлб едир. Бу дил, нәһајәт, Рзагулу ханын — көзләри чыхарылмыш вәлиәһдин, Күлчаһанын — оғул анасынын вә Надир шаһын — оғул атасынын көз јашлары илә, кәдәрлә, һүзнлә јүкләнир, фачиәвилик мүндәричәсинә говушур. Будур, Рзагулу ханын — шаһын гәзәбинә итаәти борч билән вәлиәһдин, атанын үзүнә ағ олмајан оғулун сон сөзү, һәзин, мә'сум, чијәр дағлајан сон сөзү: «Шаһ баба, мәним көзләримин гијмәти һеч, амма Ираны көзсүз гојурсан!.. Апарын мәни! Падшаһын бујурдуғуна әмәл единиз!..» Вәлиәһдин «Ш а һ б а б а» хитабындакы сәмимијјәт көз јашы илә долудур: чыхарылмыш көз вәлиәһдиндир, көз дағы исә тамашачы-охучунундур. Будур, оғул дағы илә синәси чарпазланмыш атанын, гылынчы илә ордулар сусдурмуш, инди исә күнаһынын гаршысында диз чөкмүш Надир шаһын монологундан бир парча: «Пәрвәрдикира! Өлүм мәнә вачибдир. *(Дизи үстә дурур.)* Анчаг истәјирәм көз јашымла күнаһларымын миндән бирини тәмизләјим. Мән кәрәк ағлајам, ганлы јашлар төкәм, оғлум тәки кор олам... Мәним наләмдән јер-көј, кәрәкдир, мәләјә... Мән кәрәк јаман-јаман дәрдләрә мүбтәла олам... *(Ағлајыр.)* Ағла, көзләрим, ағла! Дүнјанын ишығына оғлум кими кәрәкдир һәсрәт галам».

Кәдәрин тә'сир дәрәчәсини максимум һәддә чатдырмаг үчүн драматург сөзләри вә конструксијалары диггәтлә сечмишдир. Бүтүн ифадәләр, хүсусилә *«наләмдән јер-көј мәләјә»* ифадәси шаһын дахили јанғысына чох мүнасибдир. Һәлә фе'лин арзу формасынын мәзмунуну верән «к ә р ә к м ә л ә ј ә», «к ә р ә к һ ә с р ә т г а л а м» конс-

труксијасынын әвәзинә, мүрәккәб чүмлә моделинин сечилмәси («кәрәкдир, мәләјә», «кәрәкдир, һәсрәт галам») кәдәрин емосионал нүфузуна хејли интенсивлик верир. Бирчә шәкилчи илә фикир ики чүмлә сигләтинә долур. Ејни һәчмдә сөз тутуму бирчә шәкилчинин васитәсилә ики предикасија (хәбәр) газаныр вә демәли, икигат тә'сир күчүнә дүшүр.

«Надир шаһ» әсәри һәм образларын бүтөвлүјү, һәм дә нитг стандартына көрә камил фачиәдир. Фачиәвилик Надир шаһ, Рзагулу хан вә Күлчаһанын симасында, онларын дүшдүјү вә јашадығы психоложи вәзијјәтләрдә ән јүксәк драматизм сәвијјәсинә чатыр. Буна көрә дә әсәрдә бәдии нитгин фачиә жанры илә әлагәдар мејдана чыхан бә'зи кејфијјәтләрини мүшаһидә етмәк үчүн бу үч шәхсин данышыг актына диггәт јетирмәк мараглыдыр. Дил материалы драматургун гәләминдә пластик күтләјә чеврилир, мүәллиф ондан истәдији үслуби фигуру јарадыр, ону психоложи дәјишмәләрин мүтәһәррик тәзаһүрүнә дөндәрир. Фачиәдәки Надир шаһ әдәбијјатымызын драматик образлары силсиләсиндә ән күчлү характерләрдән бирилир. Надир шаһ әсәрдә гәддар дәстә башчысы, маһир сәркәрдә, гәтијјәтли һөкмдар вә пешман олмуш ата сифәтләриндә верилир. Онун характериндәки драматик кечидләрин, психоложи тәкамүлүн верилмәсиндә Н. Нәриманов чох маһир сөз устасы кими чыхыш едир. Мүәллиф сөзләрин сечилмәсинә јалныз мә'на бахымындан дејил, һәм дә сәсләнмә, данышыгда психоложи вәзијјәтә ујғун мелодија јаратмасы чәһәтдән дә диггәт јетирир, онларын мә'на вә вокал кејфијјәтләринин бирләшмәсинә наил олур. Оғлунун көзләрини чыхармаг һөкмүнү верәркән Надир шаһын сәси әзәмәти илә әтрафы титрәдир: «...Бу көзләр кәрәк онун үзүнү көрмәјә, о көзләр дәхи бу дүнјанын ишығыны». Һәтта өз һәјат јолдашы, оғлунун анасы өвладынын бағышланмасы үчүн јалвараркән бу сәртлик даһа да гатылашыр. «Олмаз, белә кәрәк олсун! Дөвләтә хәјанәт едән, кәрәкдир чәзасына чатсын». Бу сөзләрин әзәмәти уча тонла сөјләнмәсиндә дејилдир. Патетикаја наил олмаг үчүн драматург тәзадлардан, һазырчаваб мәнтиги әлагәдән истифадә едир. Чүмләләрин јығчамлығы гәтијјәт вә сәртлијин рәмзинә чеврилир, шаһын дахили аләмини бүрүјән психоложи туфан нитги партлајышлар силсиләсинә чевирир: «Олмаз, белә кәрәк олсун» вә с. «Олмаз... олсун» синтактик бичиминдә (конструкси-

јасында) инкар вә тәсдиг гүтбләрин гаршылашмасы да дахили тәлатүмүн нитгдә тәзаһүрүдүр.

Сонракы епизодда драматург интонасијаны шаһын психoложи вәзијјәтинә ујғун мәһарәтлә јумшалдыр: «...Әлиндән наһаг јерә баланы алмышам. Бағышла мәни, бағышла, сәни анд верирәм оғлумун төкүлән көзләринә». Бурада шаһын сәси титрәјир. Анчаг онун данышығындакы, демәли, тәбиәтиндәки бу мүлајимлик тракизми арадан галдырмыр (һәмин јумшаглыг өз фыртынасы илә фәлакәт төрәтмиш дәнизин чинајәт ишләдикдән сонракы вәзијјәтини хатырладыр), әксинә, шаһ өз күнаһынын чәзасыны бејни сојудугдан сонра башгалары илә бирликдә чәкир, бунунла да өз фачиәсинә лирик бир һәзинлик кәтирир. Әввәл ана шаһа јалварырды, инди шаһ онун гаршысында диз чөкүр. Бу анда драматург шаһын јадына ананын үрәјини јумшалда билән јеканә бир ифадәни салыр: *«Сәни анд верирәм оғлумун төкүлән көзләринә!»* Бу ифадә илә ата өз оғлунун шикәстлијини мүгәддәсләшдирир. Надир шаһын тәбиәтиндәки бөһраны, пешманлыг әзабыны ејнән чатдырмаг үчүн бундан да мүвафиг ифадә тәсәввүр етмәк чәтиндир.

Мүкалимәләрин инандырычылығы, тәбиилији драматургун јаратдығы бәдии мүһитдә реал һәјат фачиәсини јашамаг имканы верир. Күлчаһанын Надир шаһа јалварышдан тәләб һәддинә кечмәси садәчә данышыг факты дејил, өвладыны хиласа чалышан ананын кечирдији һиссләрин бәдии шәраитдәки реал мәрһәләләридир. Нәһајәт, «ишин тәһгиг олунмағыны тәләб едирәм» дејән ана шаһын әдаләтсизлијини үзүнә чырпыр, јаранмыш тракик һөкмә мејдан охујур. Бу чәсарәт тамамилә тәбиидир, онун мајасы өвлад мәһәббәтидир. Һәтта бу чәсарәт о дәрәчәдә көзләнилмәздир ки, шаһ она чаваб вермәјә һазыр дејилдир, анчаг шаһлыг сәлаһијјәтинә күвәнәрәк гышгырыр: «Дур кет!» Ананын шаһла үз-үзә дурдуғу бу сәһнә, бир тәрәфдән, јаранан тракик вәзијјәтдән еһтизаза кәлмәк үчүн охучу-тамашачынын һиссләрини кәркинләшдирир, дикәр тәрәфдән, бу мүкалимә фачиә аныны јашамаг үчүн охучу-тамашачыны зәрури заман мүддәти илә тә'мин едир.

Тракиклик үчүн мә'нәви сафлыг зәрури естетик фактлардандыр. Бу чәһәт Рзагулу ханын симасында мүвәффәгијјәтлә верилир. Атанын гәзәбинә мә'руз галмыш вәлиәһд кин бәсләмир, ону јенә әввәлки дәрәчәдә севир. Бу

сәмимиjjәт, бир тәрәфдән, Рзагулу ханын өз шәхсиjjәтини бөjүдүрсә, ону фачиә гәһрәманынын ләjагәтинә галдырырса, дикәр тәрәфдән, Надир шаһы чәллад мәнсәбиндән хилас едир, тахт-тач еһтирасындан jанан худпәсәндлик чиркабындан тәмизләjир. Рзагулу ханын бу сәмимиjjәти аjдынлашдырыр ки, Надир шаһын она гаршы зүлмү мәнсәб горхусундан деjил, дөвләтин мүгәддәраты илә бағлыдыр. Вәлиәһд дәрк едир ки, сараj мә'мурлары иблис сифәтинә дүшәрәк, шаһын үрәjинә кирмиш, онун беjнини зәһәрләмишләр. Рзагулу ханын инандырычылыгла верилмиш бу сәмимиjjәти, ата чәфасына мәһәббәт чавабы Надир шаһын чани рүтбәсиндән күнаһкар мөвгеjинә галхмасына чох көмәк едир. Мә'нәвиjjаты илә данышығы арасында фәрг олмаjан Рзагулу ханын паклығыны драматург бүтүн мәгамларда мәһарәтлә верир. Мәсәлән, әсәрин бир jериндә вәлиәһдин сөзүнү анасы шаһа белә чатдырыр: «...Һәр күн jалварыр: мәни шаһ бабамын jанына апар. Бәлкә бу күн-сабаһ өлдүм. Мәнә хеjир-дуа версин». Атасынын күнаһыны өзү бағышламаг мөвгеjиндә икән, онун хеjир-дуасыны диләjир. Драматург өз фачиәсини белә мә'нәви һиссләрлә зәнкинләшдирир, әсәрини мәһз бу «хеjир-дуа» илә гуртарыр. Фачиәнин мәзмунуну даһа да кәркинләшдирмәк үчүн драматург синкретик имканлардан истифадә едир: «нитгли» тракизми «лал» тракизмлә гаршылашдырыр. Надир шаһын өлүм аjағында: «Jа рәббим, бир нечә дәгигә чанымы алма, таинки оғлуму көрүм», Күлчаһанын «Оғлум, атан сәндән хәчаләт чәкир» сөзләриндән охучу-тамашачынын гырылмаг һәддинә гәдәр дартылан әсәб телләриндә көкләнән һүзн драматургун: *«Надир шаһ көрүб, дизи үстә бунлара тәрәф сүрүнүр», «Рзагулу әлләри илә кәзир»* (jазыда ремарка, сәһнәдә һәрәкәт — биз лал тракизм буна деjирик) ифадәләри илә зилә галхыр.

Мараглыдыр ки, Надир шаһ да тәхминән Шаһ Тәһмас кими гәтл олунур: драматург, үмумиjjәтлә, шаһлығын фачиәсини верир. Шаһ Тәһмас сурәтиндә дә мүсбәт чәһәтләр вардыр. Онун гәлбинә сохулан иблис хасиjjәтли вәзирләр, ханлар охучу-тамашачынын гәзәбини, нифрәтини газанырлар. Бу нифрәт Шаһ Тәһмаса рәғбәт гығылчымлары оjадыр. Беләликлә, фачиәдә характерләрин драматик тәкамүлү бәдии нитгин инкишафында да реал әксини тапыр. Драматург фачиә дили үчүн сәчиjjәви саjылан jүксәк үслуб фактларындан, сараj данышыг үнсүрләриндән усталыгла истифадә едир.

МҮНДӘРИЧАТ

Мүәллифдән 3
Гәһрәманлыг дастанларымызын дил-үслуб вә тиположи ән'әнәси 5
Фүзулинин сәнәткарлыг үсулу вә дил үслубу 32
Вагиф дилинин вә сәнәтинин хәлгилији 47
М. Ф. Ахундовун дили вә образлары 59
Сатирик әдәбијјатын дил-үслуб имканлары 87
А. Сәһһәтин орижинал вә тәрчүмә дилинин вәһдәти . . . 108
Н. Нәримановун драматуркија дили 116

Нәшријјат редактору *Ә. Әлијев.*
Бәдии редактору *Е. Лазымов.*
Техники редактору *В. Сәлимова.*
Корректорлары *С. Гасымова, Л. Һачыјева.*

ИБ—1032

Јығылмаға верилмиш 26/I-1979-чу ил. Чапа имзаланмыш 11/VI-1979-чу ил. Кағыз форматы 84×108$^{1}/_{32}$. Физики чап вәрәги 4,125. Шәрти ч. в. 6,93. Учот нәшр. вәрәги 7,3. Сифариш № 91. Тиражы 3000. Чилддә гијмәти 40 гәп.

Азәрбајчан ССР Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәсинин «Маариф» Нәшријјаты, Бакы, Ә. Тағызадә күчәси, № 4.

Азәрбајчан ССР Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәсинин 26 Бакы комиссары адына мәтбәәси, Бакы, Әли Бајрамов күчәси, № 3.

Тофик Исмаил оглы Гаджиев

ЯЗЫК ПИСАТЕЛЯ И ИДЕЙНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ АНАЛИЗ

(на азербайджанском языке)

Азербайджанское государственное издательство
учебно-педагогической литературы «Маариф»
Баку — 1979